

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ

Наталія Бойко

**ІНТЕРНЕТ
ЯК СОЦІАЛЬНИЙ РЕСУРС
ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУЧАСНОГО
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

Київ 2020

УДК 316.772

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту соціології
НАН України (протокол №23 п.5 від 7 липня 2020 року)*

Наукові рецензенти:

*Скокова Л.Г., доктор соціологічних наук
Соболевська М.О., доктор соціологічних наук
Чернова К.О., доктор соціологічних наук*

**Б77 Бойко Н. Інтернет як соціальний ресурс демократизації
сучасного українського суспільства : монографія. – Київ:
Інститут соціології НАН України, 2020. – 256 с.**

ISBN 978-966-02-9335-9

У монографії здійснено системне соціологічне дослідження демократизаційних трансформацій доби Інтернету. На основі отриманих концептуальних узагальнень взаємозв'язків демократизації та дигіталізації сучасних суспільств і аналізу емпіричних даних моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України (2002–2020 рр.) здійснено комплексний соціологічний аналіз специфіки та ефективності перебігу електронної демократизації в Україні. З'ясовано тенденції розвитку складових сучасного демократизаційного процесу (*e-урядування, e-уряд, e-демократія*), запропоновано бачення ролі Інтернету у процесах солідаризації і активізації громадянської участі в українському суспільстві.

Книгу адресовано науковцям, політикам, урядовцям, викладачам і студентству, а також широкій громадськості – всім, кого цікавлять питання демократії, громадянської активності і соціальної взаємодії в епоху Інтернету.

УДК 316.722

ISBN 978-966-02-9335-9

© Бойко Н., 2020

© Інститут соціології НАН України, 2020

Зміст

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА: НОВІТНІ ТРЕНДИ РОЗВИТКУ ТА ДОСЛІДНИЦЬКІ ПІДХОДИ	
1.1. Поняття демократії і демократизації в сучасному суспільно-науковому дискурсі.....	9
1.2. Структурний і процедурний підходи до розгляду демократизації....	17
1.3. Етапи демократизації: часово-просторовий і емансипаційно-змістовний підходи	23
1.4. Демократизація в добу глобалізації: розширення векторів впливу... 29	29
1.5. Рухлива демократія – новітній тренд сучасної демократизації.....	40
РОЗДІЛ 2. ІНТЕРНЕТ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ТЕХНІЧНИЙ РЕСУРС СУЧАСНОЇ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ: МОЖЛИВОСТІ І ОБМЕЖЕННЯ	
2.1. Визначення ракурсу дослідження в просторі Internet Studies.....	48
2.2. Еволюція Web: нові можливості соціальної взаємодії.....	55
2.3. Мобільний Інтернет як ресурс активізації онлайн-активності.....	59
2.4. Технологізація нагляду та контролю в сучасному дигіталізованому суспільстві	63
2.5. Нейтральність та автономність технічних інновацій vs багатовекторність їх впливу на процес демократизації.....	69
2.6. Інтернет і демократизація: аргументи кібероптимістів і кіберпесимістів	77
2.7. Електронна демократія і електронний уряд – провідні інституціональні тренди сучасної демократизації.....	89

РОЗДІЛ 3. ЕЛЕКТРОННА ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ ТА АКТУАЛЬНИЙ СТАН

3.1. Електронна демократизація: поняття і актуальні елементи.....	103
3.2. Етапи дигіталізації і демократизаційний процес	112
3.3. Становлення практик громадянської онлайн-активності: рухливість і динамічність процесу	121
3.4. Довіра до Інтернету: прогностичний ресурс оцінки ефективності електронної демократизації	134

РОЗДІЛ 4. ЕЛЕКТРОННА ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: СКЛАДНОСТІ І ДОСЯГНЕННЯ

4.1. Інтернетизація українського суспільства: соціальні диференціації доступу і користування	151
4.2. Особливості впровадження електронного урядування в Україні: практики, етапи, агенти	166
4.3. Інтернет як ресурс оптимізації відносин «влада – громадянин» в очікуваннях громадян.....	187
4.4. Соціально-громадянська онлайн-активність: прояви та характеристики групи	195
4.5. Солідаризаційний ресурс онлайн-активності в ситуації загострення соціально-політичної напруженості.....	207
4.6. Соціально-громадянська взаємодія в локально- територіальному просторі.....	219
Література	228

ВСТУП

Демократизація – потужний сучасний світовий тренд суспільного розвитку. Від початку 1990-х років десятки держав Центральної та Східної Європи, зокрема й Україна, обрали шлях демократизаційних трансформацій. Ефективна демократизація суспільства стала одним із нагальних завдань розвитку сучасної української держави.

Сьогодні демократизація відбувається на тлі реалій XXI сторіччя, означених бурхливим розвитком новітніх інтернет-технологій, які впроваджуються в усіх сферах сучасного суспільства – від політичних, економічних, громадянських до культурних, релігійних, освітніх, дозвіллевих тощо. Питання залучення інтернет-технологій у сучасні суспільні процеси з кожним роком набувають дедалі більшої актуальності. Так, презентуючи доповідь ООН щодо сучасних світових тенденцій, Лю Дженьмін, заступник Генерального секретаря з економічних та соціальних питань Організації Об'єднаних Націй, зазначив, що «настає вирішальний момент, іде цифрова революція, яка стосується не тільки технологій, а передусім людей і всієї планети. Ми стаємо свідками одночасного розвитку великих даних, штучного інтелекту, науки про дані, блокчейна, робототехніки та інших технологій, що швидко розвиваються. Вони вдосконалюються і підсилюють одна одну, впливаючи на всі сфери нашого життя, починаючи від продовольчих систем, систем водопостачання й водовідведення, енергопостачання, закінчуючи освітою, охороною здоров'я та соціальним забезпеченням. Зокрема, електронний уряд вносить значні і стійкі зміни в те, як люди живуть і взаємодіють одне з одним, з навколишнім середовищем та державними сервісами» [United Nations E-Government Surveys 2018: Gearing E-Government to support transformation towards sustainable and resilient societies, 2018: p. 3].

У матеріалах ООН наголошується, що демократія – це не тільки мета, це і процес, це вулиця з двостороннім рухом, побудована на постійному діалозі між громадянським суспільством і політичними лідерами. І цей діалог повинен мати реальний вплив на політичні рішення. Ось чому політична участь, громадянський простір і соціальний діалог становлять основи ефективного демократичного управління. І це може стати ще реальнішим завдяки впливу глобалізації та технологічного прогресу,

завдяки поширенню сучасних інтернет-технологій [International Day of Democracy, 2019]. Поява Інтернету сьогодні стала новим вагомим поштовхом до прискорення демократизації у світі.

Актуальність ґрунтовного дослідження демократизаційних процесів із залученням новітніх інтернет-технологій у сучасному українському суспільстві зумовлена тим, що наша країна сьогодні активно рухається в напрямі розбудови демократичного суспільства. Курс держави на подальший розвиток інтернет-технологій як ключового засобу розширення демократичних трансформацій у суспільстві пов'язаний із розвитком *e*-ресурсів соціально-громадянської активності та взаємодії. Означений курс держави реалізується в цілому ряді законодавчих актів і постанов, урядових програм. Нині в Україні активно впроваджуються елементи електронного уряду, електронної демократії (електронні програми «Держава в смартфоні», «ДіЯ», «Відкриті дані», «Трембіта», система ProZorro й система DoZorro, «електронні петиції», «електронні запити», «електронні консультації», «Місцеві громадські бюджети» тощо). Ефективне впровадження таких програм сприяє відкритості і прозорості діяльності органів влади, активізації діалогу влади із суспільством, подоланню корупційної компоненти в рамках реалізації відносин «держава–громадянин» тощо.

Проте ефективна демократизація – це складний інституціоналізаційний процес, який з необхідністю передбачає не лише створення системи формальних організаційних утворень, а й відтворення їх у стійких пересічних поведінкових громадянських практиках і конвертацію в сталу ціннісно-нормативну систему суспільної активності та взаємодії. За даними наших досліджень активний розвиток і технічне впровадження, наприклад елементів електронного урядування, поки що не має широкої підтримки й використання серед української громадськості. Таку активність у мережі реалізують не більше 10% українських користувачів мережі. Відповідно проблема використання інтернет-технологій як ресурсу сучасної демократизації актуалізує соціальний запит на реалізацію дослідження, спрямованого як на теоретичне осмислення суперечливих реалій, так і на емпіричний пошук адекватних референтів для висвітлення цих процесів.

Розгляд наукової розробленості проблематики засвідчує, що проблематика досліджень Інтернету сьогодні представлена як у загальноосвітньому, так і в українському соціологічному дискурсі. Коло досліджуваних питань досить широке – від загальних проблем розвитку інформаційного суспільства, інформаційно-комунікаційного простору до окреслення

функціональних і структурних ознак Інтернету як субпростору сучасного суспільства та певних дослідницьких розвідок гендерних аспектів інтернет-комунікацій, дослідження особливостей активності в соціальних мережах, онлайн-активностей у різних соціальних сферах тощо.

Активно досліджується і проблематика розвитку демократії, розгляду причин, чинників і пускових механізмів демократизації, різних аспектів відтворення й розвитку демократизаційних процесів у сучасному світі, питань розвитку і функціонування сучасного громадянського суспільства, громадянських практик, ціннісних орієнтацій і т. ін. Розробляється і дослідницька проблематика впливу Інтернету на різні аспекти соціального буття, пов'язані із законотворчим, державницьким, політичним, громадянським виміром демократизаційних процесів, зокрема питаннями електронної демократії, електронного урядування тощо. Проте у сучасному науковому дискурсі ці питання висвітлюються переважно в законодавчих і державотворчих дослідницьких координатах. Тож окреслена проблематика потребує дослідницького спрямування в суспільно-соціальних, соціологічних науково-дослідницьких координатах.

Можна констатувати практичну відсутність комплексних соціологічних досліджень у даному науковому полі. Наразі відзначимо певні дослідницькі виміри, спрямовані на розгляд інформаційно-комунікаційного простору політики як предмета теоретико-соціологічної рефлексії, дослідження різних аспектів політико-громадянської онлайн-активності, політичної мобілізації соціальних медіа, феномени маніпулювання в онлайн-просторі тощо, які певним чином відтворюються в наробках української суспільно-соціологічної спільноти – С. Барматової, О. Буданової, М. Вершиніна, О. Личковської, Л. Найдюнової, Г. Почепцова та інших. Проте в сучасному науковому полі бракує комплексних соціологічних досліджень, зокрема перебігу сучасних демократизаційних процесів із залученням новітніх інтернет-технологій.

Дана монографія презентує комплексне дослідження Інтернету як ресурсу сучасної демократизації та розв'язання наукової проблеми нестачі на сучасному етапі суспільного розвитку країни теоретично-узагальненого наукового знання про демократизацію сучасного суспільства із залученням інтернет-технологій як складного інституціоналізаційного процесу. Практична потреба цього дослідження сьогодні актуалізується в суперечливому характері взаємозв'язків між наявною суспільно-актуалізованою потребою реалізації демократизації сучасного

суспільства за допомогою новітніх інтернет-технологій, активними спробами її здійснення в реаліях сучасного українського суспільства та нестачею комплексної теоретично обґрунтованої наукової бази її реалізації.

У першому розділі монографії розкриваються підходи до висвітлення демократизації як концепту, визначаються чинники впливу і механізми сучасної демократизації, виокремлюються підходи окреслення етапів та особливості розгортання демократизації. Розглядається нова концепція *liquid democracy* доби Інтернету, її можливості, переваги і обмеження. У другому розділі визначаються характеристики Інтернету, що уможливають його ресурсну участь у сучасному демократизаційному процесі, розглядаються аргументи кібероптимістів та кіберпесимістів щодо впливу Інтернету на перебіг сучасної демократизації. Аналізуються концепти електронного урядування, електронного уряду, електронної демократії як провідні інституційні тренди сучасного демократизаційного процесу. У третьому розділі монографії демократизація сучасного суспільства із залученням інтернет-технологій розкривається як складний інституціоналізаційний процес та висвітлюється авторська модель електронної демократизації. У четвертому розділі аналізуються особливості перебігу процесів електронної демократизації в сучасному українському суспільстві.

Як емпіричну базу дослідження використано аналіз даних загальноукраїнського соціологічного опитування «Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін» і низки спеціалізованих проектів у рамках омнібуса, які проводяться Інститутом соціології НАН України на постійній основі; даних авторського соціологічного дослідження поведінки активістів, які виявляли соціально-громадянську активність в інтернет-мережі; даних Державної служби статистики України з питань запровадження елементів *e*-демократії в країні; аналіз результатів якісних досліджень та інших джерел інформації, які фіксували перебіг демократизаційних процесів у мережі Інтернет.

РОЗДІЛ 1. ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА: НОВІТНІ ТРЕНДИ РОЗВИТКУ ТА ДОСЛІДНИЦЬКІ ПІДХОДИ

1.1. Поняття демократії і демократизації в сучасному суспільно-науковому дискурсі

Демократія є тим атрактивним феноменом, який приваблює людство з давніх давен. Як форма правління, демократія відома людству ще з часів античності. Її ідеали демократії, пов'язані з намаганням людства створити суспільно-державний устрій, здатний враховувати та відстоювати інтереси усіх громадян, з тих часів практично не змінилися. Про демократію писали Аристотель і Платон, Джеймс Медісон і Жан Жак Руссо, Крофорд Макферсон і Керол Пейтман та ін. І сьогодні демократія та демократизація залишаються актуальними дослідницькими феноменами для представників різних суспільно-політичних наук.

Питання демократичної організації суспільних відносин розглядається у працях як класичної, так і сучасної соціології. Сутнісне теоретичне уявлення про демократію як прагнення до реалізації «суспільного договору», який передбачає найповніше врахування інтересів і волі всіх приватних осіб держави, знаходимо у працях Ж.-Ж. Руссо [Руссо, 1998]. Однак розуміння демократії як «пошуку загального блага» оскаржували такі теоретики демократії, як Дж. С. Мілль, А. Токвіль та інші. Вони підкреслювали, що такий консенсус веде до посередності.

А. Токвіль у своїй класичній праці «Демократія в Америці» (1835) пропонує розуміння створення і розвитку демократії як функціонування певних принципів соціальної організації суспільства. На підставі досвіду французької революції (1789–1794) він зазначає, що знищення абсолютизму не приводить до автоматичного знищення його спадщини – державної влади, що нерідко набуває форми «демократичного деспотизму», за якої кожна людина виявляється залежною від анонімної влади цілого, а народ, хоча його і визнають «єдиним законним джерелом влади», насправді позбавляється «будь-якої можливості керувати і навіть контролювати свій уряд» [Токвіль, 1999]. Єдиний вихід на шляху реальної демократії та засіб послаблення диктату держави в суспільстві А. Токвіль, а за ним і його численні послідовники вбачають у створенні, зміцненні та розширенні сфери діяльності громадських установ і орга-

нів місцевого самоврядування; у розвитку всіляких добровільних організацій і асоціацій; у впровадженні в повсякденну практику політичного життя суспільства різних методів контролю населення за діяльністю чиновників.

Класичним визначенням демократії в соціологічному дискурсі є визначення, запропоноване М. Вебером, який розглядав демократичний устрій як «волю народу». А найпоширенішим і найбільш цитованим визначенням демократії в сучасних суспільно-наукових колах є визначення всесвітньо відомого дослідника демократії Р. Далья, надане ним 1971 року в його класичній праці «Поліархія» [Dahl, 1971]. Він окреслює демократію, як «змагання, відкрите для участі», «політичної участі» та «політичної конкуренції» [Даль, 1994]. При цьому Р. Даль дає таке визначення: «демократія – це ефективна участь; рівне голосування; розуміння, засноване на інформованості; здійснення контролю за діями влади; участь у житті суспільства (inclusion)» [Даль, 2000: с. 42].

Р. Даль визначає основні інституційні принципи демократії, роблячи наголос на їх людській (гуманістичній) і політичній значущості. Ці принципи окреслюють головні сутнісні ознаки і характеристики демократії. А саме: правління більшості та повага прав меншості; легітимність влади; представницький характер влади; виборність влади; плюралізм і свобода політичної діяльності. Серед ключових ознак демократії – існування громадянських і політичних свобод – свободи слова, друку, зборів і організацій, необхідних для політичних дебатів, проведення виборчих кампаній тощо. Р. Даль наголошує, що вкрай важливими ознаками демократичного суспільства, які зумовлюють його дієздатність і є необхідними умовами успішної демократизації, є наявність певних інститутів. Він виокремлює такі: «виборна влада, наділені правом контролю за урядовими рішеннями; вільні та справедливі вибори, в яких рідко трапляються зловживання; виборче право, яке поширюється практично на все доросле населення; право всіх дорослих громадян претендувати на обрання; свобода висловлення думки; альтернативні джерела інформації; право громадян на пошук альтернативної інформації; організаційна самодіяльність, тобто право громадян формувати самостійні асоціації й організації, зокрема партії та групи інтересів» [Даль, 2000: с. 85].

Сучасну демократію пов'язують з інститутом президенства, з відповідними конституційними процесами в державі, з федералізаційними процесами, з забезпеченням політичної участі та голосування, з функціонуванням різних політичних партій і груп інтересів, із функціонуванням відповідного бюрократичного апарату і судової системи, з

процесами політичної соціалізації, зі свободою слова і свободою друку. А також із рівністю і дотриманням громадянських прав і свобод, як от: свобода висловлювань, релігійна свобода, особистісна свобода тощо [Джанда, Берри, Голдман, Хула, 2006].

В. Меркель і А. Круасан окреслюють демократію за шістьма параметрами, на підставі яких визначаються політичні режими певного типу. Це (1) легітимація панування; (2) доступ до панування; (3) монополія на панування; (4) претензії на панування, (5) структура здійснення панування і (6) спосіб його здійснення. Кожен із цих параметрів пов'язаний з одним із ключових питань. Так, наприклад, легітимація панування демократії «відбувається через реалізацію принципу свободи і рівності реалізованого суверенітету народу». Автори виокремлюють складові демократії, що відтворюються за шістьма параметрами відповідно – (1) суверенітет народу; (2) загальне виборче право; (3) легітимізація органів влади шляхом виборів і демократичної конституції; (4) гарантовані конституційні права (5) плюралізм; (6) конституційно-правовий спосіб здійснення влади [Меркель, Круасан, 2002].

Основні риси, які є невід'ємними атрибутами демократичного суспільства – врядування більшості; рівність і спільний інтерес; представництво і «пряма демократія»; згода, свобода і дискусія, – завважає Є. Арбластер, що з огляду на такі характеристики «демократія ще й досі є «невиконаним завданням», яке стоїть на порядку денному сучасного суспільства» [Арбластер, 2005: с. 68].

Життєво важливим для демократії є «змагання ідей – суперечка, а не обговорення» [Шапиро, 2001: с. 9]. Таке розуміння демократії передбачає, що досконалих принципів ухвалення рішень не існує. Неможливо в рамках одного рішення врахувати думку і інтереси кожного. Тож демократія як політична система покликана першою чергою структурувати владні відносини й актуалізувати необхідність розширення кількості повноцінних суб'єктів, які можуть активно впливати на соціальний процес.

У концепції Р. Даля, як і у працях інших дослідників, демократію схарактеризовано не тільки як політичну систему, що вирізняється набором певних політичних суспільних інститутів, які детермінують виборність влади, її легітимність, представницький характер влади, правління більшості та повагу прав меншості, плюралізм і свободу політичних поглядів і висловлювань, свободу слова, толерантність і плюралізм думок тощо, забезпечуючи гідне життя пересічній людині, а і як процес утілення демократичних засад у політику, економіку, культуру суспільства

[Przeworski, Alvarez, Cheibub, Limongi, 2000]. Розгляд процесу запровадження демократичних засад (т.б. демократизації) присутній в багатьох політичних моделях, зокрема й у транзитологічній парадигмі, яка наразі актуалізується в сучасному політологічному дискурсі у зв'язку з особливостями перебігу демократичних трансформацій [Растоу, 1996; Rustow, 1970; О'Доннелл, Schmitter, 1986; Schmitter, 1992; 1995]. При цьому демократизацію визначають як один із політично-культурних феноменів, необхідних етапів (стадій) переходу до демократії. Так, Г. О'Донелл і Ф. Шміттер виокремлюють три стадії переходу до демократії, окреслюючи процесуальність такого переходу, пов'язану з лібералізацією (1), яка передбачає процес інституціоналізації громадянських прав і свобод, демократизацією (2), що окреслює період інституціоналізації демократичних норм і законів і пов'язана з обранням владними політичними силами демократичних інституцій і процедур державного устрою. А також ресоціалізацію (соціалізацію) (3) громадян, що передбачає засвоєння демократичних норм і цінностей на особистісному рівні [О'Доннелл, Schmitter, 1986].

А. Пшеворський, розглядаючи демократію як процес, пропонує двоетапну модель демократії, яка вбирає лібералізацію, зменшуючи репресії в державі і стимулюючи розвиток громадянського суспільства, громадянської опозиційної активності тощо, а також демократизацію, що складається з двох етапів «визволення» з-під авторитарного державного гніту і «конструювання» системи демократичного правління [Пшеворський, 1993]. Тож, як бачимо, поняття демократизації є невід'ємною характеристикою демократичних конструктів, проте може мати різне змістовне наповнення.

Розглядаючи різні тлумачення поняття демократизації в сучасному науковому дискурсі, ми приймаємо узагальнення щодо розгляду цього поняття, запропоновані К. Вельцелем. Вони, на наш погляд, максимально ємно розкривають особливості розуміння і визначення цього процесу в сучасній науковій практиці. Тож, наразі «демократизацію можна розглядати, по-перше, як заміщення недемократичного режиму демократичним. По-друге, як поглиблення демократичних рис демократій. Нарешті, по-третє, її можна розуміти крізь призму питання про виживання демократії. Точно кажучи, виникнення, поглиблення і виживання демократії – це три абсолютно різні аспекти демократизації. Однак усі вони сходяться в питанні про сталість демократизації, тобто про виникнення демократій, які розвиваються і продовжують своє існування» [Демократизация, 2015: с. 149]. Проте можна помітити, що наведене

К. Вельцелем тлумачення є досить схематичним. Воно певним чином відтворює три головні аспекти дослідження демократизації, присутні в сучасному суспільно-науковому дискурсі. Проте абсолютно не відтворює змістовно-сутнісне наповнення поняття демократизації. А разом з тим саме це є вкрай важливим для розуміння сутності наукового поняття, яке розглядається в цьому розділі.

Здійснений аналіз визначень поняття демократизації засвідчує багатомірність його трактувань у сучасному науковому дискурсі.

Історія свідчить, що вперше поняття «демократизація» було використано 1888 року Дж. Брайсом, відомим британським державним діячем і правником, у його знаменитому вітальному коментарі до святкування річниці американської демократії для означення процесу перетворення суспільного устрою на демократію, початок якого було покладено Французькою революцією.

Сучасне тлумачення поняття демократизації є доволі різнобарвним і багатозначним. Розгляд найпоширеніших визначень поняття демократизації дозволив виокремити певні тенденції.

Поняття демократизації використовується для окреслення відповідних організаційно-системних процесів, явищ, функцій, способів реалізації рішень: «Демократизація (від грец. *demos* – народ і *kratos* – влада, демократія – влада народу, народовладдя) – організація і функціонування державної влади на засадах визнання народу її джерелом і носієм суверенітету в розв'язанні проблем суспільного врядування. Терміни «демократизація», «демократизм», «демократичний» використовують для характеристики відповідних процесів, явищ, способів ухвалення і виконання загальнообов'язкових рішень, здійснення повноважень, організаційно-розпорядчих функцій тощо [Бабкіна, 2004]. Таке розуміння співзвучне визначенню М. Вебера і передбачає, що демократизація – це спосіб і засіб реалізації волі народу [Вебер, 1990].

У визначеннях демократизації також окреслюють її спрямованість, напрямки та механізми реалізації: «Демократизація – впровадження демократичних засад, реорганізація будь-якого суспільства на демократичних засадах. Головні напрямки демократизації: залучення громадян до управління справами суспільства і держави; створення умов для прояву ініціативи окремих осіб, представницьких органів влади, громадських організацій, трудових колективів, розвиток самоврядування суспільства; вільний розвиток кожної нації та народності, зміцнення їх рівноправного співробітництва; постійне зміцнення законності та правопорядку; розширення гласності; регулярне врахування громадської

думки за обговорення і розв'язання державних та громадських справ; вдосконалення виборчої системи» [Политология: словарь-справочник, 2001: с. 31].

Демократизацію розглядають як процес затвердження певного державного устрою, який має певні структурні та функціональні ознаки. При цьому показовим є розуміння демократизації як процесу, що розширює суб'єктність суспільної відповідальності: «Демократизація – процес утвердження у країні (країнах) демократичного політичного режиму, тобто такого державного устрою, який ґрунтується на визнанні народу вищим джерелом влади, на виборності та громадській підконтрольності владних структур, на пріоритеті фундаментальних прав і свобод людини. Демократичний режим накладає і на саму людину підвищену відповідальність за свою особисту долю, долю суспільства і держави. Демократизація – процес украй суперечливий, особливо для спільнот, які здійснюють перехід до демократії від тоталітарних і авторитарних режимів, але неминучий, об'єктивний і в реальному вимірі часу – нескінченний, лише наближує народи Землі до якогось ідеалу гуманістичного суспільного устрою» [Словарь терминов и понятий по обществознанию, 2013: с. 79–80].

Сучасні означення поняття демократизації також акцентують увагу на його процесуальній спрямованості: «Демократизація (від грец. Demos – народ і kratos – влада) – англ. democratization; нім. Demokratisierung. Процес, спрямований на усунення ієрархії керівництва в різних організаціях, партіях і товариствах, установах за допомоги встановлення порядку, що орієнтується на інтереси більшості та зрівнює всіх у правах і обов'язках» [Энциклопедия социологии, 2009], а також на важливості усвідомлення і втілення певних ціннісно-нормативних принципів і засад: «Демократизація (англ. democratization) – процес поступового утвердження принципів демократії, встановлення і розвитку демократичного ладу, перебудова суспільства на демократичних засадах» [Энциклопедия права, 2015].

Такими є основні спрямування, що окреслюють розуміння демократизації в сучасному суспільно-науковому дискурсі. Вони відтворюють процедурно-функціональну наповненість демократизації й окреслюють різні рівні демократизаційного процесу від інституціонального до ціннісно-нормативного особистісного рівня. Вибір акценту розгляду безпосередньо пов'язаний з тим теоретико-прикладним полем, у якому відбувається визначення поняття.

На думку Н. Кривокапіч, визначення демократизації також «часто залежить від того, як сам автор визначає поняття демократії, точніше, які характеристики демократії превалюють у його визначенні» [Кривокапіч, 2015: с. 193]. З цим можна погодитися, проте лише певною мірою. Так, авторка, посилаючись на К. Вельцеля, зазначає: «...якщо ми розглядаємо демократію як народовладдя, то її сутність можна реалізувати тільки інституціоналізацією влади цього народу, точніше – його більшості, що передбачає реалізацію прав і свобод кожного громадянина як щодо управління суспільним і політичним життям суспільства, в якому він живе, так і управління своїм приватним життям», то така демократизація визначатиметься як «процес досягнення демократії» [Кривокапіч, 2015: с. 192]. Проте можна зазначити, по-перше, що дослідник окреслює щонайменше три вектори, які детермінують визначення поняття «демократизація», про що ми вже згадували вище. А по друге, як співавтор модернізаційної теорії розвитку він озвучує й інше бачення демократизації, крім того, яке наводить Н. Кривокапіч. І, на наш погляд, воно є більш ємним і гуманістичним та відтворює емансипаційну процесуальність демократизації. Він наголошує, що «незважаючи на серйозні відмінності, переважна більшість підходів у дослідженні демократизації має одну спільну річ: вони зменшують роль масових відносин. У світлі теорії людського розвитку демократизація є по суті емансипаційним процесом бо вона проявляє свободу людини, надаючи людям громадянські та політичні права», і робить висновок, «...що демократизація має керуватися емансипативними силами населення і що ці сили відображені в особливостях масових відносин: прагненні свободи» [Welzel, 2006: р. 871]. Відтак, за визначення поняття демократизації у своїй авторській концепції К. Вельцель акцентує на тому, що, на його думку, було проігноровано в літературі про демократизацію, а саме, на емансипативній мотиваційній силі населення.

Слід зазначити, що поняття демократизації залишається досить дискусійним і суперечливим з огляду на неоднозначність і багатомірність його трактування в сучасному науково-суспільному полі. Варто також підкреслити, ще одну особливість окреслення демократизації, яка відтворюється в сучасному суспільно-політичному дискурсі. Так, політологи, розглядаючи демократизацію як перехід від недемократичних до демократичних форм правління, наголошують на її транзитивності, а також на тому, що окреслення демократизації як характеристики суспільної трансформації, пов'язаної з демократичною хвилею, не завжди є виправданим. Такий підхід до визначення демократизації як

елемента «транзиту» став набувати популярності з огляду на поширеність певних соціально-історичних практик, які наочно відтворюють ситуацію, що процес демократизації не завжди приводить до утвердження сучасної демократії. Тож використання поняття «демократичний транзит» окреслює ситуацію, яка не передбачає обов'язковості переходу до демократії, та засвідчує, що демократизація може являти собою транзитний процес переходу до демократичного устрою з невідзначеними результатами. «Демократизація – політична реформація, система заходів і законів, спрямованих на впровадження елементів демократії (народовладдя) у країні, суспільстві. Як правило маються на увазі суспільства, що не мають демократичного устрою, а саме: посттоталітарні, поставторитарні, ієрархічні суспільства. Демократизація характеризується частковим перерозподілом політичної влади, делегуванням владних повноважень іншим суб'єктам права – громадянам і громадським інститутам та організаціям; закріпленням у законах прав і свобод людини; скасуванням антидемократичних законів та інститутів влади» [Нагорна, 2012: с. 191].

Отже, демократизація розглядається як процес появи, формування й удосконалення демократичних інститутів і практик, втілення певних ціннісно-нормативних принципів та настанов. Демократія при цьому виступає як можливий (але не обов'язковий) підсумок цього процесу, пов'язаний з укоріненням демократичних інститутів, практик і цінностей.

Зроблений аналіз демонструє множинність підходів до визначення поняття демократизації, що свідчить про багатомірність цього феномену. Наукова дискусія щодо визначення поняття демократизації триває, демонструючи потребу в подальших його дослідженнях. У тому числі дослідженнях демократизації в нових умовах функціонування сучасного суспільства, опосередкованих застосуванням новітніх інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ).

Аналіз засвідчив відсутність єдиного підходу до висвітлення поняття демократизації в сучасному науковому дискурсі. Основні спрямування, які окреслюють розуміння поняття демократизації, відтворюють різні рівні бачення демократизаційного впливу – від інституціонального до ціннісно-нормативного, особистісного рівня і безпосередньо пов'язані з тим теоретико-прикладним полем, у якому відбувається актуалізація поняття.

Поняття демократизації досить багатогранне, воно має багатовимірну структуру і різноманітні трактування – залежно від сфери його

застосування і цілей дослідження. Окреслення поняття демократизації безпосередньо пов'язане з тим теоретичним полем, у якому працює дослідник, і спрямоване на розв'язання поставлених дослідницьких завдань. Існує різне розуміння як за структурно-функціональним окресленням, змістовним наповненням поняття, так і за визначенням його часово-просторових характеристик. Про це свідчать класичні праці дослідників демократизаційного процесу. Так, наприклад, С. Гантингтон, як представник історично-культурного дослідницького спрямування, вбачає демократизацію як перехід від одного типу суспільного правління до іншого, що наочно відтворено в його «хвильовій теорії демократизації». А Чарльз Тілі надає більш гуманістичного визначення демократизації, окреслюючи (операціоналізуючи) її як «взаємопов'язаний рух до всебічної, більш рівноправної та більшою мірою обов'язкової консультативності» [Tilly, 2007: р. 14]. Він визнає, що це динамічний процес, який не має меж і ніколи не закінчиться. Більше за те, він зауважує, що на цьому нескінченному шляху завжди існує ризик дедемократизації. Тож пропонуємо зупинитися докладніше на різних дослідницьких підходах до розгляду демократизації та окресленні її основних маркерів більш детально.

1.2. Структурний і процедурний підходи до розгляду демократизації

У сучасній науковій літературі присвяченій проблемам демократії виокремлюють два ключові підходи, які мають різні теоретико-методологічні засади щодо розгляду, аналізу та пояснення змісту і чинників демократизації. Це структурний і процедурний підходи.

Прихильники структурного підходу (Г. Алмонд і С. Верба, Д. Аджемоглу і Д. Робінсон, Р. Інглгарт, Б. Мур, М. Ліпсет, Л. Пай, М. Паренті, Д. Растоу, С. Гантингтон та ін.) акцентують свою дослідницьку увагу на об'єктивних структурних чинниках та передумовах демократизації різної природи – політичних, економічних, культурних, освітніх, соціальних, які впливають на її результат (успішний, менш успішний тощо). «Головне в тому, що ці передумови мають історичну природу, є об'єктивними і не залежать від конкретних рішень і дій політичних акторів.

Відповідно відсутність цих умов і передумов задає обмеження і «стелю» можливого демократичного розвитку» [Мельвиль, Стукал, 2011: с. 165].

Економічний стан і розвиток країни як один з основних чинників, передумов демократизації є найбільш поширеним дослідницьким полем серед представників цього підходу й вже став класичним у науковому дискурсі. Дослідники економічної детермінації з часів зародження демократії акцентують увагу на різних економічних складових, що детермінують демократизаційний процес. Сучасні дослідники також надають вагомі доводи такого впливу.

В багатьох сучасних науково-теоретичних напрацюваннях модернізація суспільства розглядається як один з основних економічно детермінованих чинників сучасної демократизації, як зазначає К. Вельцель, «через очевидний зв'язок демократії з розвитком капіталізму» [Демократизация, 2015: с. 156]. Р. Барро пов'язує демократизацію з «ефектами економічного зростання» [Barro, 1999: с. 158]. С. Липсет, С.Кен-Рюн і Д. Торрес також акцентують свою дослідницьку увагу на економічно детермінованих феноменах та наголошують, що високий рівень економічного розвитку пов'язаний із демократизацією політичних інститутів [Липсет, Кен-Рюн, Торрес, 1993]. К. Бош зосереджує свій аналіз на зв'язках демократизації з доходними ресурсами країни [Voix, 2009]. Дослідження К. Боша і С. Стоукса засвідчують, що модернізація суспільства сприяє появі та підтримує демократизацію, збільшують і урізноманітнюють її ресурсну базу [Voix, Stokes, 2003]. А.М. Паренті зазначає, що демократизаційний процес не є суто політичним, він виступає ресурсом «покращенню добробуту народу» [Паренти, 2006: с. 394].

Серед ґрунтовних наукових напрацювань представників даного підходу можна виділити і дослідження Д. Аджемоглу і Д. Робінсона [Аджемоглу, Робинсон, 2016]. Вони розглядають нову інституціональну економіку та вбачають в політичних і економічних інститутах сукупність правил та механізмів, які детермінують демократизаційний розвиток суспільства. Автори виділяють два типи політичних і економічних інститутів – екстрактивні і інклюзивні. Політичні і економічні екстрактивні інститути спрямовані на виключення більшої частини суспільства з процесу прийняття політичних рішень. А інклюзивні інститути навпаки спрямовані на максимальне залучення спільноти до політичних і економічних процесів. Д. Аджемоглу і Д. Робінсон наголошують, що політичні і економічні інститути взаємопов'язані між собою. І широке залучення громадськості до процесу прийняття політичних рішень буде сприяти економічному зростанню, і навпаки. Тоді як мінімізація або

виключення спільноти з процесу прийняття політичних рішень призводитиме до гальмування економічного росту країни. Автори називають такий механізм «добродійним колом» (the virtuous circle). Таким чином, плюралістичність політичних інституцій, залучення широких верств населення до процесів прийняття політичних рішень, участі у законодавчих (обговорення, консультації тощо) процесах країни – запорука стійкого економічного розвитку, поза якою такий розвиток стає неможливим. А інклюзивні економічні інститути розширюють і укріплюють інклюзивні політичні інститути. Зауважимо, що автори в своєму дослідженні концентруються виключно на політичних і економічних інститутах. При цьому інші чинники – історичні, географічні, культурні, релігійні тощо Д. Аджемоглу і Д. Робінсон вважають другорядними у цьому процесі.

Цікавим та продуктивним для подальших дослідницьких розвідок є висновок про те, що саме плюралістичне суспільство, суспільство з потужним громадянським суспільством і активними громадянами здатне забезпечити і економічне зростання, і ефективне залучення новітніх інновацій в суспільний процес. Такий результат засвідчує зокрема і те, що ефективне залучення інформаційно-комунікаційних технологій в сучасний суспільний процес виступає не тільки ресурсом демократизаційних трансформацій і активізації громадянської активності та розвитку дієздатного громадянського суспільства. Ефективність залучення інтернет-технологій, своєю чергою, залежить від рівня розвитку плюралістичних економічних і політичних інститутів в суспільстві.

Представники структурного підходу акцентують роль економічного чинника в сприянні індустріалізації, освіті, урбанізації і, як наслідок, виникненню середнього класу. А зростаючий середній клас, у свою чергу, відчуває зміни цінностей і очікувань, підвищуючи потенціал політичної лібералізації та демократизації суспільства.

Серед сучасного наукового доробку цього спрямування варто виокремити також дослідження Р. Інглгарта і К. Вельцеля [Inglehart, Welzel, 2005; Inglehart, Welzel, 2010; Инглхарт, Вельцель, 2011 та ін.]. Дослідники розглядають демократизацію як наслідок модернізації сучасного суспільства. Вони окреслюють важливість модернізаційних змін, які детермінують поширення постматеріалістичних ціннісних настанов та підвищення громадянської свідомості та відповідальності [Inglehart, Welzel, 2005]. Дослідження Р. Інглгарта, розпочаті у 70-х роках минулого сторіччя, охопили велику кількість країн і вже стали класичним зразком віддзеркалення впливу стану економічного розвитку країни на

становлення і розвиток демократії, відтвореними в постмодерній зміні цінностей від матеріалістичних до постматеріалістичних.

Класичними стали і праці інших представників цього підходу. Г. Алмонд і С. Верба як базовий чинник демократичного розвитку розглядають культурно-ціннісні чинники. Вони наголошують на необхідності присутності в суспільстві таких цінностей і установок, які асоціюються з громадянською культурою, як от підтримка демократичних інститутів, політична участь, відповідальність, довіра, толерантність тощо [Алмонд, Верба, 1992].

Сучасні структуралісти окреслюють серед необхідних чинників, структурних передумов демократизації – державну цілісність і ефективність державного управління; національну єдність і відповідну ідентичність; високий рівень соціально-економічного розвитку; наявність громадянського суспільства; відсутність непримиренних розколіїв у суспільстві; масове поширення культурних норм і цінностей відповідно до демократичних принципів і засад; активну політичну участь та громадянську відповідальність; довіру до основних політичних інститутів, міжособистісну довіру тощо.

Структурні передумови, на яких наголошують представники даного підходу, безсумнівно, є вкрай важливими, необхідними й обов'язковими умовами успішної демократизації. Проте існує великий пласт умов і чинників, які не можна вважати структурними, але вони також справляють вагомий вплив на перебіг демократизації, її прискорення або вповільнення.

Дослідження саме таких умов відбувається в рамках іншого, процедурного (процесуального, актороорієнтованого, суб'єктивістського) підходу. Прихильники даного підходу (Г. О'Донел, Дж. Ді Палма, А. Пшеворський, Т. Карл, Дж. Коломер, Х. Лінц, А. Степан, Ф. Шміттер та ін.) вбачають вагому роль успішності демократизації в суб'єктивних чинниках, пов'язаних з активними діями соціальних акторів. Вони наголошують, що соціальні, економічні, культурні чинники не в змозі пояснити, а тим паче передбачити реальний перебіг подій, дієвість політичних акторів у певній конкретній ситуації.

На думку представників даного підходу, дії акторів, безпосередніх учасників суспільно-демократизаційного процесу, їх стратегії, цінності, суспільно-політичні прояви тощо є вирішальними умовами успішного перебігу демократизації. І саме дослідження консолідуючих чинників є предметом дослідницького інтересу прихильників цього наукового підходу.

Так, Г. О'Донел вважає головним чинником ефективної демократизації укорінення демократії як суспільно-політичної системи, яка будується на прийнятті переважною більшістю громадян цінностей демократії та усвідомлення її як найбільш прийнятної форми політичного устрою, на відміну від будь-яких інших форм політичного устрою держави. Саме така ситуація в державі, на думку Г. О'Донела, забезпечує «ефективне функціонування демократичного режиму» [O'Donnell, 1992: p. 18].

А. Пшеворський визнає важливість поєднання економічних і політичних чинників, як складових, що обумовлюють ефективність демократизації. Окреслюючи інституційні (об'єктивні) та особистісні (суб'єктивні) складові маркери її ефективності, він наголошує, що «демократія стає консолідованою, коли в даних політичних і економічних умовах певна система інститутів стає єдиною можливою» [Przeworski, 1991: p. 26]. При цьому він як яскравий представник процедурного підходу наголошує на важливості соціально-психологічної готовності громадян до демократизаційних перетворень, їхньої соціально-політичної зрілості. А. Пшеворський наголошує, що поки громадяни продовжують віддавати своє майбутнє (свою долю) на розсуд керівників і сліпо вірити їхнім обіцянкам, вони продовжують бути схильними до авторитарного здійснення влади. Такий стан він окреслює як невизначеність у політичних діях. На думку дослідника, суспільство стає зрілим для демократії лише тоді, коли перестає наївно вірити в обіцяні дива. Саме така соціально-політична зрілість громадянина змушує владу утримуватися від порожніх обіцянок і спонукає до дієвого суспільного діалогу [Przeworski, 1984].

Прикладом застосування процедурного підходу може бути виокремлення чинників, наявність яких необхідна для консолідації демократії, започатковане у працях Х. Лінца і А. Степана. Вони виокремлюють певні сфери, які детермінують демократизацію, консолідуючи суспільство, і стають реальним результатом певних перетворень: громадянське суспільство, що формується у процесі взаємодії держави з незалежними громадськими групами й об'єднаннями; політичне суспільство, яке передбачає розвиток демократичних процедур і інститутів; розвиток правової держави; ефективний державний апарат, що передбачає наявність бюрократії, яка може використовувати у своїх цілях нову демократичну владу; розвиток економічного суспільства як системи соціальних інститутів і норм, що є посередниками між державою і ринком.

При цьому автори наголошують на важливості реалізації складових демократизаційного процесу на поведінковому рівні. Х. Лінц і А. Степан

визначають усталеність демократії саме шляхом утвердження її на поведінковому рівні, коли дії будь-яких соціальних акторів щодо усунення або знецінення демократичних засад функціонування держави стають не дієздатними в усуненні демократичного режиму у країні.

Такий алгоритм передбачає також утвердження демократії на соціально-психологічному рівні шляхом засвоєння певних переконань і настанов, які стають інтеріоризованою нормою свідомості, відтворюючи «форми соціального, інституціоналізованого й особистісного існування» [Linz, Stepan, 1996: p. 5].

Здійснений аналіз дозволяє констатувати, що між двома означеними основними підходами немає кардинальних суперечностей. Вони демонструють різні ракурси (аспекти) дослідження демократизаційного процесу, які не суперечать один одному, а навпаки, дозволяють «якісніше» і ретельніше дослідити і проаналізувати феномен. Для успішного розв'язання поставлених у нашій роботі завдань доречним буде поєднання (синтез) обох підходів задля дослідження передумов і особливостей перебігу сучасної демократизації. На назрівання необхідності верифікації обох підходів вказують і деякі сучасні дослідники, наголошуючи, що задля «верифікації посилів структурного і процедурного підходів до демократії та демократизації (і пошуку напрямків для їх синтезу) необхідний вихід за їх методологічні рамки і застосування набору «третіх» методологій, у тому числі заснованих на їх поєднанні» [Мельвиль, Стукал, 2011: с. 169]. Проте сьогодні, на думку фахівців, таке концептуальне об'єднання двох методологічних підходів багато політологів сприймають неоднозначно і проблема залишається не розв'язаною [Понятіе демократизации, 2013].

Як найбільш продуктивний шлях дослідження демократизації ми вважаємо за доцільне не протиставлення різних дослідницьких підходів, що було виявлене в даному аналізі – намагання авторів працювати в тій або тій дослідницькій парадигмі, активно заперечуючи значущість іншого підходу. А застосовувати стратегію дослідницької консолідації різних детермінантних складових демократизації задля комплексного, інтегрального аналізу означеного феномену.

З огляду на здійснений аналіз, в рамках нашої дослідницької проблематики ми спираємося на ідеї К. Вельцеля і визначаємо демократизацію як емансипаційний суспільний процес. Демократизація передбачає встановлення, функціонування і розвиток інституцій демократії, вдосконалення суспільно-політичних відносин на демократичних засадах, відтворених в інституційних, поведінкових і ціннісно-нормативних,

мотиваційних форматах. Сучасна демократизація – це еволюція процесу усвідомлення і ствердження демократичних принципів суспільного розвитку, переулаштування суспільства на демократичних засадах суспільної взаємодії. Це соціально-політична реформація суспільства, що передбачає реалізацію певних формалізованих (інституційних) заходів і законів, відтворених у пересічних громадянських практиках суспільної взаємодії та сприйнятих, інтеріоризованих на особистісному рівні.

Аналіз сучасних підходів до вивчення демократизаційного процесу свідчить про те, що демократизація – це складний багатовимірний феномен, який в сучасному науково-дослідницькому дискурсі не має чітко означеного дослідницького інструментарію, є вкрай ситуативним і залежить від поля і цілей дослідження. Тож зупинімося докладніше на теоретичних викладах, які дозволяють окреслити сутнісні ознаки і характеристики цього складного феномену та можуть бути використані в нашому дослідженні.

1.3. Етапи демократизації: часово-просторовий і емансипаційно-змістовний підходи

Дослідження етапів демократизації презентує показники якості і особливостей перебігу сучасної демократизації. Докладніше розглянемо етапи демократизації, запропоновані в низці досліджень, які стали вже класикою сучасного науково-дослідницького контенту та презентують якісно відмінні погляди на аналіз етапів сучасної демократизації. Зокрема, їх подано у працях С. Гантингтона, К. Вельцеля та їхніх послідовників. Обидва автори розглядають певні етапи демократизації, проте вона кардинально відрізняється за базовими засадами формування. Підхід С. Гантингтона можна розглядати в контексті історично-просторового окреслення етапів (часово-просторовий вимір). К. Вельцель орієнтується на інші базові засади аналізу, які можна означити як якісно-змістовний, емансипаційний процес, що базується на емансипації мотиваційних сил громадян, відтворюючи сутнісно-свідомісну еволюцію, що детермінує причинно-наслідковий зв'язок (якісно-змістовний вимір). Розглянемо їх докладніше.

У своїй теорії К. Вельцель пропонує розглядати демократизацію як емансипаційний процес. Таке бачення процесу демократизації дозволяє йому окреслити вимірювальну складову демократизації, яка базується

на емансипації мотиваційних сил населення, що, зрештою, детермінує розширення прав і можливостей громадян. На наш погляд, його теоретичні виклади стали відповіддю на ситуацію, що склалася в дослідницькому полі проблематики демократизації. Він зауважує, що незважаючи на серйозні відмінності, переважна більшість підходів у дослідженні демократизації має одну спільну рису: вони зменшують роль масових відносин. Водночас у світлі теорії людського розвитку демократизація є по суті емансипаційним процесом – вона проявляє свободу людини, надаючи їй громадянські та політичні права. К. Вельцель зазначає, що теорія людського розвитку є корисною, оскільки її акцент на розширення прав і можливостей людей підкреслює те, що було проігноровано в літературі демократизації: «емансипативні мотиваційні сили населення». Виходячи з цього, автор робить висновок, що демократизація має керуватися «емансипативними силами населення», які відображуються в «особливостях масових відносин» і відтворюються у «прагненні свободи». Аналіз цінностей, здійснений у відомих дослідженнях Р. Інглгарта, співавтором яких був і К. Вельцель, показує, що більш поширені прагнення до свободи сприяють прогресу і перешкоджають регресу у процесі демократизації. К. Вельцель наголошує, що жоден інший показник, у тому числі ВВП на душу населення і соціальний капітал, не перевищує наслідків прагнення свободи [Welzel, 2006].

Базуючись на цих викладах, К. Вельцель пропонує триступеневу етапизацію демократизації яка передбачає, що прогрес чи регрес демократизації обумовлений рівнем громадянської та політичної свободи. При цьому перехід від одного рівня свободи до іншого здійснюється через триступеневу послідовність. «Існує початкова фаза з даним початковим рівнем свободи, за яким іде проміжна фаза, в якій змінюється рівень свободи, що призводить до кінцевої фази, в якій досягнуто рівня свободи. Як далеко просунулися такі зміни у свободі, краще проаналізувати, порівнявши отримані рівні свободи з початковими рівнями свободи. Якщо це правда, що масові прагнення до свободи сприяють зростанню рівня свободи, то ці прагнення мають бути присутніми лише в той час, коли ці рівні зростають. Продемократичні дії можуть підтримуватися лише на основі прагнень свободи, які існують, коли ці дії відбуваються. Слідуючи цим обґрунтуванням, спочатку я маю на меті прагнення до масової свободи у проміжний період, коли свобода змінюється. По-друге, я аналізую вплив цих прагнень до свободи на наступних рівнях свободи. По-третє, я контролюю цей ефект для попередніх рівнів свободи. Коротше кажучи, я аналізую вплив прагнень свободи на подальшу

свободу під контролем попередньої свободи» [Welzel, 2006: р. 876]. Запропонована К. Вельцелем триступенева послідовність демократизації, на наш погляд, відтворює певну сутнісно-свідомісну еволюцію, так би мовити, емансипацію свідомості громадянина.

С. Гантингтон, досліджуючи демократизацію, йде іншим шляхом. Сутністю його дослідження є окреслення демократизації в часово-просторовому вимірі, яке демонструє розуміння демократизації як безперервного, плавного переходу від одного стану до іншого. Воно передбачає вимальовування певного континууму з ідеальними полюсами від повної відсутності до максимальної якісної наповненості. У рамках такого підходу С. Гантингтон виокремлює «хвилі демократизації». Він розуміє хвилі демократизації як шаблі переходу недемократичних режимів до демократичних і зазначає, що сучасна демократія – це не просто демократія села, племені або міста-держави, це демократія національної держави, і виникнення її тісно пов'язане з розвитком останньої. Хвиля демократизації у С. Гантингтона – «це група переходів від недемократичних режимів до демократичних, що відбуваються в певний період часу, кількість яких значно перевищує кількість переходів у протилежному напрямку в даний період. До цієї хвилі зазвичай належать і лібералізація або часткова демократизація в тих політичних системах, які не стають повністю демократичними. У сучасному світі мали місце три хвилі демократизації. Кожна з них охоплювала порівняно невелику кількість країн, і під час кожної відбувалися переходи і в недемократичному напрямку. До того ж не всі переходи до демократії відбувалися в рамках цих хвиль. Історія не вирізняється впорядкованістю, і політичні зміни неможливо розкласти по зручних історичних полицях. Історія також не є односпрямованою. За кожною з перших двох хвиль демократизації слідував відкат, під час якого деякі, хоча і не всі, країни, які здійснили першими перехід до демократії, поверталися до недемократичного правління. Найчастіше визначити момент переходу від одного режиму до іншого можна лише умовно. Умовно визначають і дати хвиль демократизації та відкатів» [Хантингтон, 2003; с. 25–26].

У класичній теорії С. Гантингтона виокремлено в історичному континуумі три хвилі демократизації. Всі три хвилі були обумовлені різними причинами. Перша, довга хвиля демократизації 1828–1926 років датована початком буржуазних революцій в Америці та Франції. Серед основних причин виокремлено процеси індустріалізації, урбанізації, поява буржуазії та середнього класу, формування організацій робітничого класу, поступове зниження ступеня соціальної нерівності. На змі-

ну цій хвилі приходять перший відкат (1922–1942), який починається з установа фашистського режиму Муссоліні в Італії (1922), що супроводжується посиленням впливу тоталітарних ідеологій на маси. Другу коротку хвилю демократизації (1943–1962), пов'язують із перемогою союзників у Другій світовій війні та процесами деколонізації. Друга відкатна хвиля (1958–1975) заторкнула головно країни третього світу (Чилі, Уругвай, Індія і Філіппіни).

Третя хвиля почалася 1974 року і триває понині. Зупинімося докладніше на аналізі третьої хвилі демократизації, оскільки саме вона пов'язана з тими сучасними тенденціями і процесами демократизації, що відбуваються і в сучасному українському суспільстві. Вона спричинена як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками. Це і внутрішньо-економічні чинники, і вплив урядів та інституцій за межами країни. С. Гантингтон виокремлює п'ять основних причин третьої хвилі демократизації: 1) підрив легітимності авторитарних систем; 2) безпрецедентне економічне зростання 1960-х років; 3) серйозні зміни в доктрині католицької церкви в ті самі роки; 4) зміна політики провідних світових держав (розрядка); 5) демонстраційний ефект, або ефект «снігової кулі». При цьому С. Гантингтон зауважує, що активному поширенню третьої хвилі демократизації сприяв саме «ефект снігової кулі», так би мовити, ефект демонстрації успішності – коли успішність демократизації в одній державі стає прикладом для наслідування і стимулює демократизаційні процеси в інших державах, сприяючи розширенню демократизації в різних країнах. Такий зовнішній вплив поєднується з внутрішніми чинниками, серед яких разом з економічним підґрунтям виокремлюють і чинник якості відносин правлячих і опозиційних груп у країні. Тип відносин між владними й опозиційними групами, до речі, демонструє певний тип перехідного процесу, а саме – трансформацію, зміну і перемовини. Трансформація, за визначенням С. Гантингтона, «виникає тоді, коли правлячі еліти є лідерами створення демократії» [Хантингтон, 1995: с. 95]. Зміна – процес, у якому головна роль належить опозиційним силам, які змінюють владу і встановлюють демократичний устрій держави. І нарешті, переговорний шлях, коли демократизаційний процес відбувається за підсумками перемовин між владою й опозицією.

Сьогодні у продовження виокремлених С. Гантингтоном хвиль демократизації розгортається дискусія про четверту хвилю демократизації. М. Макфол, критично розвиваючи хвилюву теорію демократизації, у своїй праці «Четверта хвиля демократії та диктатури», говорить про зміни в посткомуністичних режимах, трактуючи їх як унікальну, четверту хвилю демократизації [McFaul, 2002].

Його підхід засвідчує певну унікальність східноєвропейської демократизації. Та, на відміну від двох попередніх хвиль, у яких детонувальним чинником демократизаційних зрушень визнавали великомасштабну і досить довготривалу міжнародну війну, чинником розвитку демократизаційних процесів четвертої хвилі визнано розпад Радянського Союзу [див. детальніше McFaul, 1993; 2005]. М. Макфол та інші прихильники унікальності східноєвропейського процесу демократизації зазначають, що, на відміну від попередніх хвиль, які мали еволюційний характер, четверта хвиля мала характер революційний. Її пов'язують із демократичним транзитом, що, на відміну від еволюційної модернізації, визначають як набір альтернативних шляхів, які не завжди є прямими і позитивними. Слід зазначити, що наукові виклади М. Макфола, зазнають чимало критики. Зокрема, що хронологічно це не четверта, а вже п'ята хвиля демократизації. Також заперечується унікальність саме східноєвропейського процесу, виділяються спільні чинники загальносвітового рівня. Нам імпонують виклади М. Макфола щодо певної східноєвропейської унікальності демократизаційного процесу. Таке бачення актуальне для нашого дослідницького контексту. Воно засвідчує важливість конкретно-історичного контексту, територіальних, соціальних, культурних, ціннісно-нормативних особливостей як вагомих важелів специфіки демократизаційних перетворень у країні.

Окреслені етапи демократизації дають нам підстави виокремити принципово різні підходи до побудови етапів демократизації суспільства, які кардинально відрізняються за базовими засадами формування. Підхід С. Гантингтона демонструє історично-просторовий підхід до окреслення етапів демократизації (часово-просторовий вимір). Підхід К. Вельцеля ґрунтується на розгляді емансипації мотиваційних сил громадян, відтворюючи сутнісно-свідомісну еволюцію, що детермінує причинно-наслідковий зв'язок та демонструє якісно-змістовний вимір демократизації. Саме тому вони були ретельно розглянуті в даному розділі.

Зауважимо, що звісно, ці теорії не є ідеальним та всеосяжним відтворенням реальних процесів демократизації. Так, наприклад, підхід К. Вельцеля не конкретизує чітко суб'єкт означених ним рівнів свободи. До того ж у його теорії не окреслюється чітко часово-просторовий період проведеного аналізу, не зазначається дослідницький напрям розгляду проблем демократизації, в рамках якого відбувається даний аналіз. Теорія С. Гантингтона також зазнає критики з огляду на неповне представлення історичних подій в окреслених ним етапах демократизації тощо.

Водночас зазначимо, що існують і інші теоретичні напрацювання, що відбивають різні етапи, які можуть бути пов'язані і з еволюцією демократизаційних процесів. Зокрема, можна відзначити етапи розвитку комунікації, запропоновані М. Маклюеном, які окреслюють домінуючі засоби комунікації, притаманні різним історичним періодам. Він розглядає три основні етапи, пов'язуючи їх з технічними процесами розвитку засобів комунікації. Так, М. Маклюен виділяє етап усної форми комунікації, окреслюючи цей період, як «суспільство вуха», характерне для «племінного суспільства». Другий етап – етап письмової форми комунікації («цивілізація ока»), характерний для індустріального суспільства з його розгалуженою системою друкованих засобів масової комунікації. І, нарешті, третій етап – етап «електронного суспільства», «глобального села». Це сучасний етап розвитку електронних засобів комунікації в періодизації М. Маклюена, який починається з середини ХХ сторіччя і пов'язаний, зокрема, з появою та розвитком телебачення [Маклюен, 2001]. Зауважимо, що класичні праці М. Маклюена «Галактика Гутенберга» («The Gutenberg Galaxy», 1962) та «Розуміння Медіа: зовнішнє розширення людини» («Understanding Media: The Extensions of Man», 1964), в яких він розглядає етапи розвитку засобів комунікації та їх характеристики, були написані ще до початку бурхливого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій [McLuhan, 1962; 1964].

У своїх працях М. Маклюен наголошує, що історичний розвиток людства, пов'язаний з розвитком засобів комунікації, детермінує розширення способів пізнання і сприйняття світу, впливаючи певним чином і на формування громадянської свідомості їх аудиторії тощо. Звичайно, М. Маклюен не ототожнює виділені етапи з процесами демократизації суспільства. Проте його теорія сприяє осмислюванню демократизаційних ознак впливу засобів масової комунікації з огляду на розширення доступу громадян до різноманітної інформації, що, безсумнівно, впливає і на поінформованість, і на освіченість, і на культурно-духовний розвиток сучасної спільноти тощо. Саме тому ми вважали за потрібне окреслити його теорію в рамках розгляду різних етапів демократизації, які були наведені в даному аналізі. Зауважимо, що цифровий формат комунікації, який панує в сучасному світі, має принципово іншу логіку комунікації та взаємодії, ніж типові засоби масової інформації, і потребує ретельного розгляду й аналізу його ролі в сучасному демократизаційному процесі, який буде представлений у наступних розділах даної монографії.

1.4. Демократизація в добу глобалізації: розширення векторів впливу

Розгляд чинників та тригерів демократизації може здійснюватися за різними базовими дослідницькими засадами. Основні підходи дослідження чинників демократизації, які вже стали класичними в традиційному науковому дискурсі, формуються на засадах структурної/процедурної чинності. Дослідницький акцент структурного підходу до розгляду чинників (передумов) демократизації робиться на об'єктивних, зокрема історичних, соціально-політичних, економічних, соціально-громадянських, культурних чинниках тощо. Він представлений в дослідницьких напрацюваннях багатьох науковців, зокрема Р. Барро, С. Ліпсета, С.Кен-Рюна і Д. Тореса, К. Боша і С. Стоукса, Д. Аджемоглу і Д. Робінсона, М. Паренти, Р. Инглгарта і К. Вельцеля, Г. Алмонда і С. Верби та інших [Barro, 1999; Voix, Stokes, 2003; Inglehart, Welzel, 2005; Voix, 2009; Inglehart, Welzel, 2010; Липсет, Кен-Рюн, Торрес, 1993; Алмонд, Верба, 1992; Паренти, 2006; Инглхарт, Вельцель, 2011; Аджемоглу, Робинсон, 2016 та ін.]. Процедурний, актороорієнтований підхід дозволяє актуалізувати суб'єктивні чинники демократизації, які розглядаються в дослідженнях Г. О'Донела, Т. Карла і Ф. Шмітера, Дж. Коломера, Х. Лінца і А. Степана, Дж. Ді Пальма А. Пшеворського та інші [Di Palma, 1991; Przeworski, 1991; O'Donnell, 1992; Linz, Stepan, 1996; Colomer, 2000; Карл, Шмиттер, 2004 та ін.]. Він дозволяє виділити такі важливі суб'єктивні чинники (умови) демократизації, як дієвість соціальних акторів, їх стратегій, цінностей, суспільно-політичних проявів, якість демократизаційних процедур тощо. Як ми вже зазначали вище, ці класичні підходи до виділення чинників демократизації не є полярними або альтернативними. Вони доповнюють один одного, відтворюючи об'єктивні передумови та суб'єктивні умови демократизації. Це дозволяє реалізувати комплексне бачення проблеми і відслідковувати як дієвість об'єктивних, структурних чинників через аналіз суб'єктивних дій та взаємодій різних соціальних суб'єктів, так і особливості активності соціальних акторів в залежності від конкретно-історичної, суспільної специфіки об'єктивних, структурних чинників (історичних, політичних, економічних, культурних тощо).

Такий підхід до розгляду чинників демократизації є вже досить добре розробленим, проте, на наш погляд, недостатньо чутливим і гнучким задля висвітлення рухливих трендів сучасної демократизації.

Динамічний розвиток, пов'язаний з глобалізаційними світовими зрушеннями, глобальною дигіталізацією сучасного світу, актуалізує потребу пошуку іншого ракурсу розгляду та аналізу чинників сучасної демократизації. Ми пропонуємо динамічноорієнтований підхід до розгляду чинників та тригерів сучасної демократизації, який не є альтернативним до класичних підходів, проте демонструє дещо інший акцент та кут погляду на чинники демократизації.

В межах такого підходу чинники демократизації групуються залежно від векторів впливу на ті, що діють «знизу», «згори», «ззовні», «зсередини». А в означенні суб'єктної агентності акцент робиться на виокремленні основного актора змін. Зазначимо, що вперше концептуальні конструкти «знизу»/«згори» були окреслені в працях Р. Фалька [Falk, 1995; 1997].

Тригери сучасної демократизації обумовлені глобальними процесами, що відбуваються в сучасному світі, детермінують розширення кількості її дієвих агентів, дозволяючи диференціювати різні вектори поширення та поглиблення демократизаційних трансформацій.

Сучасні дослідники зазначають, що ще донедавна навіть уявлення про те, що демократія може поширюватись поза межами національної держави здавалося абсурдним. Панувала думка про те, що демократичні практики можуть «вижити та затвердитись» виключно в межах державних кордонів. А можливість демократизаційних зрушень, обумовлених дієвістю постнаціональних, міжнародних впливів вважалась утопічною [Аркибуджи, 2010].

Нагадаємо, що донедавна найбільш популярним був підхід, який розглядав процес демократизації крізь призму структурних або політичних чинників, які здебільшого «належали до сфери внутрішнього соціального і політичного життя, не пов'язуючи його з дією сил за межами національних кордонів» [Демократизация, 2015: с. 179]. В наш час у глобалізованому технологізованому світі демократизаційні процеси у внутрішньодержавній політиці постійно підпадають під вплив різномірних процесів та явищ, які відбуваються поза межами окремої держави [Held, 1995]. В сучасному динамічному соціальному просторі, «де положення будь-якої людини у будь-якій точці планети впливає на положення будь-якого іншого і водночас визначається ним, свобода та демократія не можуть бути гарантовані “у вигляді виключення” – в окремій державі або певній групі держав» [Бауман, 2010: с. 70].

Сучасні дослідження підкреслюють пріоритетність глобальних міжнародних чинників сучасної демократизації, «будь-яка демократиза-

ція є інтернаціоналізацією, прагненням відкрито сприймати імпульси і розвиватися в орієнтації на світові досягнення» [Пшеворський 1993: с. 6]. Сучасна демократизація розглядається як «глобальний процес, при якому кожна країна відчуває вплив загального демократичного руху» [Хантингтон 2003: с. 42].

Аналізуючи дієвість зовнішніх, «екзогенних стимулів» демократизації, Г. Зеленько наголошує, що «дефіцит внутрішніх стимулів до демократії, як свідчить досвід країн ЦСЄ, може бути компенсований зовнішніми інструментами, які б спонукали вироблення певних політичних практик усередині країни, яка у такій ситуації є об'єктом впливу», при цьому дослідниця зауважує, що «зовнішні впливи найчастіше мають опосередкований характер і реалізуються найчастіше через соціокультурну співпрацю, спільні ринки, культурну дипломатію та інституційні нововведення» [Зеленько, 2019: с.11].

Одним із вагомих чинників сучасної демократизації визнається міжнародний (зовнішній) чинник впливу на демократизаційний процес, який пов'язує із впливом глобалізаційних модернізаційних процесів, формуванням глобальної демократії, глобального громадянського суспільства, підвищенням міжнародної громадянської активності тощо. Міжнародні, зовнішні чинники сучасної демократизації передбачають можливість створення певних зовнішніх структур і впливів, здатних вагомо детермінувати ситуацію в середині країн, регіонів тощо.

Одним із новітніх чинників, що впливає на сучасну демократизацію, є глобальна демократія. Це відносно нове явище, детерміноване сучасними процесами глобалізації і інтернетизації. На думку експертів, «зародження уявлень про глобальну демократію і виступи в її підтримку мають важливе значення і для інших форм демократичного управління. Взаємодії між найвіддаленішими частинами світу нині трансформують будь-які демократичні практики – і якщо виклик глобальної демократії буде прийнятий, це вплине на те, як вони будуть організовані на місцевому, національному і регіональному рівнях» [Аркібуджи, 2010: с. 272].

Розгляд проблематики глобальної демократії, окреслення її переваг та вад сьогодні можна зустріти переважно у працях політологічного спрямування (Д. Брау, Д. Хелд, А. Мак Гру, Д. Гольдблатт, І. Пerratон, Х. Патомакі, А. Сен, С. Слутер та інші), що віддзеркалюють космополітичні, радикально-плюралістичні ідеї глобальної демократії [Brau, 2013; Held, 1999; Held, McGrew, Goldblatt, Perraton, 1999; Patomaki, 2000; Sen, 1999; Slaughter, 2014 та ін.].

Експерти визнають, що глобальна демократія сьогодні ще знаходиться «в дитячому віці» і її розповсюдження за межі державних кордонів є одним з найважливіших викликів демократизаційним процесам ХХІ сторіччя, які потребують ретельних досліджень [Archibugi, 2008]. Проте її впливовість на перебіг демократичних трансформацій сучасного суспільства та чинність в сучасному демократизаційному процесі стає все очевиднішою.

Сьогодні глобальна демократія обумовлена в першу чергу процесами трансляції демократичних цінностей та настанов в загальносвітових масштабах незалежно від внутрішньої політики і демократичного рівня розвитку держав, які підпадають під цей глобальний вплив. Вона пов'язана з сучасними процесами соціалізації та інтеріоризації загальноновизнаних у світовому масштабі демократичних принципів і засад суспільно-політичної активності і взаємодії, демократичних ціннісно-нормативних настанов і пріоритетів. При цьому вони можуть не бути актуалізованими у формальному інституціональному суспільно-політичному просторі в рамках тієї чи тієї держави. Глобальна демократія базується на загальноновизнаних демократичних цінностях і настановах, які навряд чи враховують «внутрішні» політичні, економічні, соціально-культурні передумови окремих держав, історичні особливості їх розвитку тощо.

Такі процеси передбачають трансляції демократичних цінностей та засад суспільної взаємодії перш за все на особистісному рівні, детермінуючи зміни свідомості пересічного громадянина, розширюючи його уявлення про можливості суспільної активності та взаємодії в сучасному демократичному суспільстві. Це зумовлює і певні особливості такого зовнішнього впливу, створюючи дилему впливу глобальної демократії на процеси демократизації в кожній окремій країні. Така ситуація, з одного боку, несе позитивний заряд і можливість реалізації демократичних перетворень стратегічного, загальногуманістичного змісту – запровадження демократичних інституцій суспільного розвитку, впровадження демократичних цінностей та настанов, демократичні зрушення свідомості пересічних громадян тощо. Глобальний вплив може сприяти зближенню й об'єднанню країн, які перебувають на різних рівнях суспільно-демократичного розвитку, обміну суспільним досвідом, налагодженню комунікації і формуванню глобальної громадянської спільноти тощо. З іншого боку, це може спричинити уніфікацію країн і стати чинником маніпулятивного впливу («демократична маніпуляція») інших держав та впровадження в суспільний перебіг нелегітимізованих демократичних ціннісно-нормативних засад, здатних послабити систе-

му державного управління в країні [Войтович, 2013]. Така ситуація співвідношення внутрішньонаціональних демократизаційних процесів і глобального демократичного простору може послаблювати державу і сприяти активізації дій «знизу», «ззовні» та «згори», стаючи ареною перегонів в якій кожна сторона буде намагатися відстояти свої інтереси.

Позитивним аспектом чинності глобальної демократії в перехідних суспільствах, суспільствах із несталою демократією стає пробудження громадянськості, стимулювання громадянської активності всередині країни (держави), що викликає активну протидію її інертності, стимулюючи дієвість досягнення певного рівня демократизації як владних структур та установ, так і суспільства загалом.

Особливістю такого зовнішнього впливу є те, що в поширенні й упродовженні глобальної демократії в перехідних суспільствах відіграють важливу роль сучасні інформаційно-комунікаційні технології. Завдяки Інтернету відбувається стрімке розширення інформаційно-комунікативного простору, зростає інформаційний потік, комунікаційні інтеракції та збільшуються можливості зовнішнього (відносно державних кордонів) впливу на перебіг подій в середині окремої країни. Ефективність інтернет-впливу зумовлена тим, що віртуальний простір розбудовується на принципах інформаційно-комунікаційної відкритості, детермінуючи, певним чином, інформаційно-комунікаційну уніфікацію сучасного світу. Такий вплив детермінується інформаційно-комунікаційною відкритістю мережі і продукує збільшення вагомості зовнішніх тригерів сучасного демократизаційного процесу та розширює можливості його ініціювання та акумулювання «знизу».

Функціонування глобальної демократії розширює можливості громадськості та місцевих громад і дозволяє місцевим спільнотам об'єднуватись і діяти поза межами окремої держави (не завжди готової, процедурно та законодавчо, до підвищення громадянської активності своїх місцевих громад та недержавних організацій). При цьому демократичні держави отримують можливість підвищити свій вплив в якості агентів демократизаційних трансформацій в загальносвітовому масштабі [Archibugi, 2008].

Розвиток глобальної демократії та підвищення активності недержавних громадських організацій сьогодні акумулює питання закріплення їх повноважень в якості формального дієздатного актора сучасного суспільного процесу та активізацію глобального громадянського суспільства як одного з учасників процесу демократизації. Наразі відбувається актуалізація потреби легітимація цього процесу на глобальному світо-

вому рівні. Потужні міжнародні організації, зокрема ООН (незважаючи на міждержавний характер функціонування організації), вже піднімають питання розгляду можливості запрошення до співпраці недержавних акторів, які представляють всесвітнє громадянське суспільство.

Активізація громадянської активності в сучасному світі пов'язана із розвитком сучасного громадянського суспільства. Зауважимо, що розвинене громадянське суспільство в його традиційному розумінні завжди вважалося вагомим чинником демократизаційного процесу. Проте новітнім тригером сучасної демократизації стає функціонування глобального громадянського суспільства, яке сприяє її активізації «знизу». Сьогодні дієвими акторами сучасного демократизаційного процесу стають «недержавні актори», міжнародні неурядові організації, транснаціональні неформальні мережі, соціальні рухи, які здійснюють «управління без уряду», використовуючи різні організаційні форми, здебільшого добровільні асоціації тощо [Josselin, Wallace, 2001].

Фахівці визначають актуалізацію проблематики виникнення й поступового розвитку глобального громадянського суспільства починаючи з 1990-х років. Феномен глобального громадянського суспільства сьогодні стає предметом дослідницької уваги і західних, і вітчизняних науковців (Х. Булл, М. Едвардс, Дж. Кін, Р. Ліпшюц, Д. Шандлер, Дж. Шольте, Р. Фальк, а також Е. Афонін, Т. Бельська, Р. Войтович, В. Степаненко та інші) [Bull, 1966; Chandler, 2004; Edwards, 2005; Falk, 1998; 2005; Keane, 2003; Lipschutz, 1992; 2000; Scholte, 2002; Афонін, Бельська, 2013; Войтович, 2013; Степаненко, 2015 та ін.].

Глобальне громадянське суспільство детермінує розширення можливостей сучасної демократизації завдяки збільшенню кількості її інституцій та агентів – громадських рухів, недержавних громадських організацій, «які долають матеріалізовані просторові кордони» [Lipschutz, 1992: р. 390]. Експерти наголошують на глобальній позитивній чинності глобального громадянського суспільства, зазначаючи, що «учасники глобального громадянського суспільства перебувають у процесі створення транснаціональних інститутів, спрямованих на управління або усунення» наслідків «“транснаціональних режимів”, які переступають традиційні межі міждержавної дипломатії» [Lipschutz, 2000: р. 17].

Вітчизняні фахівці також підкреслюють функціонування глобального громадянського суспільства як ініціативи «знизу», що презентує «об'єднання людей позаполітичного характеру, однотипних соціетальних спільнот для вирішення загальнозначущих проблем усього людства, які мають спільні цінності і уявлення про спосіб і стиль життя.

Глобальне громадянське суспільство є системою соціальних структур, відносин, свідомості і діяльності, що лише перебуває на стадії становлення» [Афонін, Бельська, 2013: с. 10].

Глобальне громадянське суспільство сьогодні є доволі суперечливим і багатозначним феноменом, який постійно розвивається. І наразі є незавершеним проєктом, «який складається з часом розвинених, а іноді нерозвинених взаємопов'язаних мереж, пірамід і комунікативних (hubandspoke) кластерів соціально-економічних інститутів і акторів, що самоорганізуються через кордони з усвідомленою метою об'єднати світ по-новому» [Keane, 2003: р. 8]. Метою глобального громадянського суспільства стає ефективне об'єднання сучасного глобального світу. Таке об'єднання відбувається на загально визначених демократичних принципах і засадах та передбачає підвищення функціональних самореалізаційних можливостей як для окремих індивідів, громадських груп та об'єднань, так і для держав та людства в цілому. На думку експертів, глобальне громадянське суспільство «вкрай важливий і успішний експеримент», враховуючи і ті переваги, які надаються громадянам в рамках його реалізації, зокрема щодо посилення сучасних демократизаційних ефектів, пов'язаних з розширенням контрольних можливостей суспільства і забезпеченням додаткових можливостей «контролю над національними владами», що «відкривають для людей нові горизонти», нові форми взаємодії, «вкрай необхідні у світі, який стає все більш глобальним» [Белл, 2010: с. 24].

Однією з головних переваг глобального громадянського суспільства, яка відрізняє його від державних, та і громадських структур всередині країни, роблячи більш дієвим і цілеспрямованим, можна означити те, що діяльність таких громадських організацій зазвичай спрямована на конкретну проблему, має широкі мобілізаційні можливості, а також фінансові і інформаційні ресурси. Особливістю міжнародної громадянської активності у сфері демократизації та захисту інтересів і прав людини є те, що її об'єктом часто стають уряди певних держав, які ігнорують або нівелюють базові демократичні норми і принципи, а метою – утвердження демократичних норм і свобод, протидія антидемократичним режимам. При цьому ефективність впливу глобального громадянського суспільства на політику окремих держав залежить від багатьох чинників, «...від сутності проблеми, яку вони лобюють, спроможності місцевого громадянського руху і дієвості центрів громадянського суспільства, його стратегії в мобілізації міжнародних союзників, чутливості національного уряду, його готовності коригувати свою полі-

тику в умовах зовнішнього тиску, геополітичної значущості подій для впливових світових держав і міжнародних груп тощо. Інформаційні та комунікаційні засоби, які характеризують глобалізацію, і перш за все Інтернет, відкрили нові можливості для міжнародних ініціатив із підтримки і лобювання місцевих демократичних рухів і кампаній» [Степаненко, 2005: с. 166].

Функціонування глобального громадянського суспільства можна означити як неформальну ініціативу «знизу», що долає державні кордони. Експерти підкреслюють неформальний характер глобального громадянського суспільства і визначають його як «зростаючу соціальну тканину», що формується спільнотами і «пронизується транснаціональними нормами» на відміну від міжнародних структур, глобальної держави тощо, що регулюються законом [Keane, 2003].

Розглядаючи дієвість глобальних зовнішніх чинників в сучасному демократизаційному процесі, можна зазначити, що сьогодні вони відіграють визначальну роль перш за все в розповсюдженні демократичних норм і цінностей, зокрема «за допомогою організації діалогів понад національними кордонами. Ці норми допомагають глобальному нормативному синтезу і закладають загальні для всіх моральні основи» [Энциони, 2010: с. 260]. Крім того вони стають вкрай ефективними при мобілізації суспільної думки, розширенні контрольних можливостей сучасної спільноти, створенні громадських спільнот і формуванні глобальних спільнот, здатних формулювати значущі питання міжнародного, регіонального рівня і протидіяти міжнародним корпораціям, сприяти вирішенню проблем захисту навколишнього середовища, прав різних соціальних груп з використанням демократичного інструментарію та підвищуючи контрольні ресурси суспільства. Саме неформальний характер взаємодії глобальних громадських спільнот, міжособистісні зв'язки і активне використання сучасних новітніх засобів комунікації робить їх мобільним, гнучким і динамічним ресурсом сучасних демократизаційних трансформацій.

Глобальні громадянські структури стають активним актором сучасних демократизаційних процесів, «навіть найскептичніші спостерігачі не можуть не визнавати сьогодні, що епоха протягом якої держави служили єдиним втіленням легітимності, підійшла до кінця. В наші дні прийняття рішень в міжнародній політиці проходить під пильним наглядом недержавних структур, які сповідують цінності не сумісні з принципами силовий політики: легітимність, підзвітність, прозорість,

участь і залученість – всі вони є ключовими елементами традиційної демократичної теорії» [Аркибуджи, 2010: с. 268].

Міжнародний (зовнішній) аспект чинності сучасної демократизації є відносно новим дослідницьким полем, що стимулює активізацію демократизаційних процесів «знизу» та стає дедалі вагомішим чинником, що потребує більш ретельних досліджень з огляду на значущість його впливів на процеси, які відбуваються всередині окремої держави. Використання Інтернету як одного з дієвих ресурсів реалізації такого впливу на сучасний демократизаційний процес актуалізує потребу пильної уваги українських дослідників до висвітлення даної проблематики з огляду на її значущість. Різні аспекти впливу Інтернету на демократизацію сучасного суспільства та визначення його демократизаційної ресурсності будуть ретельно розглянуті в наступних розділах даної монографії.

Розглянуті чинники та тригери сучасної демократизації засвідчують, що сьогодні демократизаційні трансформації можуть бути активізовані «ззовні», певним чином поділяючи вектори впливу на зовнішні і внутрішні та розширюючи її агентність в сучасному глобальному, дигіталізованому світі. Відправною точкою такого ракурсу розгляду демократизації є держава з її територіальними межами і кордонами. Хоча, слід зазначити, що ці феномени сучасної демократизації також розглядаються і як чинники демократизації, що ініціюються громадянами, детермінуючи амплітуду векторної спрямованості сучасної демократизації «знизу»/«згори».

Дійсно, історичні реалії свідчать, що демократизаційні перетворення можуть реалізовуватися, зокрема, «згори», за ініціативи владних структур. Або «знизу», за ініціативи активних верств населення. На думку фахівців, найбільш поширеним за зародження демократії (в історичному сенсі), а також за часів третьої хвилі демократизації, що прокотилася світом наприкінці минулого сторіччя, є демократизація, нав'язана елітам населенням (*responsive democratization*). Вона пов'язана з політичним тиском мас на еліти і є класичним проявом векторної спрямованості «знизу», яка була реалізована в багатьох країнах світу і є віддзеркаленням революційності демократичних перетворень у країнах.

Досить поширеними є й інший тип демократизації, в якому політичний тиск мас відіграє меншу роль. Це демократизація, нав'язана населенню елітами «згори», – освічена демократизація, опортуністична демократизація. Слід наголосити, що це може бути також демократизація, нав'язана ззовні, зовнішніми агентами й елітами. Фахівці зазначають, що особливістю такої демократизації є те, що «...в кожному з цих

випадків зацікавленість еліти в монопольному розпорядженні владою долають й іншими чинниками, крім тиску з боку мас. Як наслідок ці шляхи ведуть до демократії, не вкоріненої в суспільстві; вкорінена в суспільство демократія може бути підсумком тільки демократизації, нав'язаної населенням» [Демократизация, 2015: с. 171].

Аналізуючи векторні спрямованості розгортання демократизації, слід зазначити, що кожен із них містить певні особливості, які можуть впливати на якість такої демократизації в конкретній країні. Демократизація «згори» може відбуватися як прояв «доброї волі» владних еліт, налаштованих на розбудову демократичного суспільства. Демократизація «знизу» може відбуватися в результаті активних, зокрема і революційних дій громадян, спрямованих на досягнення демократичних прав і свобод, а також захисту своїх інтересів і прав. Проте, слід наголосити, що демократизація може відбуватися і на перетині окреслених спрямувань, наприклад, як певна (зазвичай несуттєва. – *Н. Б.*) поступка владних еліт, що є її відповіддю на громадянський тиск. Особливістю результату такого процесу є те, що владна еліта йде на незначні, не критичні для її владних можливостей поступки задля збереження своїх основних владних важелів і повноважень. Наголосимо, що за свідченням К. Боша, таке розгортання подій стає можливим, коли придушення демократизаційних вимог пов'язане для владних еліт з більшими затратами, ніж їх упровадження [Voix, 2003].

Можна також виокремити шлях окреслення спрямованості демократизації, пов'язаний із таким феноменом сучасної демократизація, як демократичний транзит. Так, М. Макфол, аналізуючи особливості демократизації на теренах посткомуністичних країн, у своєму нарисі «Четверта хвиля демократизації та диктатури» [McFaul, 2001] розглядає феномен демократичного транзиту як набір альтернативних шляхів демократизації, притаманний сучасному баченню демократичного процесу.

Визначення ключових механізмів демократичного транзиту, які обумовлюють особливості його реалізації, пов'язують із виокремленням таких двох ключових чинників, як стратегія еліт і стратегія мас, з одного боку, і співвідношення сил між правлячими групами та їх противниками – з іншого. «Концептуалізація згаданих чинників і оцінка їх гіпотетичного впливу дозволяють розбити транзит на чотири категорії: (1) “пактові” (2) “нав'язані”, (3) “революційні” та (4) “реформаторські”. Це означає, що можливі кілька варіантів еквілібру, які дозволяють досягти демократії, та логіку демократизації не можна зводити до “три співробітництва”, в якій співвідношення сторін приблизно рівне, – такого

не може бути за жодних форм транзиту» [Карл, Шмиттер, 2004: с. 13]. Те саме співвідношення сил, вмотивованості та можливостей основних агентів демократизації обумовлює особливості її реалізації в кожному конкретному суспільстві.

Розглядаючи демократизацію як шлях до демократії, слід зауважити, що такий шлях не є уніфікованим еволюційним процесом. Багато-векторність чинників сучасного демократизаційного процесу засвідчує його динамічність та унікальність. І поява нових чинників та тригерів даного процесу розширює можливості сучасної демократизації. Не змінюючи сутності демократичних трансформацій суспільства, вони виступають результатом новітніх динамічних тенденцій всесвітнього розвитку в сучасному глобалізованому і технологізованому світі. Інтеграторизація демократичних цінностей, активізація можливостей громадського контролю за діями та рішеннями влади, розширення громадської участі у вирішенні суспільно важливих питань сьогодні отримує новий поштовх, нові інструменти та механізми, презентуючи нові виміри реалізації дієвих демократизаційних кроків в нових умовах сучасного глобального технологізованого світу.

Більше того, сучасна ситуація виступає сприятливим середовищем демократизаційних трансформацій, розширює демократизаційні ресурси суспільства, підвищує прагнення до демократизаційних зрушень завдяки тому, що «процеси економічної, соціальної та культурної глобалізації породили більш тісні міждержавні взаємодії, що істотно спрощує демонстрацію більш ефективних практик управління та їх подальшого перейняття» [Аркибуджи, 2010: с. 269–270].

Сучасні глобалізаційні, дигіталізаційні процеси акумулюють розширення рівнів, інституцій та акторів, задіяних в демократичному процесі, інтенсифікуючи можливості її активізації «знизу» та «ззовні». На зміну домінування в демократизаційному процесі «демократичних національних держав» та внутрішньодержавних чинників демократизації поступово приходить «демократичний світопорядок», який активізує позадержавні чинники сучасної демократизації, роблячи державу одним з багатьох акторів (агентів) даного процесу. Такі тенденції новітньої чинності сучасної демократизації інтенсифікують демократизаційні зрушення як в окремих країнах, так і в світі в цілому, живлять їх новими силами, здатними протидіяти діям «згори», формуючи конкурентоздатне середовище задля задіяності різних векторів поглиблення демократизаційного процесу в сучасному суспільстві. І інтернет-технології сьогодні стають вагомим ресурсом, що детермінує демократизаційні трансформації в сучасному глобалізованому технологізованому світі.

1.5. Рухлива демократія – новітній тренд сучасної демократії

Поява нових трендів сучасної концепції демократії сьогодні, як і впродовж усього суспільного розвитку, починаючи з часів античності, пов'язана з намаганням людства винайти і реалізувати найбільш справедливий і гуманний суспільно-державний устрій, здатний урахувати й обстоювати пропозиції, інтереси і побажання всіх громадян. Звісно, це утопічне завдання, але саме намагання якомога повнішої реалізації цього завдання пов'язане з демократією, з демократичним державним устроєм сучасного суспільства.

Утілення демократичних засад державного устрою традиційно пов'язують із такими формами правління, як пряма і представницька демократія, яка з часом набувала різноманітних удосконалень, пов'язаних з особливостями її функціонування. Вони були окреслені такими її різновидами, як консолідована демократія, неоліберальна демократія, делегативна демократія, електоральна демократія тощо. Найбільш вичерпний перелік різновидів демократії наведено у праці Д. Кольєра і С. Левіцкі та налічує понад 550 визначень [Кольєр, Левіцкі, 2005]. Проте все розмаїття різновидів демократії, які віддзеркалюють певну специфіку її функціонування, не змінюють її сутнісних характеристик, якими, можна означити її принципові відмінності, окреслені у двох класичних формах демократії – прямій і представницькій. Пряма демократія є реальним утіленням «влади народу». Саме такий формат (одна людина – один голос) дозволяє почути й урахувати думку кожного пересічного громадянина, розв'язуючи питання безпосереднім голосуванням громадян. Представницька демократія передбачає здійснення влади народу через делегування громадянами своїх повноважень (голосів) певним, обраним ними в результаті виборів представникам, народним обранцям. Звичайно, як пряма, так і представницька форма демократії мають певні плюси і мінуси. Так, за прямої демократії людина може не мати часу, бажання або певних компетенцій для здійснення безпосереднього прямого голосування. Така ситуація зумовлює вибір рішення, здійсненого прямою більшістю, що реалізувала свою можливість голосування. Вадами представницької демократії є обмежений вибір кандидатів, із яких можна обирати представника, колективне (а не персональне) обрання такого представника, відсутність персональної можливості відкликання цього представника, якщо він не задовольняє

вимогам виборця після обрання тощо. Тож упродовж всієї історії існування в суспільстві постійно тривають спроби винаходження нових форм демократії, здатних увібрати плюси як прямої, так і представницької демократії та подолати вади, притаманні кожній із них.

Сьогодні спроба розв'язати ці проблеми може бути пов'язана з новим видом демократії, яку визначають як «liquid democracy» й активно обговорюють у суспільстві [Бойко, 2020b]. «Liquid democracy» у прямому перекладі з англійської – «рідка» демократія. У сучасних не англомовних наукових публікаціях, окрім прямого перекладу – «рідка» демократія, можна натрапити на такі переклади – «гнучка», «рухлива», «плинна», «плавна», «зворотна», «ліквідна», «неусталена», «делегативна», «хмарна», «демократія, що самоорганізується» тощо [див. напр., «Текущая демократия», 2012; Волков, Крашенинников, 2013; Ламах, 2014; Ровинская, 2014; Жуков, 2014]. В україномовному політологічному просторі, пов'язаному з проблематикою модернізації державного управління, знаходимо переклад «гнучка демократія» [Ламех, 2014]. Проте, на наш погляд, соціальний (соціологічний) контекст такого перекладу в умовах боротьби з корупцією і зловживаннями, пов'язаними з реалізацією владних повноважень у суспільстві, має певну неоднозначність тлумачення. Виникають питання: для чого, в чітких інтересах така гнучкість? Пропонуємо зупинитися на найбільш змістовно відповідному в соціальному (соціологічному) контексті в україномовному перекладі, хоча також не ідеальному, означенні «liquid democracy» як «рухлива демократія». Саме його і використовуватимемо в подальшому викладі.

Концепцію рухливої демократії спершу була окреслена Б. Фордом, одним з авторів і розробників концепції «liquid democracy /рухливої демократії» як «делегативна демократія» [Ford, 2002], що можна знайти в чисельних його працях, що висвітлювали цей феномен. Тож, з огляду на наше дослідження і поширеність поняття «делегативна демократія» в сучасному науковому дискурсі слід докладніше зупинитися на його висвітленні. Поняття «делегативна демократія» було введено Г. О'Донеллом [O'Donnell, 1994] для окреслення «нового різновиду демократії», який не належить до конкретних виявів представницької демократії й не є закріпленою (тобто інституціоналізованою) демократією, проте може бути сталою. Автор зазначає, що «делегативні демократії ґрунтуються на припущенні, що перемога на президентських виборах дає переможцеві право управляти країною на свій розсуд, при цьому він обмежений лише обставинами чинних владних відносин і визначеним Конституцією терміном перебування при владі» [O'Donnell, 1994]. Проте подальше

використання авторами поняття «делегативна демократія» демонструє досить різне його тлумачення і контексти. Так, наприклад, П. Тері, А. Круасан, В. Меркель, запозичивши цей термін у Г. О'Донела, окреслюють «делегативну демократію» в рамках розгляду концепції дефектних демократій як пошкодження горизонтальної підзвітності демократичної влади [Croissant, Thiery, 2000/2001]. Бачимо, що поняття «делегування», введене Г. О'Донелом для окреслення відносин між виборцями і президентом, тобто демонстрації відносин «вертикального делегування», в їхньому викладі використовується для розгляду відносин між такими акторами, як уряд, парламент, судова система, окреслюючи відносини «горизонтального делегування», пов'язані з дефектами «системи “стримувань і противаг”», яка є необхідною складовою в демократіях, що реально функціонують, для підтримання збалансованого політичного представництва [Merkel, 2004: р. 50]. Сьогодні поняття «делегативна демократія» висвітлюється переважно в дослідженнях, присвячених демократичній консолідації, та відображує феномени неліберальної («дефективної») демократії, про що, до речі, свідчать і україномовні публікації [див. *напр.*, Романюк, 2017]. Дискутуючи з приводу окреслення поняття «делегативна демократія», В. Меркель і А. Круасан зазначають, що «оскільки Г. О'Донел послідовно не обґрунтовує це поняття в термінах «ушкодження» ліберальної конституційно-правової демократії, він не може ані чітко відмежувати делегативну демократію від конституційно-правової, ані ввести її в контекст інших типів дефектних демократій». Більше за те, дослідники вважають, що запропонований Г. О'Донелом термін «делегативна демократія» є доволі сумнівним, бо всі представницькі демократії є делегованими, тобто делегативними. «У відомому сенсі делегованість узагалі є одним із головних принципів представницької демократії» [Меркель, Круасан, 2002: с. 9–10].

Ми не випадково зробили відступ щодо означення поняття «делегативна демократія» в рамках розгляду нових сучасних форм демократії, зокрема рухливої демократії, щоб підкреслити наявність різних тлумачень поняття «делегативна демократія» і запобігти змістовній плутанині, яка наразі спостерігається у наукових дискусіях, пов'язаних з аналізом феномену рухливої демократії. Разом із тим сам автор визначення цього феномену згодом зробив наголос на тотожності понять «делегативна демократія» і «рухлива демократія» і, зрештою, у своїх подальших концептуальних викладах почав використовувати поняття «рухлива демократія / liquid democracy».

Звернімося до розгляду сутності нової форми демократії, запропонованої на розсуд світової спільноти. У публікації 2002 року, що стала класичною у висвітленні концепції «рухливої демократії», (яку тоді, у 2002-му автор ще позначав як «делегативну демократію». – *Н.Б.*), Б. Форд описує нову форму демократії, зазначаючи, що «делегативна, (тобто «рухлива демократія». – *Н.Б.*) – це нова парадигма демократичної організації, що індивідуально втілюється і в переданні (делегуванні) свого голосу. Делегативна демократія об'єднує найкращі елементи прямої та представницької демократії шляхом заміни штучно нав'язаних структур представництва на адаптивну структуру, засновану на реальних особистих і групових довірчих відносинах. Делегативна демократія розширює особистісні можливості й підтримує широку пряму участь у демократичній організації, не позбавляючи при цьому громадянських прав і не обтяжуючи тих громадян, які за відсутності часу, інтересу або знань воліли б обрати для себе більш пасивну позицію» [Ford, 2002: р. 1]. Публікація Б. Форда набула неабиякої популярності, а його ідеї були підхоплені та реалізовані в концепції рухливої демократії. Про що він свідчить у своїх подальших публікаціях, зауважуючи: «...понад десятиліття тому я виклав кілька ідей, які назвав «делегативна демократія» (Delegative Democracy), які також стали відомими як «рідка демократія» (Liquid Democracy). Мій проєкт доповіді 2002 року посів першу сходинку у формуванні загальної ідеї (нової концепції. – *Н.Б.*), хоча я її не завершив і не намагався опублікувати» [Ford, 2014]. Б. Форд та його послідовники наголошують, що окреслення нової форми демократії було намаганням подолати вади прямої та представницької форм демократії. Рухлива демократія – це «...у принципі комбінація «найкращих частин» представницької та прямої демократії» [Ford, 2018: р. 5].

Формування ідей концепції рухливої демократії переважно відбувалося в онлайн-просторі і стало результатом роботи цілої низки однодумців. Ідеї рухливої демократії подано у працях Д. Ломакса «Поза політикою» (2003), І. Йойчі «Надзвичайна демократія» (2003), Сайке (псевдонім неідентифікованого користувача мережі. – *Н.Б.*) «Рідка демократія» (2003), Дж. Гріна-Армітажа «Пряма демократія від переданого проксі» (2005), М. Роста «Структурна глибока демократія» (2005), М. Нордфорса «Демократія 2.1» (2006), Домініка Шкінера «Рухлива демократія: справжня демократія для XXI сторіччя» (2015) та інших [Lomax, 2003; Ito, 2003; Sayke, 2003; Green-Armytage, 2005; Rosst, 2005; Nordfors, 2006; Schiener, 2015].

Слід наголосити, що ідеї, відтворені в концепції рухливої демократії, не є новими. Передумовами для створення концепції прибічники рухливої демократії вважають праці Ч. Додсона, більш відомого як Льюїс Керол. Зокрема працю «Принципи парламентського представництва» [Carroll, 1884], у якій він розмірковує про створення системи, за якої політичні кандидати могли б віддавати свої голоси, щоб виграти місце для інших кандидатів. Згадаємо також публікацію в «Нью-Йорк Таймс» за 1912 рік, де йдеться про створення «проксі-уряду» з елементами інтерактивного представництва, що передбачає збільшення впливовості обраного політика залежно від кількості отриманих ним голосів [Government by proxy now, 1912]. А також праця Дж. К. Мілера «Пряме і проксі-голосування в законодавчому процесі» [Miller, 1969], у якій автор розглядає ідею, що кожен громадянин повинен мати можливість проголосувати з будь-якого питання або самостійно, або через призначеного представника, тобто мати можливість вибору щодо використання свого права на волевиявлення.

Завважимо, що всі ці розвідки були здійснені задовго до появи сучасної концепції рухливої демократії і, тим більше, появи новітніх інтернет-технологій, із якими переважна більшість дослідників пов'язує можливість її ефективної реалізації в сучасному світі.

І саме ідеї, викладені у працях минулого і позаминулого сторіч, надихнули авторів концепції рухливої демократії на подальший їх розвиток і втілення в суспільне буття XXI сторіччя.

Сучасна концепція «рухливої демократії / liquid democracy» з'явилася наприкінці минулого сторіччя. Нова форма сучасної демократії, окреслена в цій концепції, базується на низці принципів, які, на думку авторів, відрізняють цю форму демократії від прямої та представницької форм: «Вибір ролі: кожен член може обрати або пасивну роль, віддаючи свій голос делегату, або активну роль делегата. У делегатів є ще один вибір – якою мірою й у яких сферах вони хочуть бути активними; низький бар'єр для участі: труднощі та витрати на те, щоб стати делегатом, невеликі й не вимагають політичної кампанії, аби виграти конкурентні вибори; делегування повноважень: делегати втілюють владу в організаційних процесах від свого імені та від імені тих осіб, які обирають їх як свого делегата. Тому різні делегати можуть використовувати різні рівні доступу до ухвалення рішень; конфіденційність особистості: щоб уникнути соціального тиску або примусу, всі голоси окремих осіб є анонімними як для інших осіб, так і для делегатів; підзвітність делегатів: щоб забезпечити підзвітність делегатів своїм виборцям і спільноті в цілому,

всі формальні дорадчі рішення, ухвалені делегатами, є цілком публічними (або в деяких формах доступні тільки їхнім виборцям); спеціалізація шляхом ре-делегації: делегати можуть діяти не тільки безпосередньо від імені людей як універсали, а і через повторне делегування – від імені один одного як фахівці» [Ford, 2002: р. 4]. Сутнісна особливість нової форми демократії полягає в тому, що механізм реалізації рухливої демократії передбачає, що громадянин може як особисто брати участь у голосуванні, так і делегувати свій голос іншому представникові, якого вважає, наприклад, компетентнішим у певних питаннях. Слід також зазначити, що обраний [вами] представник, може, своєю чергою, також делегувати ваш та свій голоси. Причому це може бути як певна особа, так і організація. Водночас за вами залишається право в будь-який момент відкликати свій делегований голос.

Рухлива демократія набуває дедалі більшої популярності у світі. На різних рівнях здійснюються спроби відтворити її в реальному житті. Це і студентські та учнівські ради, і політичні партії (напр., Піратська партія в Німеччині, яка сьогодні активно використовує таку форму демократії), і світові корпорації (приміром, запуск системи «Google Votes» корпорацією «Google» у 2015 році) тощо.

На думку переважної більшості прихильників рухливої демократії, її ефективна реалізація стає можливою саме сьогодні, в добу інтернет-технологій. Понад те, розробники концепції наголошують, що рухлива демократія була б нездійсненною без Інтернету, але сьогодні вона стає реальністю [Jochmann, 2012]. Дослідники розглядають її як «найбільш рухливий варіант електронної (мережевої) демократії» [Ровинская, 2014: с. 62]. Звичайно, автори концепції розуміють, що така форма демократії теж має певні вади, в тому числі й пов'язані з особливостями використання інтернет-технологій. Це і несумлінне адміністрування, і хакерські атаки, і відсутність доступу до Інтернету широких верств населення, і нерівність інтернет-активності різних верств населення, коли «інтереси саме тих людей, що долучаються до гри під час голосування, можуть “формуванати добробут усієї громади”» [Blum, Zuber, 2016] тощо. Проте, на думку прихильників і послідовників такої форми демократії, переваги, які вона несе, наразі переважають її певні вади та недоліки, роблячи політичні процеси і процедури відкритішими і демократичнішими.

Підсумовуючи дослідження в сучасному суспільному і науковому дискурсі появи й актуалізації нової форми демократії, яка спроможна набути реалізації в умовах стрімкого розвитку інтернет-технологій, значимо, що «рухливу демократію / liquid democracy» ми розглядаємо як

сучасну форму демократії, яка є симбіозом її прямої та представницької форм. Вона покликана поєднати переваги кожної з класичних форм демократії та подолати вади, притаманні як прямій, так і представницькій демократії. Головна ідея рухливої демократії полягає в можливості обрання громадянином шляху вираження свого інтересу, який може бути доволі рухливим і постійно змінюватися залежно від наміру особи, в тому числі й можливості обрання і відкликання «делегованого голосування» (Delegated Voting, Proxy Voting). Така форма демократії знищує бар'єри щодо можливості вільного вибору прямого або опосередкованого (делегованого) голосування при здійсненні демократичного волевиявлення народу. Вона передбачає, що громадянин сам визначає спосіб реалізації своєї активності – або делегувати своє право представникові, якого вважає експертом (елемент представницької демократії), або самостійно реалізовувати своє право волевиявлення (пряма демократія). Рухлива демократія передбачає розв'язання питань за допомоги обговорень і голосувань (референдумів). Особливістю цієї форми демократії, яка докорінно відрізняє її від представницької форми демократії, – є можливість відкликати свій делегований голос у будь-який момент.

Наголосимо, що актуалізація нової форми демократії покликана подолати світову кризу демократії, про яку дедалі частіше говорять і представники світової спільноти. Так, Р. Даль, наприклад, визначає важливі наслідки демократизаційних зрушень, пов'язані з проблемами «демократизації управління націй-держав». Це проблеми представництва, пов'язані з розширенням простору політичної системи; практично безмежне розширення простору представництва; обмеження деяких форм участі через розширення часових і просторових меж і неможливість безпосередньої комунікації віч-на-навч; збільшення в розмірах політичних союзів детермінує регіональне, етнічне, релігійне, ідеологічне урізноманітнення політичного життя; відповідно, політичне розшарування стає неминучим, збільшуючи імовірність політичних конфліктів. При цьому він наголошує, що означені проблеми у принципі «можуть бути подолані електронними засобами» [Даль, 1994: с. 38].

На думку провідних фахівців і політичних експертів, сьогодні класична представницька демократія та її інститути не виконують свого головного завдання – репрезентувати й обстоювати інтереси виборців, які делегували їхнім обраним у результаті прямого голосування представникам. Тож поява «рухливої демократії» – це спроба знайти ефективний інструмент врахування і реалізації права голосу кожного окремого громадянина, що певним чином повертає нас до прямої демократії,

притаманної часам античності. Проте вже в сучасному дигіталізованому світі. Переважна більшість фундаторів і прихильників рухливої демократії пов'язують її з використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

Ця концепція набуває популярності на тлі бурхливого розвитку інтернет-технологій, які надають технічні можливості для реалізації прямого голосування. Їх пов'язують із новими можливостями активізації громадянської участі й ефективної реалізації демократичних принципів соціальної взаємодії. Вони відтворюються в сучасній теорії демократії в таких нових поняттях і ознаках сучасної демократії як «демократія участі» (Participative Democracy), «електронна демократія» (e-Democracy), «рухлива демократія» (Liquid Democracy) тощо, пов'язаних із появою і активним розвитком інтернет-технологій. Тож наступний розділ буде присвячений дослідженню ресурсних можливостей інтернет-технологій як детермінанти демократизаційних процесів.

РОЗДІЛ 2. ІНТЕРНЕТ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ТЕХНІЧНИЙ РЕСУРС СУЧАСНОЇ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ: МОЖЛИВОСТІ І ОБМЕЖЕННЯ

2.1. Визначення ракурсу дослідження в просторі Internet Studies

Можна засвідчити певну еволюцію аналізу наукової проблематики Інтернету в соціологічному дослідницькому полі. Так, на початку розвитку сучасних інформаційно-комунікаційних технологій превалювали загально-теоретичні наукові розвідки, спрямовані на усвідомлення та визначення місця їх у сучасному світі. Різні соціальні аспекти функціонування інформаційно-комунікативних технологій у сучасному суспільстві розглядаються в працях Дж. Александера, А. Барда і Я. Зодерквіста, З. Баумана, У. Бека, Е. Гіденса, М. Кастельса, Дж. Кіна, Г. Рейнгольда, Х. Тофлера, Е. Усланера й інших [Александр, 2014; Бард, Зодерквіст, 2004; Бауман, 2004; Бек, 2000; Гидденс, 2011; Кастельс, 2007; Рейнгольд, 2006; Тоффлер, 2000; Усланер, 2006; Keane, 2003 та ін.].

Подальший розвиток інформаційно-комунікаційних технологій сприяв актуалізації дослідницького інтересу щодо окреслення ролі, функціональних особливостей та можливостей мережі в сучасному суспільстві. Це підтверджує еволюція дослідження Інтернету в науковому доробку сучасних українських соціологів – від дослідження загальних питань розвитку інформаційного суспільства, інформаційно-комунікаційного простору до окреслення конкретних функціональних та структуральних ознак Інтернету як субпростору сучасного суспільства та певних дослідницьких розвідок гендерних аспектів інтернет-комунікацій, дослідження особливостей активності в соціальних мережах, особливостей онлайн-активностей в різних соціальних сферах сучасного українського суспільства (політичних, культурних, релігійних тощо) – В. Щербина, С. Барматова, Н. Бойко, О. Горошко, С. Коноплицький, Н. Костенко, Л. Найдьонова, М. Наумова, А. Петренко-Лисак, С. Романенко, Л. Скокова, В. Судакова, О. Суська, В. Чепак, Л. Черноус, І. Чудовська та інші [Щербина, 2004; Барматова, 2013; Бойко, 2004b; 2007a; 2009b; c; 2010c; 2011c; 2012b; c; 2013b; g; i; 2014b; c; d; 2015d; 2016d; e; 2017a; 2017h; 2018h; 2019b; d; Горошко, 2009; 2012; Коноплицький, 2004; Костенко,

2019; Найдьонова, 2008; 2010; 2019; Наумова, 2017; Петренко-Лисак, 2007; Петренко-Лисак, Чепак, 2019; Романенко, 2008; Скокова, 2018; Судакова, 2017; Сусська, 2012; Чудовська, 2013; 2019 та ін.].

Аналіз сучасних праць класиків даної дослідницької проблематики засвідчує, що відомі метри, досліджуючи різні аспекти Інтернету, не приділяли пильної уваги його визначенню та здебільшого використовували поняття Інтернет як сталий загальноновживаний термін без чіткого окреслення свого визначення даного феномену або подавали його в яскравій авторській інтерпретації. Так, М. Кастельс в одній зі своїх відомих праць «Інтернет Галактика», присвячених безпосередньому розгляду сучасного феномену Інтернету, дає таке авторське визначення Інтернету: «Інтернет є тканиною нашого життя. Якщо інформація – це сьогоdnішній еквівалент електрики в індустріальну епоху, то Інтернет у наші часи можна порівняти як із електричною мережею, так і з електричною машиною завдяки спроможності поширювати силу інформації всією цариною людської активності. Ба більше – як нові технології виробництва й передачі енергії зробили можливими фабрики й великі корпорації як організаційні засади індустріального суспільства, так і Інтернет є технологічною засадою організаційної форми Інформаційної Епохи: мережі.

Мережа – це група взаємопов'язаних вузлів. Мережі – дуже стара форма людської практики, але вони отримали нове життя в наші часи, ставши інформаційними мережами, що підживлюються Інтернетом. Мережі як організаційні засоби мають неабиякі переваги через властиві їм гнучкість та адаптаційність – принципові якості для виживання й успіху в довкіллі, що швидко змінюється» [Кастельс, 2007: с. 1].

Таке визначення презентує технологічну й соціальну складові Інтернету, висвітлює такі важливі риси мережі, як гнучкість і адаптивність, та демонструє яскраву образність інтерпретації феномену. Проте потребує чіткішого окреслення стійких структурно-функціональних ознак, які уможливлювали б його подальшу дослідницьку операціоналізацію.

Проблематика дослідження Інтернету є досить актуальною серед науковців різного профілю. Це і правознавці, і філософи, і політологи, і психологи і, звичайно, соціологи. Проте існує певна специфіка досліджень, пов'язаних із висвітленням проблематики Інтернету в сучасному науково-дослідницькому дискурсі. Наразі науковці окреслюють такі дослідження Інтернету (Internet Studies) як міждисциплінарний та мультидисциплінарний напрям соціальних наук, «який поєднує в собі академічний і прикладний елементи» [Колозариди, 2018: с. 69].

Сучасні дослідники, які аналізують різні аспекти проблематики Інтернету, як і автори фундаментальних наукових праць, що вже стали класичними в рамках даної проблематики в соціологічній науці, не мають єдиного визначення поняття Інтернету. У рамках сучасного соціологічного дискурсу практично немає полеміки щодо окреслення загальноприйнятого розгорнутого визначення поняття Інтернету.

Здебільшого у визначеннях Інтернету, які подаються в сучасному науково-дослідницькому полі, превалує означення його ролі й місця в сучасному суспільстві. Інтернет визнається важливим соціальним, а не епістемологічним феноменом, дослідження якого ділять на три тематичні кластери – технології, політика, онлайн-активності користувачів [Dutton, 2011]. Дослідники відзначають вагомість його впливу, окреслюють суспільний, зокрема й демократизаційний, потенціал Інтернету як сучасної технології, що змінює соціальний світ. З огляду на його здатність інформувати і зв'язувати, Інтернет розглядається як ідеальний інструмент «на різних рівнях від забезпечення освітою людей з обмеженнями мобільності, які вимушені не виходити з дому, до забезпечення можливостей онлайн-зібрань у суспільствах з обмеженою свободою зібрань» [Колозариди, 2018: с. 78].

Термін «Інтернет», який подається в сучасних наукових доробках, дає можливість працювати в широкому дослідницькому полі «множинності соціальних і технічних аспектів, пов'язаних з інформаційними і комунікаційними технологіями... термін продовжує використовуватись як парасольковий, створюючи зрозумілу форму для розуміння свого об'єкта... “Інтернет” – це зручний спосіб звернутись одразу до багатьох явищ. Він стає скороченим, загальним поняттям для нескінченної кількості особливих, чуттєвих до контексту явищ» [Markham, 2005: р. 259]. Саме такий погляд на визначення Інтернету презентується в рамках сучасного дослідницького підходу «Internet Studies», що дає змогу зосередитись на якісному дослідженні самого феномену, замість блукання нудними коридорами словесної еквілібристики щодо його термінологічного означення. До речі, такий підхід («Internet Studies») певним чином допомагає зрозуміти й «небажання» класиків від соціології дати чітке визначення поняття Інтернету у своїх фундаментальних наукових доробках, тим самим формуючи певні рамки і звужуючи своє коло роздумів про цей феномен.

Internet Studies, як науково-дослідницький підхід, що поєднує академічні і прикладні елементи, розглядає Інтернет як комплексне явище, певне співвідношення соціального і технічного, проте фокусується на

дослідженні Інтернету, а не «на інституціональному оформленні дослідницького поля», у такий спосіб «роблячи сам об'єкт (Інтернет. – Н.Б.) сильнішим». Така сконцентрованість на об'єкті, а не на дисциплінарному знанні «дає підстави сформулювати концепцію дослідницького знання як підвиду знання організаційного» [Колозариди, 2018: с. 85].

Актуальність Internet Studies підходу при розгляді Інтернету пов'язана зі специфічними характеристиками та особливостями, якими наділений цей феномен, – рухливістю, різноманітністю й динамічністю феномену, обумовленими його технологічною та соціально складовими, а також «політичною складовою феномену», на якій, зокрема, наголошує К. Тііденберг [Tiidenberg, 2018]. Завдяки таким характеристикам складно, а почасти й неможливо ані передбачити, ані спрогнозувати його такі трансформації й ефекти впливів на соціальну реальність, а отже формування узагальненого сталого його визначення наразі просто стає непродуктивним, оскільки таке визначення може застаріти раніше, аніж буде представлено на розсуд науково-академічної спільноти.

Тож Internet Studies визначає Інтернет як основний дослідницький предмет, що поєднує в рамках даного підходу різні поля й інституції, пов'язані з Інтернетом. Дослідження Internet Studies дають змогу розуміти соціальні зміни, які відбуваються в сучасному дигіталізованому суспільстві, досліджувати взаємозв'язки суспільства й Інтернету, здобувати соціальні знання, пов'язані «з конкретним видом змін, а саме – із соціально-технічними трансформаціями, обумовленими інтернетом» [Колозариди, 2018: с. 69]. При цьому в рамках даного розуміння Інтернету, окреслюються ті основні аспекти та ознаки, які є актуальними в певній конкретній науково-дослідницькій проблематиці.

Дослідження Інтернету в даній монографії потребує окреслення нашого розуміння цього феномену та з'ясування тих основних соціально-технологічних ефектів, які роблять Інтернет ефективним інструментом сучасних демократизаційних трансформацій. У рамках підходу Internet Studies ми також розглядаємо Інтернет як складний соціально-технічний феномен, що вміщує техніко-технологічну та соціально-технологічну складові, зосереджуючи увагу на тому, як ці складові детермінують його соціальну ресурсність.

За ситуації розширення активного впливу Інтернету на суспільні процеси актуалізується розгляд особливостей впливу Інтернету на різні соціальні сфери суспільного буття. Фіксується тенденція переходу від окреслення загальних теоретизувань щодо інформаційного суспільства до розгляду Інтернету як одного з важливих інструментів (ресурсів) соціальної трансформації сучасного суспільства.

Сучасні інформаційно-комунікаційні технології наділили суспільний простір – соціальні інституції, події, дії, взаємодії, активності тощо – функціональним префіксом «*e*», який має безліч синонімів: кібер, дигітальний, цифровий, мережевий, онлайн тощо. І всі вони окреслюють інтернет-простір, онлайн-простір, де відбувається присутність, інформаційна активність, комунікаційна активність, дія, взаємодія тощо, на відміну від офлайн-простору, простору поза межами інтернет-мережі. Формування нового соціально-громадянського онлайн-, інтернет-простору обумовило появу «електронної» складової суспільних процесів. Використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, пов'язаних із залученням інтернет-технологій, зумовило появу таких понять, як електронний уряд (*e*-уряд), електронна демократія (*e*-демократія), електронна приймальня (*e*-приймальня), електронні вибори (*e*-вибори), електронний референдум (*e*-референдум), електронний суд (*e*-суд), електронний кабінет (*e*-кабінет), електронне голосування (*e*-голосування), електронна петиція (*e*-петиція), електронна консультація (*e*-консультація), електронне опитування (*e*-опитування), електронний підпис (*e*-підпис), електронна бібліотека (*e*-бібліотека) та багатьох інших загальновідомих інституцій, практик, активностей.

Техніко-технологічна складова інтернет-феномену пов'язана із забезпеченням технічних можливостей мережі та окреслюється таким визначенням Інтернету: Інтернет (англ. Internet від лат. Inter між та англ. Net мережа) – це всесвітня комп'ютерна мережа, яка об'єднує мільйони мереж по всьому світу. Гігантський світовий суперкомп'ютер, до якого може підключитися кожен, у кого є свій комп'ютер, ноутбук, планшет або смартфон, а також модем, лінія зв'язку з провайдером чи доступ до WiFi-лінії. Головна мета Інтернету як технічного засобу – забезпечення доступу до будь-яких інформаційних та комунікаційних сервісів за допомогою технічних служб забезпечення зв'язку та передавання даних [Бойко, 2018с].

Окреслення соціально-технологічного наповнення феномену, пов'язане із забезпеченням соціальних можливостей інтернет-простору демонструє визначення Інтернету, як всесвітньої мережі (всесвітньої павутини, веб-мережі), найпопулярнішої служби мережі World Wide Web ((WWW) або просто Web), яку найчастіше ототожнюють з означенням Інтернету в гуманітарному, а не технічному середовищі. Соціологічні видання зазвичай визначають Інтернет як глобальну мережу: «Інтернет – глобальна мережа комп'ютерів (також відома як світова веб-мережа), яка дає змогу миттєво отримати доступ до дедалі більшої кількості

окремих веб-сайтів, що пропонують інформацію практично про все і про всіх – включаючи вміст щоденних газет, ціну товарів у місцевих торгових центрах, бібліотечні фонди, ціни на товари, спортивні новини та плітки, еротику й так звані чат-зали (завдяки яким люди можуть спілкуватися між собою про свої інтереси, захоплення та думки)» [Oxford Dictionary of Sociology, 2009: p. 368]. Підкреслимо, що всесвітня мережа складається з мережі сайтів для пошуку й розміщення інформації та створює єдиний інформаційно-комунікаційний простір, об'єднуючи людей по всьому світу. «Вплив всесвітньої павутини на соціальні процеси в сучасному суспільстві постійно зростає, даючи можливість сучасній людині (спільноті, групі, країні) реалізовувати свої політичні, економічні, громадянські, професійні, культурні, освітні, дозвіллієві, комунікаційні та інші потреби» [Бойко, 2018d: с. 225].

Соціологічні дослідження, пов'язані з Інтернетом, мають різне спрямування й різне наповнення [Бойко, 2017a]. Присутність Інтернету в соціологічних дослідженнях можна означити трьома основними глобальними напрямками, в яких розгортаються дослідження. По-перше, це дослідження динаміки й особливостей розвитку самої мережі в соціологічному вимірі – чисельність Інтернет-користувачів, соціально-демографічні характеристики, особливості активності в мережі, місця та засоби користування, інтенсивність користування тощо. Такий аналіз передбачає проведення репрезентативних соціологічних досліджень (наприклад, загальноукраїнський моніторинг Інституту соціології НАНУ, моніторинг КМІСУ для Інтернет Асоціації України тощо). По-друге, це дослідження в Інтернеті (спостереження, включене спостереження, контент-аналіз інформації, Big Data тощо). Такі дослідження доступні для будь-якого спостерігача, який має певні фахові навички, інструменти та вміння отримання й переробки інформації. І по-третє, це дослідження через Інтернет (online соціологічні опитування). Потужна й динамічна можливість для отримання соціологічної інформації в сучасному світі, яка постійно розширюється, відкриваючи нові й нові перспективи соціологічних досліджень [детальніше див.: Бойко, 2018e].

Сучасні соціологічні дослідження Інтернету відтворюють певні аспекти, складові, особливості інтернет-активності в різних сферах, зокрема й соціально-громадянської, політичної активності, проте не демонструють комплексного бачення перебігу соціально-громадянської активності в умовах сучасного демократизаційного процесу [див., наприклад: Валуха, 2015]. Водночас активні кроки держави на шляху розширення дигіталізаційної трансформації суспільства, залучення

інструментальних можливостей інформаційно-комунікаційних технологій до підвищення демократичності сучасного українського суспільства [див. Міністерство та Комітет цифрової трансформації, 2020] актуалізують потребу реалізації комплексного бачення можливостей залучення Інтернету до сучасного демократизаційного процесу задля поліпшення його ефективності в умовах активного розвитку загальнодержавної програми електронного урядування та електронної демократизації в країні, а також загальної тенденції активізації онлайн соціально-громадянської активності та взаємодії з пересічними громадянами країни [див., *наприклад*: Бойко, 2004а; 2018b].

У контексті дослідження ролі Інтернету в процесі демократизації необхідно окреслити і наше розуміння «Інтернету як ресурсу» та «Інтернету як соціального ресурсу». Саме різний зміст, який закладається в сучасному суспільстві у ці поняття, зумовив уточнення назви монографії щодо дослідження Інтернету саме як соціального ресурсу демократизації. «Інтернет як ресурс» – дане поняття є загальноповживаним у сучасному суспільстві й відбиває суто технічне наповнення феномену. Будь-який елемент Інтернету – браузер, сайт, сторінка, е-пошта тощо – означається в суспільно-технічному середовищі як інтернет-ресурс.

Саме тому, ми вважали за потрібне уточнити в назві книги соціальну означеність інтернет-ресурсності задля уникнення примітивізації розуміння проблематики як суто технічної ресурсності (сайт, блог, сторінка тощо) демократизаційного процесу.

Крім того, в суспільному перебігу існує загальноповживане поняття «соціального інтернет-ресурсу», яке також має дещо інше змістовне наповнення, аніж поняття «соціальний ресурс Інтернету». Його змістовне наповнення значно вужче, ніж те, яке розглядаємо ми. Соціальний інтернет-ресурс – це, зазвичай, спеціалізовані мультимедійні інформаційно-комунікаційні інтернет-ресурси, спрямовані на надання інформаційної допомоги отримувачам соціальних послуг (інвалідам, людям старшого віку тощо) задля вибору закладів отримання соціальних послуг, оволодіння новими знаннями, навичками й уміннями в онлайн-форматі тощо. Або – соціальні мережі, блоги, інтернет-спільноти, віртуальні ігри тощо.

Активний розвиток інтернет-технологій уможливило реалізацію комплексного дослідження ресурсності Інтернету в сучасному демократизаційному процесі. Даний підхід дає змогу сконцентрувати дослідницьку увагу аналізу на специфічних ресурсах та онлайн-компетенціях, які детермінують демократизаційні трансформації в суспільстві з використанням можливостей сучасних інтернет-технологій.

Однією з головних переваг використання ресурсного підходу, через яку ми й звернулись до нього в рамках даного дослідження, є те, що він допомагає окреслити та проаналізувати всю багатовимірність можливостей залучення Інтернету до сучасного демократизаційного процесу.

Означення «Інтернету як соціального ресурсу», визначене в даній монографії, передбачає стратегічну можливість соціологічного аналізу феномену Інтернету, в рамках якого акцентом дослідження є специфічні ресурси та компетенції, які обумовлюють його суспільно-соціальну наповненість, популярність та соціальну затребуваність і дедалі вагомішу присутність у різних сферах та процесах сучасного суспільства. Таке бачення дає підстави окреслити і проаналізувати всю багатовимірність залученості Інтернету в сучасний соціальний процес: на різних рівнях (макро-, мезо-, мікро-); у різних соціальних сферах (політичній, економічній, громадській, культурній тощо). Це відкриває новий ракурс аналізу таких глобальних соціальних станів і процесів, як солідаризація, інтеграція, регуляція соціальної поведінки, прояви соціальної напруженості в суспільстві тощо. Аналіз особливостей долученості до Інтернету різних соціально-демографічних груп, окреслення соціальних характеристик та пріоритетів активних інтернет-користувачів допомагає відстежувати його громадянський, солідаризаційний потенціал, а також дає можливість проаналізувати різні аспекти реалізації контрольної ресурсності Інтернету як складного соціально-технічного феномену.

Оскільки наша робота пов'язана з дослідженням феномену Інтернету як соціального ресурсу демократизації, постає потреба окреслення основних соціально-технічних та соціальних характеристик і ефектів інтернет-технологій, які роблять його вагомим чинником, здатним детермінувати демократизаційний процес у сучасному дигіталізованому суспільстві.

2.2. Еволюція Web: нові можливості соціальної взаємодії

З легкої руки Тіма О'Рейлі термін Web став загальноновживаним не лише у вузькому колі ІТ-спеціалістів. Еволюція Web сьогодні набуває вагомого соціального змісту не тільки як еволюція Web-технологій, а й значно ширше – як еволюція соціальної взаємодії користувачів в Інтернеті [Бойко, 2015e].

У своєму розвитку інтернет-технології як інструмент сучасної соціальної комунікації та взаємодії вже пройшли декілька етапів. Кожен

з них пов'язаний з новим ступенем технічних можливостей і сервісних установок, що забезпечує ширший і якісніший спектр онлайн-послуг, відкриваючи нові можливості соціальної взаємодії в суспільстві.

Функціонування соціальних мереж у форматі Web 1.0 (Веб-технології першого покоління) було поширено із середини 90-х до початку 2000 років. Для цього рівня функціонування мережі характерне статичне подання інформації, корпоративна цензура у відтворенні контенту, зовнішнє регулювання. Це, так би мовити, Інтернет для читання, який дає можливості пошуку інформації та ознайомлення з нею. При цьому практично немає шляхів для взаємодії з користувачами і можливості формування ними власного контенту. Такий Інтернет можна означити як Інтернет статичної онлайн-присутності й інформування.

Термін Web 2.0 як соціально-технологічний феномен уперше сформулював Т. О'Рейлі у своїй відомій статті «What Is Web 2.0» [O'Reilly, 2007]. Технологічна категорія Web 2.0, пов'язана з розвитком Web-технологій другого покоління, дала змогу розширити функціональні можливості активності та взаємодії в онлайн-мережі. Технологічне наповнення Web 2.0 відкрило можливості для інтерактивної комунікації між користувачами. Якісно новий технічний рівень розвитку інтернет-технологій на цьому етапі сприяв переходу від персональних сторінок до блогів, від статичної публікації матеріалів до можливості участі в їх створенні, обговоренні й коментуванні.

Головною відмінністю філософії Web 2.0 від філософії Web 1.0 стало те, що Web 1.0 передбачає відтворення публікацій певним автором, тоді як Web 2.0 – співпрацю користувачів у процесі створення інформаційного контенту. Як характерний приклад технології функціонування Web 2.0 можна назвати використання wiki-технологій. Загальновідомі вікіпедії формуються за принципом здійснення колективної творчості, коли будь-який користувач може формувати зміст сторінки, вносити доповнення в уже існуючі сторінки тощо. Такий крок у розвитку інтернет-технологій дав можливість здолати поділ суспільства на постачальників і споживачів інформації в інтернет-мережі. Формування онлайн-контенту, розвиток онлайн-платформ і проєктів стає результатом активності та співпраці «загальної маси активних користувачів, кожен з яких робить свій невеликий внесок у їх розвиток, і результат використовують інші користувачі мережі. Цей феномен можна сформулювати ще коротше: “Користувачі – Користувачам”» [Хветкевич, 2010: с. 1]. Web 2.0 функціонує як ресурс, орієнтований на використання «колективного інтелекту» (Collective Intelligence) задля створення та поширення інформаційного змісту. Такий технічний рівень розвитку

всесвітньої мережі забезпечив інтернет-мережу ресурсом індивідуальної активності та співтворчості користувачів, ставши майданчиком для їх самовираження.

Проте саме з цією особливістю пов'язаний і її головний соціальний недолік такої онлайн-активності – величезні обсяги генерованого користувачами контенту різного рівня якості. Під час формування контенту пересічними користувачами головною, зазвичай, стає їх потреба самореалізації, набуття статусу й популярності. При цьому якість контенту переважно не є вирішальною. Неосяжні можливості генерації контенту призводять до появи безмежної кількості однорідних та неякісних ресурсів і, як наслідок, втрати довіри й інтересу до них. Потреба поліпшення якості контенту Web 2.0 наразі є не стільки технічною, скільки соціальною, соціокультурною. Перехід на якісно новий рівень функціонування – Web 3.0, який стає можливим завдяки новому потужному розвитку ІТ-технологій, дає змогу подолати недоліки Web 2.0.

Web 3.0 забезпечує технологічну можливість якісної структуризації онлайн-контенту, фільтрації його за певними ознаками й характеристиками, інтересами та вподобаннями користувача. І ключова роль при цьому належить користувачам онлайн-експертам. Така ресурсність мережі не означає введення строгої цензури в загальноживаному розумінні цього слова. Механізм функціонування Web 3.0 можна означити як мережу користувацького самообслуговування, в якій люди залишають свої судження, тим самим обмінюючись власним досвідом, роблячи його доступним іншим користувачам. Так, наприклад, оцінюючи послуги чи товари, Web 3.0 функціонує у такий спосіб: «щоб отримувати рекомендації, людина повинна оцінити певну кількість об'єктів, створивши свій профіль переваг. Система порівнює профілі й відбирає людей, які виставили подібні оцінки, формуючи для кожного члена мережі його групу рекомендувачів... Цей принцип видачі рекомендацій називається колаборативною фільтрацією (від collaboration – «співпраця»). Він відрізняється від системи оцінювання товарів, прийнятої в сервісах на зразок Amazon, де під час розрахунків враховуються непрямі дані (той, хто купив книжку X, може купити і книжку Y). Вважається, що фактом покупки люди висловлюють свою оцінку, хоча куплене і вподобане, очевидно, не одне й те саме. В основі роботи колаборативних рекомендаційних систем лежить виключно принцип автоматизованого підбору смакових однодумців та обміну прямими користувальними сигналами» [Web 3.0: Сарафанный Интернет, 2008].

Таким чином, Web 3.0 забезпечує ресурс «соціального пошуку», який шукає те, що необхідно конкретному користувачеві. При цьому саме

члени спільноти можуть впливати на результати пошуку. Web 3.0 – це інтернет-мережі, які розв’язують конкретні суспільні проблеми і підвищують лояльність існуючих та потенційних користувачів. Такий ресурс вагомо збільшує потенціал соціальної взаємодії в сучасному суспільстві, а також підвищує якісний рівень такої взаємодії. Це вже концепція значно вищого рівня соціальної взаємодії, яка поєднує досвід, знання, вміння аналізувати й узагальнювати, довіру, відкритість і щирість суджень. Такий алгоритм допомагає формувати інтернет-співробітництво користувачів-експертів. Соціальну ресурсність Web 3.0 можна означити як кооперацію, засновану на довірі і співпраці знайомих, досвідчених одноподумців. Це ресурс активної взаємодії із зовнішнім світом, пошуку одноподумців, спілльників за інтересами й уподобаннями в онлайн-просторі.

Наступний етап розвитку інтернет-технологій (Web 4.0 – Інтернет речей) стимулював появу нових можливостей соціальної взаємодії, забезпечивши поєднання цифрового й реального світу, збір та обмін даними мільйонів цифрових пристроїв у режимі реального часу. Це ресурс можливості керувати реальним світом за допомогою Інтернету, який відкриває нові можливості для бізнесу, державного управління, пересічного громадянина у сфері виробництва, транспорту, комунальних послуг, системи безпеки (розумний дім) тощо. Це забезпечення можливості аналізу величезних баз даних (BigData), які вміщують інформацію з усього світу. Така інформація може використовуватись різними соціальними суб’єктами задля різноманітних соціальних, зокрема і політичних, цілей та потреб. Що, до речі, підтверджують сучасні соціальні реалії – скандали з виборами Президента Трампа, штаб якого активно використовував таргетовані можливості взаємодії з виборцями в онлайн-просторі, фільтруючи особистісні інтереси й уподобання інтернет-користувачів на засадах BigData аналізу тощо. Проте це й можливість об’єднання людей за їхніми інтересами й уподобаннями, можливість реалізації громадянських ініціатив та активностей, які можуть солідаризувати сучасну спільноту, поєднати одноподумців з усього світу, зробивши їх дії потужнішими й дієвішими [Бойко, 2016b; c; e].

Перспективи Web 5.0 передбачають упровадження нових, сенсорних технологій, відкривають ще потужніший ресурс соціальної взаємодії, уможливаючи демократизацію суспільства на підставах формування нових можливостей організації демократичних процедур врахування думки кожного громадянина, який має доступ і можливість користуватись Інтернетом. Це розширення можливостей самоврядування й залучення мільйонів громадян до прийняття суспільно важливих рішень і вирішення актуальних соціальних і політичних питань як на місцевому

та регіональному, так і на загальнодержавному й міжнародному рівнях соціально-громадянської та політичної взаємодії. Це колективний ресурс мережевої демократії, який уможлиблює ідентифікацію і врахування думки кожного громадянина. Web 5.0 продукує нові технологічні можливості, які допомагають керувати районом, містом, країною не через прийняття рішень керівником району, мером, президентом, а на засадах зваженого аналізу можливих рішень, запропонованих мільйонами користувачів мережі, суттєво розширюючи ресурсні можливості демократизаційних трансформацій сучасного дигіталізованого світу.

2.3. Мобільний Інтернет як ресурс активізації онлайн-активності

Мобільний Інтернет – це сучасна бездротова технологія підключення до Інтернету, яка дає можливість користувачеві мати доступ до мережі в будь-який час, у будь-якому місці за наявності певних технічних засобів. Мобільний інтернет-доступ став результатом технологічного прориву, який об'єднав мобільний зв'язок та інтернет-мережу в єдине ціле, відкривши якісно нову еру розвитку інтернет-технологій, здатну докорінно змінити сучасне суспільство. Його поява тісно пов'язана з розвитком мобільних технологій зв'язку, що пройшли вже кілька етапів. Кожен з цих етапів обумовлений якісно новим ступенем технічних можливостей зв'язку, що детермінує розширення його часово-просторових меж, підвищення швидкості та якості зв'язку, загальне розширення сервісного онлайн-пакета тощо.

Так, 1G-технології (G – скорочено від англ. Generation – покоління), які панували наприкінці минулого століття, мали низьку швидкість інтернет-зв'язку й мізерний набір мобільних інтернет-сервісів, який давав змогу здійснювати примітивну мобільну комунікацію (на кшталт ICQ). Наступні покоління (2G- та 3G-технології) стимулювали прискорення розвитку мобільного Інтернету, обумовлене стрімким поширенням бездротових модемів – засобів, які уможлиблюють бездротове підключення технічних пристроїв (комп'ютерів, ноутбуків, планшетів тощо) до мережі.

Початком бурхливого розвитку мобільного Інтернету вважається 2013 рік, коли на зміну WAP-протоколу зв'язку прийшли GPRS та EDGE, які остаточно перетворили смарт-телефон на потужний міні-комп'ютер

з постійним підключенням до мобільного Інтернету. І якщо 2G-технології дали можливість підвищити швидкість інтернет-зв'язку до 200 Кбіт/сек, то 3G забезпечили революційне підвищення швидкісного режиму передавання даних до 2Мбіт/сек. Такі характеристики мобільного передання даних обумовили можливість стрімкого розвитку мобільних сервісних інтернет-послуг з використанням і потокового відео, і відео-дзвінків, суттєво змінивши всю веб-індустрію, особливо з точки зору кількості та якості застосунків і веб-інтерактивностей.

Технології 4G, які активно впроваджуються сьогодні, – це технології нового покоління, які дають можливість у разі підвищувати якісні та швидкісні характеристики інтернет-користування – до 100Мбіт/сек для користувачів мобільного Інтернету, який перебуває в русі, й до 1Гбіт/сек для користувачів, мобільний пристрій яких не перебуває в просторовому русі. Стандарт 5G, який поки що не введений, проте активно тестується на швидкостях 1–20 Гбіт/сек, буде здатен не тільки забезпечити потужний швидкісний режим інтернет-доступу, а й стане поштовхом для розвитку таких технологічних спрямувань, як розумне місто, безпілотні транспортні засоби тощо [История мобильного Интернета: 1991 – наши дни, 2018].

Україна сьогодні перебуває на середньому етапі розвитку G-технологій, активно освоюючи 3G-підключення (ліцензійні права на запуск 3G-зв'язку в побутовий обіг українські мобільні оператори отримали у 2015 році). Наразі відбувається впровадження 4G-формату [Заходи НКР-ЗІ щодо впровадження в Україні 4G/LTE та новітніх технологій, 2020].

Користування мобільним Інтернетом передбачає наявність у громадянина відповідного технічного пристрою (смартфон, айфон тощо) та потребує присутності одного з таких джерел інтернет-доступу: мобільний Інтернет у пакеті мобільного зв'язку, який має певні обмеження, пов'язані з умовами тарифу (технічно-фінансові обмеження); мобільний Інтернет, джерелом якого є технологія бездротового інтернет-зв'язку через WiFi-точки доступу, які дають змогу отримувати інтернет-доступ у будь-якому місці й використовуються задля підключення смартфонів, планшетів тощо до мережі¹.

¹ Поширений термін «WiFi» (вай-фай), який асоціюється із сучасним використанням мобільного Інтернету, перекладається як «бездротова якість» (WiFi – скорочене від англ. Wireless Fidelity). Доступність до WiFi-мобільного Інтернету, обумовлена наявністю та якістю, по-перше, точки Інтернет-доступу (тож може бути слабкою й неефективною для отримання якісного Інтернет-зв'язку); по-друге, технічними характеристиками самих мобільних пристроїв користувача (смартфона, планшета тощо). Різновидом мобільного WiFi-підключення є підключення комп'ютера й інших технічних пристроїв через роутери (домашні маршрутизатори) та бездротові модеми в рамках певного приміщення, території (наприклад, вдома, на роботі).

Користування мобільним Інтернетом, з одного боку, потребує наявності розгалуженої системи доступу до інтернет-мережі, обумовленої наявністю певного рівня технологічного розвитку як на загальносвітовому рівні, так і на рівні певної країни, регіону тощо. Розв'язання завдання створення такої системи передбачає дієве бажання держави конструктивно сприяти розвитку сучасних ІТ-технологій, створюючи законодавчу базу та техніко-технологічні і правові умови для вдосконалення й ефективного функціонування новітніх технологій у суспільстві, а також наявності потужного ІТ-сектора, здатного створювати потужні мережі інтернет-доступу, надавати якісні послуги в різних куточках країни, в тому числі важкодоступних і не надто вигідних з точки зору отримання прибутку від їх експлуатації. З іншого боку, ефективне користування мобільним Інтернетом потребує наявності бажання й усвідомлення необхідності використання Інтернету (потреби) та наявності певних технічних пристроїв і гаджетів у безпосередніх користувачів Інтернету, як-то: технічні пристрої – модем, WiFi-роутер та сучасні технічні гаджети – смартфон (мобільний телефон, який має доступ до Інтернету), планшет тощо, – технічні характеристики яких також великою мірою обумовлюють якість і швидкість отримання послуг інтернет-зв'язку. Це вже суто соціальна, а не технічна проблема, яка залежить від багатьох чинників матеріально-економічного характеру, наявності у громадян певних цифрових навичок, цифрової культури тощо.

Смартфон стає одним з найефективніших і найпоширеніших засобів отримання послуг мобільного Інтернету. За даними установчого дослідження Kantar Україна 2019 року, 67% користувачів Інтернету України вважають своїм основним пристроєм для виходу в мережу саме смартфон [Як змінилося користування мобільними застосунками за 5 років, 2020].

Мобільний Інтернет працює на різних операційних платформах смартфонів. Найпоширенішими є Android, а також Windows-phone, iOS та Symbian. Вони здатні вмістити велику кількість мобільних застосунків, які дають змогу користувачеві отримувати актуальну на даний момент інформацію з будь-яких питань – від інформації про погоду, дорожні затори до візування документів за допомогою електронного підпису та діалогу з державними структурами.

Аналіз смарт-інтернет-активності засвідчує, що 80% часу користування смартфоном займає користування мобільними застосунками. В українського користувача мобільного Інтернету встановлено на смартфоні в середньому близько 40 застосунків. Найпопулярнішим серед застосунків є GooglePlay – 1,6 мільйона підключень, а серед соцмереж

YouTube з охопленням 96,1% мобільних інтернет-користувачів [Як змінилося користування мобільними застосунками за 5 років, 2020].

Серед найбільш актуальних послуг, сервісів, досяжних для користувачів мобільного Інтернету, які роблять його дедалі популярнішим, зручнішим та ефективнішим, можна виділити пошук інформації через пошукову систему (знайти адресу, дізнатись розклад, забронювати квиток, записатись в е-чергу тощо); доступ, пересилання й робота з документами на відстані; постійний доступ до е-пошти, відстеження новин і комунікацій у соціальних мережах та на інших комунікаційних платформах; онлайн-карти (транспортних доріг, населених пунктів, заторів на дорогах тощо); мобільні фінансові сервіси (е-банкінг, відстеження грошових операцій тощо); онлайн-тематичні відео- та радіосервіси тощо.

У країні постійно збільшується різнопланова інтернет-активність користувачів, опосередкована використанням мобільного Інтернету. Завдяки мобільному інтернет-доступу пересічний громадянин отримує реальну можливість користування Інтернетом у будь-якому місці й у будь-який час, що обумовлює розширення функціональної мобільності та передбачає поєднання просторово-часової свободи з можливістю безперервної інформаційно-комунікаційної досяжності.

Такі особливості користування мережею надають певні переваги користувачам мобільного Інтернету, розширюючи їхні суспільно-функціональні ресурси в різних сферах суспільного буття.

Характеристики G-технологій мобільного підключення обумовлюють якість інтернет-послуг, а відтак і попит на мобільний Інтернет серед пересічних користувачів. Крім того забезпечують розширення не тільки суто технічних можливостей мобільного інтернет-зв'язку, а й удосконалення його суспільно-соціальної спрямованості, пов'язаної з дедалі більшою індивідуалізацією мобільного контенту, динамічністю суспільної взаємодії різних соціальних суб'єктів в онлайн-форматі.

Прикладом такої суспільної взаємодії, яка була б неможливою поза межами існування мобільного Інтернету, може стати реалізація різноманітних взаємодій держави і громадянина (Д – Гр), пов'язана з необхідністю реалізації певних інформативних, комунікаційних та поведінкових активностей, необхідних задля запобігання поширенню захворюваності в умовах пандемії COVID-19. Так, наприклад, під час карантинних обмежень у різних країнах світу були оперативно розроблені державні мобільні інтернет-застосунки (в Україні це програма «Дій вдома»), що завантажуються на смартфон тих громадян, які з певних причин, зокрема повернення з-за кордону, перебування у групі ризику або захворювання

COVID-19, потребують самоізоляції. Такі програми дають можливість контролювати дотримання режиму самоізоляції на відстані. Взаємодія з особою відбувається за допомогою регулярних повідомлень у застосунку в довільні проміжки часу протягом дня і перевірки відповідності фотографії обличчя особи еталонній фотографії, зробленій під час встановлення мобільного застосунку, а також фіксації геолокації мобільного телефону в момент фотографування. Так, наприклад, в інструкції до застосунку «Дій вдома» зазначається, що «у разі отримання повідомлення громадянину необхідно протягом 15 хвилин за допомогою застосунку зробити фото свого обличчя на фоні навколишнього середовища, тому варто тримати свій смартфон завжди поруч» [Як працює застосунок «Дій вдома», 2020: с. 1].

Проте слід зазначити, що така взаємодія потребує наявності певного технічного оснащення (здатного забезпечити встановлення та функціональність застосунку), якісної роботи самої програми, а також свідомого, відповідального ставлення громадян до потреби в самоізоляції задля уникнення можливості поширення COVID-19. Також слід розуміти, що функціональні можливості мобільних інтернет-технологій можуть бути спрямовані, як на обслуговування суспільного інтересу (наприклад, захист суспільства від імовірних ризиків поширення інфекції), так і на обслуговування інших інтересів соціальних суб'єктів (наприклад, встановлення нагляду за «не зручними» особами, політичними опонентами тощо).

2.4. Технологізація нагляду та контролю в сучасному дигіталізованому суспільстві

Новітніх інформаційно-комунікаційні технології кардинально модернізують (технологізують) і сучасні контрольні засоби та механізми, актуалізуючи проблеми, пов'язані з посиленням контрольних можливостей сучасного технологізованого суспільства. Розвиток технічних засобів контролю сьогодні ставить питання не просто імовірності впливу новітніх технологій, як на демократизаційні процеси в сучасному суспільстві, так і на контрольну систему суспільства в цілому, обумовлюючи появу якісно нового контрольного ресурсу та продукуючи все нові і нові контрольні-наглядові можливості [Бойко, 2013а].

Кожен клік мишки, дзвінок з мобільного пристрою, користування електронною поштою чи активність у соціальних мережах збирають і

передають особисті відомості, які у все більшій мірі накопичуються, порівнюються, сортуються та зберігаються новітніми технічними засобами.

Талановитий дослідник Г. Маркс, окреслюючи сучасне «наглядаюче суспільство» (The Surveillance Society) наголошував, що разом з вдосконаленням комп'ютерної техніки руйнуються останні перешкоди на шляху до загального нагляду [Marx, 1985]. Він зауважує, що зростаючі технічні можливості новітніх технологій, складаючи воедино ледве помітні, цілком нешкідливі обривки відомостей про угоди, стан здоров'я, купівельні звички і демографічні дані, утворюють особливий різновид «інфостеження», відмінний від звичайних способів нагляду за допомогою звуко- чи відеозаписів.

Проблеми технологізації контролю «наглядаючого суспільства» та її імовірних соціальних наслідків останнім часом привертають все більшу увагу науковців. Технічні засоби контролю, якими насичене сучасне суспільство, все більше колонізують та документують усі сфери соціального життя, стандартизуючи контрольні технології сучасного світу. Це широкий всебічний процес раціоналізації, професіоналізації та спеціалізації контрольних засобів сучасного технологізованого суспільства. Характеризуючи нові особливості соціального контролю, пов'язані з можливістю залучення новітніх технічних засобів комунікації можна констатувати певні особливості його реалізації. Як зазначає Г. Маркс, сьогодні «процес контролю стає більш м'яким, витонченим та менш помітним, проте пронизує усі сфери буття людини, порушуючи й сферу приватності особи» [Marx, 1995: p. 226].

Сучасний технологізований контроль можна означити скоріше як маніпуляцію, аніж як фізичний або соціальний примус. Стаючи більш скритим, вмонтованим в сучасні повсякденні інформаційно-комунікаційні пристрої, контроль здійснюється без відома та погодження з його об'єктами. Сьогодні агенти контролю все більше і більше можуть контролювати життя людини та дізнаватись те, чого вона й сама про себе не знає та реалізовувати вплив, про який вона й не підозрює.

Технологізований контроль стає більш широким та охоплює багато більшу площину, аніж у середині двадцятого сторіччя, продовжуючи експансіоністську тенденцію, яка почалась з індустріалізаційних процесів. Сьогодні контроль стає більш інтегративним, аніж будь-коли до цього, долаючи традиційні і організаційні кордони між різними соціальними агентами.

Використання технічних засобів стає все більш масовим, що безпечно знижує вартість контролю за одиницю інформації, роблячи його менш затратним і більш масовим. Все більше об'єктів та сфер піддають

інспектуванню та контролюванню, змінюючи традиційну націленість на особу специфічного «підозрюваного» (в порушенні певних норм, вимог тощо) на категоричне підозрівання усіх. Так, наприклад, відеокамера або металевий детектор збирає інформацію відносно усіх, хто підпадає під його дію.

Контроль стає більш інтенсивним, інспектуючи не тільки поверхневі видимі шари, а проникаючи в більш глибокі прошарки захисної поверхні. Сучасні засоби контролю долають межі відстані, темряви, фізичні і часові бар'єри – фактори, які донедавна традиційно захищали, як свободу особи, так і її злочини. Сьогодні можна легко зберігати, реанімувати, об'єднувати інформацію з різних місць і в різних формах (візуальну, вербальну, печатну, числову тощо), що дозволяють за потреби здійснювати більш глибокий аналіз та знаходити потрібні взаємозв'язки дій і подій об'єкту контролю.

Контроль сьогодні може бути віддаленим та детериторіальним і мати певні просторово-часові буфери між його суб'єктами та об'єктами. Контроль і знання про поведінку та дії об'єкту контролю більше не обмежується безпосередньою реальністю взаємодії його агентів і їх прив'язкою до певного фізичного місця події.

Сучасний контроль набуває кардинальних змін і у своєму найбільш екстремальному прояві – в позбавленні волі громадян, що порушили певні норми соціальної поведінки в суспільстві. Він дозволяє здійснювати безперервний віддалений нагляд, широке використання комп'ютерних дос'є, чіпування покараних, контроль через мобільні пристрої тощо.

Використання сучасних технологій певним чином контрастує з традиційними підходами реалізації соціально-контрольних функцій в суспільстві. Сучасні – попереджувальні і попередні відгуки контролю. Традиційні – реактивні форми контролю, що активізують контрольні санкції тільки після того, як певне порушення або злочин вже мали місце. Технічний контроль дозволяє реагувати не тільки на реально-го, а й на потенційного порушника. Це дозволяє сьогодні націлювати контрольні зусилля на попередження і ранішнє втручання, що дозволяє здійснювати упередження імовірної загрози.

Сьогодні ми спостерігаємо посилення контрольного-наглядного технологічного детермінізму [Бойко, 2013с]. Більше того, поширюється намагання сучасних держав (причому, як демократичного, так і авторитарного спрямування) приборкати Інтернет, поглибити нагляд за реалізацією його соціально-громадянського потенціалу, діями та активністю користувачів в мережі.

Всеосяжна дигіталізація контролю детермінує демократизаційні процеси сучасного суспільства. Застосування цифрових засобів конт-

ролю привносить в систему соціальної регуляції поведінки певні ризики та парадокси, що можуть мати як миттєві, так і пролонговані у часі наслідки, детермінуючи як позитивні, так і негативні ефекти демократизації [Бойко, 2013h].

Потужний контрольно-наглядовий потенціал новітніх цифрових технологій, за певних обставин, може становити неабиякі загрози для особистості, посилюючи канали цифрових витоків через сервіси обміну файлами, фото та відео-матеріалами; мережеві органайзери; віртуальні офіси; мережеві сервіси управління проєктами; хмарні сервіси; соціальні мережі; блоги та форуми інтернет-мереж; засоби інтернет-комунікації; штрих-коди «миттєвого відгуку» QR; клієнтські бази даних; державні бази обліку; мобільний зв'язок; веб-камери; GPS-навігацію тощо. Серед імовірних наслідків такої «обізнаності» можна назвати такі загрози для сучасного користувача новітніми інтернет-технологіями, як шахрайство та маніпулювання; розголошення лікарської, юридичної таємниці; дискредитація; політичні провокації; шантаж; компромат; вплив на свідомість; загрози особистим стосункам з рідними; розкрадання безготівкових коштів тощо.

Можна з упевненістю зазначити, що застосування технологізованого контролю та нагляду в сучасному дигіталізованому суспільстві може мати непередбачувані наслідки для всіх агентів суспільної взаємодії. Таку ситуацію підтверджує і образний вислів – міркування Г. Маркса, який зауважує, що злочинець, який в результаті своїх дій не отримав бажаного, може посилити насилля, як ресурс, який в результаті збільшення докладених зусиль все ж таки допоможе здобути бажаного результату [Marx, 1995]. Тож такий змагальний кругообіг активностей соціальних суб'єктів буде стимулювати подальше поглиблення контролю та розширення його ресурсів.

Звичайно технологізоване управління та контроль, позбавлені людського фактору є дієвими, об'єктивними, нейтральними, універсальними та неупередженими. Проте усі ці новітні технологічні інструменти створені у соціальному просторі для соціальних потреб суспільства і в підсумку передбачають соціально-суб'єктного інтерпретування, а відтак є потенційно сумнівними та упередженими. Вони існують в динамічних взаємозалежних соціальних системах, де присутні різні інтереси, які можливо, конфліктують або нерівно представлені і потребують критичного ставлення до результатів соціальної інтерпретації, а також подальшого вдосконалення і, можливо, зважено-критичного та морально-свідомого ставлення до їх використання.

Як би парадоксально це не звучало, проте масштабна технологізація соціального контролю сприяє демократизації сучасного суспільства,

розширюючи контрольні ресурси, як громадянського суспільства, так і конкретного громадянина. І дозволяє демократизувати сучасне суспільство, долаючи контрольну монополію держави, влади, офіційних, формальних загальноприйнятих в традиційному суспільстві суб'єктів реалізації соціального контролю [Бойко, 2008a]. А. Шапіто справедливо засвідчує, що сьогодні можна говорити про «революцію контролю», що відбувається в сучасному дигіталізованому світі та надає можливість потенційного переміщення контролю від інститутів до індивідів [Shapiro, 1999].

Так, завдяки сучасним інформаційно-комунікаційним технологіям держава отримує нові технологізовані ресурси контролю та нагляду. Проте, не слід забувати, що прояви дигіталізованого контролю можуть генерувати альтернативні дії суспільства. Стосунки між контролером та підконтрольним можна охарактеризувати як здійснення перехідної рівноваги. Нові стратегії і технології можуть надати одній стороні тимчасову перевагу в цьому змаганні, але інша сторона завжди буде прагнути знайти шляхи нейтралізувати, уникнути або присікти цю перевагу. Дії можуть стати витонченішими, діючі сторони професійнішими, проте гра не припиниться. Як саркастично зазначає Г. Маркс: «Людина напрочуд розумна, у винаході можливості «обдурити» техніку або соціальну систему, коли вона має стимул зробити це. Рівень гри може бути вдосконалений, але без явної перемоги для агентів контролю. Куленепробивні жилети захищають злочинців так само добре, як і представників влади; злочинці можуть також успішно конспірувати свої зв'язки; і собака в теплі добріша, аніж сторожовий собака» [Марх, 1981: р. 243]. Як приклад такої змагальності держави з громадянином, можна навести ситуацію впровадження державою в умовах пандемії COVID-19 мобільного застосунку контролю за дотриманням громадянами режиму самоізоляції «Дій вдома». Досвід його застосування засвідчує, що громадяни виявились вкрай вигадливими щодо генерування різних спроб уникнути жорсткого контролю держави за місцем їх дислокації під час перебування на самоізоляції. Зокрема, порушуючи режим самоізоляції, залишають мобільний пристрій з застосунком «Дій вдома» в оселі. На запит програми надіслати фото обличчя в режимі онлайн задля контролю за місцем перебування особи, надсилають фотографію не обличчя в режимі онлайн, а фотографію фотографії свого обличчя тощо. Наразі держава докладє зусиль задля вдосконалення застосунку «Дій вдома» і поліпшення якості такого контролю. Тож контрольно-наглядове змагання триває.

Стів Манн зазначає, що якщо коли-небудь мільйони людей стануть жити, одягнувшись в оснащені датчиками натільні комп'ютери, саме населення може стати колективним наглядцем – «Старшим Кожним». Він припускає, що співтовариства користувачів натільних комп'ютерів спостерігатимуть, попереджатимуть і допомагатимуть одине одному, створюючи віртуальні «мережі безпеки» для добровільних об'єднань людей задля захисту своїх інтересів [Mann, 2012].

Певний парадокс полягає в тому, що нав'язування дигіталізованих технологічних рішень в реалізації контрольного механізму генерує та стимулює двополюсний процес. З одного боку, такий контроль може стимулювати перебільшення імовірних ризиків, підвищуючи підозрілість і недовіру в суспільстві, продукуючи певну напруженість соціальної взаємодії. А з іншого, за відсутності достатньої дигітальної компетентності користувача, навпаки, може сприяти формуванню примарної впевненості у своїй недосяжності і невразливості, занадто заспокоюючи.

Можна казати й про певну соціальну нечутливість технологізованих засобів контролю. Вони завдають суспільству більшої керованості і передбачуваності. Проте, іншою стороною такої характеристики є те, що вони менш творчі, динамічні й чутливі. І це робить їх неспроможними швидко і адекватно реагувати на зміни зовнішніх умов та чинників. Ризики і парадокси застосування такого контролю пов'язані й з тим, що технічні засоби контролю діють без адекватної оцінки складності певного конкретного випадку, не здатні до компромісу, неформального розуміння, ігнорування – усіх тих аспектів, які включають моральне, емоційне, свідоме розуміння.

Новітні цифрові засоби сучасного контролю, враховуючі вищезначені імовірні наслідки їх використання, виступають новим викликом сучасному суспільству. Проте необхідно розуміти, що реалізація новітніх технологічних можливостей, як і будь-якого іншого прогресивного винаходу людства залежить від намірів, цілей, рівня духовного розвитку, демократичності поглядів усіх агентів такої активності. І може перетворитися як на могутнє знаряддя всебічного контролю та нагляду, так і на інструмент, який відкриває нові можливості і перспективи спілкування, співпраці, взаємодії, розвитку та вдосконалення, демократизуючи сучасне суспільство.

Саме такі складні взаємини технічних можливостей та суспільних, соціальних наслідків їх реалізації в сучасному демократизаційному процесі стають об'єктом дискусії сучасної наукової спільноти та аналізуються в наступних параграфах роботи.

2.5. Нейтральність та автономність технічних інновацій vs багатовекторність їх впливу на процес демократизації

Уявлення про технологічні інновації як чинник демократизації суспільства не нове, якщо проаналізувати праці науковців, в яких аналізується ставлення до техніки, технічних інновацій та їх впливу на соціальний процес [Бойко, 2019b].

Сьогодні вплив соціально-технічних засобів на суспільний процес, у тому числі й інтернет-технологій, стає наочною буденністю, а ще кілька десятиліть тому дослідники писали, про вплив інформаційних технологій на світ як про майбутні суспільні зміни, й зауважували, що писати про майбутнє дуже складно, бо його ще не існує. Крім того, зауважували, що найліпше, що вони можуть зробити, це спробувати здогадатись про імовірне майбутнє. Так, А. Бард і Я. Зодерквіст зазначали: «Кожен, кому зрозуміло, яку роль домінуючі інформаційні технології відігравали в ході історичного процесу, і хто розуміє внутрішню динаміку функціонування цифрових мереж, має найкращі шанси для розуміння ключових аспектів поточної революції» [Бард & Зодерквіст, 2004: с. 23]. Вони вказували на те, що наразі, по-перше, нова соціальна, культурна і економічна парадигма набуває реальних контурів. Головною рушійною силою цього процесу є тривала революція в галузі інформаційного менеджменту, дигіталізація та напрочуд швидкий розвиток електронних мереж. Негайним наслідком цього вони вважали радикальні зміни в інтелектуальному місці існування особистості, що змушує нас серйозно коригувати свою поведінку. По-друге, на їхню думку, нова парадигма за своїми властивостями нагадуватиме швидше рідину, ніж тверду структуру, що з'являться не просто нові соціальні норми, а саме уявлення про норму стане іншим [Бард & Зодерквіст, 2004]. Такий ідеалістичний погляд на появу в суспільстві нових технологічних можливостей не є унікальним. Ще, мабуть, десь із часів Просвітництва (XVIII ст.) панувала думка стосовно позитивного впливу науки, техніки й технологій на життя людини, що допомагають опанувати природу та контролювати її. Проте сьогодні ці постулати дедалі частіше викликають сумнів. І поява Інтернету (інформаційно-комунікаційних технологій) тільки загострила це питання. На наш погляд, це пов'язано як з особливою природою цього феномену, як соціально-технічного феномену (який поєднує в собі і технічний ресурс, і соціально-контентний ресурс), так і з демокра-

тичною природою його функціонування (що дозволяє будь-кому будь-що робити в мережі). Саме ці особливості Інтернету, на наш погляд, ставлять під сумнів імовірність його функціонування як об'єктивної, неупередженої, нейтральної, відносно автономної сучасної технології.

Зауважимо, що в сучасному світі активно порушується питання стосовно нейтральності, автономії й демократичного характеру всієї сучасної науки і техніки. Ще в сімдесятих роках минулого сторіччя почали з'являтися праці, які ставили під сумнів сам науковий процес створення об'єктивних істин, неупереджених і нейтральних [Kuhn, 1970; Lakatos, 1970; Feyerabend, 1975; Phillips, 1973; Marcuse, 1968; Bookchin, 1974]. Причому це стосується логіки існування всієї сучасної науки (і економічної, і технічної тощо). Що вже й казати про соціальні, які завжди вважалися досить заідеологізованими й заангажованими, залежними від владних, політичних та економічних інституцій конкретної держави, а також від панівних у суспільстві соціальних переконань, ідей, установок і цінностей, як вважає, наприклад, М. Букчин [Bookchin, 1991].

Проте, на наш погляд, парадокс Інтернету полягає в тому, що про його демократизаційне спрямування (характер, природу) неможливо твердити лише на підставі панування демократичного устрою в певній конкретній державі. Чому? По-перше, через саму природу Інтернету. Це глобальне явище, яке не має певних меж і легко долає будь-які державні кордони; по-друге, через багатосуб'єктність цього феномену, що фактично унеможливорює його жорстке регулювання й уніфікацію в рамках конкретної держави.

Такіс Фотопулос, розмірковуючи про ймовірну нейтральність науки й технологій, розглядає ряд тез, які допомагають розібратися в цьому питанні. Він зазначає, що існує «нейтралітет “технонауки”», згідно з яким техніка – це пружина прогресу, “засіб”, який може бути використаний для досягнення капіталістичного або соціалістичного розвитку...». І тільки школа критичної теорії в рамках марксистського спрямування заперечувала нейтралітет технічного тезису, стверджуючи, що хоча технологія слугує загальним цілям, таким як збільшення влади людини над природою, її дизайн і використання слугують пануванню людини над людиною, і в цьому сенсі засоби (технології) не є справді цінними, а включають у свою структуру кінець розвитку певної організації суспільства» [Fotopoulos, 1998: p. 55].

На думку Т. Фотопулоса, у капіталістичному світі технологія ніколи не була «нейтральною» щодо логіки та динаміки ринкової економіки – «у ринковому суспільстві, як і в будь-якому іншому, технологія втілює

конкретні виробничі відносини, їх ієрархічну організацію і, звичайно, головну мету, яка у випадку ринкової економіки є максимізацією економічного зростання та ефективності задля отримання прибутку» [Fotopoulos, 1998: р. 55]. Соціалісти ж, можливо й не постулюючи це жорстко, а скоріше в більш-менш явній-неявній формі, схильні до того, що технологія є нейтральною й має використовуватись задля благородних цілей, задля розв'язання соціальних, екологічних та інших проблем на благо людини і суспільства.

На наш погляд, первинно техніка і технологія, в тому числі й Інтернет, – нейтральні технічні засоби, і саме людський інтерес, жага прибутку, контролю, регулювання і влади призводять до втрати цієї нейтральності. Принаймні саме таку логіку, на нашу думку, демонструє сучасний розвиток інтернет-технологій. Неважко помітити еволюцію підходу до сприйняття й використання новітніх технологій від часу їх появи й донині. На початкових етапах розвитку ІКТ інтерес з боку бізнес-структур та суспільства був мінімальний (нагадаємо, що виник Інтернет як «підмога» для спецслужб), проте з часом ситуація почала змінюватись. Можна виділити кілька соціальних періодів розвитку Інтернету як соціально-технічного феномену, протягом яких така окреслена вище характеристика технологій, як «нейтральність», змінювалася кардинально. Перший або, краще сказати, нульовий етап (період), враховуючи нульову поширеність Інтернету на цьому етапі, – «спеціальний» (поява Інтернету як робочого інструменту спецслужб США (технологія не нейтральна)). Перший етап – «професійний» (період *IT*-романтики) – коли інтернет-середовище освоювалось і розвивалось завдяки *IT*-спеціалістам, які намагалися створити новий ідеальний світ з його правилами, етикою поведінки, а основні користувачі – професіонали *IT*-галузі (нейтральний). Другий етап – «громадянський» (період громадянської романтики) – коли пересічні інтернет-користувачі відкрили для себе мережу з її неосяжними можливостями спілкування, соціально-громадянської взаємодії, всеосяжної інформації тощо (основні користувачі – молоді освічені, активні громадяни). Третій етап – «пересічний» (весь світ – користувачі всесвітньої мережі Інтернет), який уже почався й набирає обертів, – етап всеосяжної комерціалізації та політизації мережі (не нейтральний). І розпочався він тоді, коли кількість користувачів сягнула мільярдних показників, а бізнес і держава почали нарощувати свій дієвий інтерес щодо цільового використання всесвітньої мережі. Коли одні (бізнес) зрозуміли, що мережа може приносити шалені прибутки, й почали його нещадно експлуатувати, втручаючись в особистісний простір

користувачів, вивідуючи будь-яку, навіть найінтимнішу інформацію про користувача, яка могла б допомогти продати товар, нав'язати послугу тощо), а інші (держава, владні установи, політики тощо) зрозуміли, що Інтернет, з одного боку, таїть певні загрози державі через свою відкритість, некерованість, демократичну природу функціонування й потребує пильної уваги, регулювання та контролю з боку владних, силових структур. З іншого боку, Інтернет має неосяжні можливості для впливу на громадянина, на електорат тощо, що призвело до появи й значно поширення маніпулятивних стратегій і технологій в онлайн-середовищі, які зараз широко використовуються як на місцевому, регіональному та державному, так і на міждержавному, глобальному рівні. Пригадаймо, наприклад, нещодавні скандали з виборами Д. Трампа на посаду президента США, Арабську весну, Брекзїт, інформаційний скандал 2018 року із засновником Фейсбуку тощо.

Тож можна зазначити, що первинно Інтернет розвивався як нейтральна технологія, як незалежна спільнота прогресивно налагоджених освічених, позитивно і некорисливо налаштованих людей, поки не входив до кола інтересу ані бізнесу, ані держави. Проте коли поширення інтернет-технологій набуло шалених темпів, а кількість користувачів сягнула сотень мільярдів осіб і коли вигоди Інтернету стали дедалі більш наочнішими, його первородна нейтральність почала слабнути, шалений демократизаційний ресурс мережі став придушуватися та обмежуватися на угоду владі й капіталу.

Т. Фотопулос зазначає, що «технологія» ніколи не була нейтральною щодо логіки й динаміки ринкової економіки. І «тип “техносвідомості”, який розвинувся впродовж останніх двох століть, не є автономним культурним феноменом, а є побічним продуктом силових відносин і домінуючої соціальної парадигми, яка виникла у зв'язку з ростом ринкової економіки» [Fotopoulos, 1994: p. 8].

У межах нашого дослідження не можна не погодитись, що «техносвідомість» усіх соціальних суб'єктів, які користуються інформаційно-комунікаційні технології, є результатом панівної в суспільстві соціальної парадигми. Проте, враховуючи особливості розвитку українського суспільства впродовж останніх десятиріч, перехідний період, перманентні трансформаційні процеси, які відбуваються в усіх сферах суспільства, починаючи від політичних, економічних і закінчуючи культурними, особистісними, можна констатувати певні специфічні особливості становлення інформаційно-комунікаційних технологій в українському суспільстві та його вплив на демократизаційний процес.

I, на наш погляд, позитивний чи негативний вектор (сприйняття) впливу Інтернету на демократизаційний процес визначається певним типом техносвідомості, який залежить від політичних, економічних, культурних традицій, системи цінностей, що панують у суспільстві в певний історичний період його розвитку.

Розглядаючи питання особливостей сприйняття технологій у соціальному процесі, слід також наголосити на дискусійності питання щодо існування певної кореляції між технологічним прогресом та ступенем автономії, незалежності, яка досягнута в суспільстві на політичному, економічному та культурному рівнях. Саме поява Інтернету внесла корективи в розуміння впливу технологій на соціальний процес у рамках сучасного суспільства. До того ж, дедалі голосніше висловлюються думки про посилення вразливості сучасного людства через зростання всеохопної залежності його від однієї глобальної технології – інтернет-технології через її «технологічну складність, що супроводжується збільшенням гнучкості й адаптивної спроможності» [Gowdy, 1994].

Вплив новітніх технологій на весь сучасний світ підтверджує і Я. Рейнеке, який, розмірковуючи про електронні технології, зазначає, що «значення, властиві багатьом електронним системам, виходять за межі офісів і заводів, щоб відобразити суспільство, в якому вони існують. Системи підкреслюють примат управління й виробництва, орієнтованих на прибуток. Вони служать інтересам тих, хто виробляє технології, тих, кому їх продають, і тих, хто отримує вигоду з цього. Тест на передбачувану нейтральність технології полягає в тому, що її дизайн не схильний до впливу навколишнього суспільства ... нейтральність технології полягає не в її теоретичній можливості для творення добра чи зла, а в її призначенні для використання. Якщо на практиці вона використовується тільки як загроза, як інструмент контролю, як засіб підпорядкування багатьох небагатьом, її вимога про нейтралітет є хибною» [Zerzan & Carnes (Eds.), 1991: p. 214–215]. Таке розуміння впливу технологій на соціальний процес наближене до нашого розуміння. Ми ще раз наголошуємо, що, досліджуючи вплив інтернет-технологій на демократизаційний процес, необхідно розрізняти і враховувати в процесі аналізу Інтернет як технічний ресурс з відповідними його складовими та Інтернет як соціальну складову сучасного суспільства з відповідними індикаторами його як соціального ресурсу. Та й про нейтральність Інтернету можна говорити лише умовно, причому це стосується і технічної, і соціальної його складової. Так, наприклад, поширення Інтернету в технічному розумінні хоч і є об'єктивним явищем сьогодення, проте зале-

жить від багатьох суб'єктивних чинників – це й законодавча база, і владні дії, які дозволяють або, в ідеальному варіанті всебічно сприяють (або принаймні не заважають *IT*-сектору розвиватися) розширенню підключень домогосподарств до інтернет-мережі в належній для якісного його використання якості (широкосмуговий доступ, швидкість мережі тощо).

Важливим для нашого дослідження є й розуміння того, що неможливо твердити про статичність розуміння «нейтральності» та «демократичності» сучасних технологій. Ця характеристика може змінюватись у часовому вимірі залежно від багатьох чинників сучасного суспільства.

Підтверджуючи це наше наукове бачення, можна навести, наприклад, твердження С. Пайн про те, що «наука і великий бізнес останнім часом розгортають дедалі тісніші зв'язки. І, там, де дослідження колись були в основному нейтральними, тепер у них є маса казначеїв. Замість неупередженості результати досліджень непомітно керуються і коригуються чи навіть замовчуються, якщо вони не відповідають потрібним інтересам» [Pain, 1997: p. 2].

І хоча наведені тези стосувалися аналізу екологічного сектору в сучасному суспільстві, можна сміливо стверджувати, що Інтернет останнім часом також починає використовувати масу «казначеїв», «смотрящих» та «коригуючих», які нівелюють усі спроби назвати цю сучасну технологію «нейтральною», «демократичною», вільною від будь-якого коригувального впливу.

Незважаючи на природну демократичну сутність інтернет-технологій, влада намагається коригувати їх функціонування, «дозволяючи» демократизувати суспільство через Інтернет тільки в зонах, віддалених від «зони її комфорту». Про це свідчать численні законодавчі ініціативи в різних державах світу (незалежно від того, демократичні вони чи авторитарні), з якими активно «бореться» прогресивна демократична громадськість.

Розглянемо слідом за Т. Фотопулосом і таку характеристику технологій (а в нашому аналізі інтернет-технологій), як автономність. Чи автономний Інтернет? Такіс, розмірковуючи про цю якість технології, наголошував, що автономність її означає, що вона «має здатність визначати інституційну структуру а також домінуючу соціальну парадигму як єдиний або найважливіший чинник» [Fotopoulos, 1998: p. 61].

Проте такий підхід не здатен пояснити, чому історично подібні, якщо не ідентичні, технології ґрунтувалися на різних політичних і соціальних структурах, від демократичних Афін до олігархічної Спарти. Т. Фотопулос відкидає тезу автономії технологій. Як і М. Букчин, який

зазначав, що «поняття про те, що наука і техніка є “автономними” від суспільства, що вони самі контролюють фактори в керівництві суспільством, можливо, є однією з найпідступніших ілюзій нашого часу. Те, що наука і техніка проводять дослідження, відкриті погляди на нові розробки, безумовно, правильно, але ці події строго орієнтуються на ринкове суспільство, а не навпаки ... технологія – це гетерономне або залежне явище ... esomysticism мають тенденцію підкреслювати свою автономію від суспільства і містику «технологічного імперативу», грубо приховуючи глибокі соціальні чинники, які сприяють або гальмують технологічні інновації» [Bookchin, 1995: p. 155]. Зауважимо, що М. Букчин підтримує і неавтономний, і не нейтральний характер технології, хоча й погоджується на розподіл між цілями та засобами щодо використання технологій, що, по суті, на нашу думку, ставить під сумнів тезу про її не нейтралітет.

У контексті питання автономності проблема полягає не в тому, чи змінить Інтернет час, простір, суспільство (звичайно, що так), а скоріше в тому, і тут ми погоджуємося з Т. Фотопулосом «чи відображають ці технології важливі потреби соціально-економічної системи» (тобто влади керівної еліти, яка контролює її), які виникають у суспільстві, і в цьому сенсі, на його думку, технологія навряд чи може бути охарактеризована як автономна. Проте в цьому сенсі дуже важливо розрізнити цілі й засоби – технологію як доступний (теоретично імовірний) ресурс та технологію як ресурс, що реально використовується, тобто виділяти потенційні можливості й реальні особливості використання новітніх технологій як соціальний ресурс.

Отже, наголосимо, що з огляду на нашу проблематику дослідження необхідно вирізнити інтернет-технології як доступний ресурсний набір технічних інструментів, методів і механізмів, кожен з яких має певні властивості й характеристики і може бути використаний у будь-якому суспільстві в будь-який час, за будь-яким призначенням. Проте реальне використання цього ресурсу є соціально залежним від багатьох чинників і має свої особливості в різних суспільствах залежно від історичного, політичного, економічного, соціального, культурного контексту тощо. Такі чинники можна поділити на дві принципово відмінні групи, які, проте, також є взаємодіючими: об'єктивні і суб'єктивні чинники, що обумовлюють характер та особливості функціонування інтернет-мережі в конкретному суспільстві.

Тож якщо розглядати питання автономії інтернет-технологій, слід наголосити, що як технічний ресурс, що має неосяжну кількість мож-

ливостей використання, які постійно розширюються, вдосконалюються та розвиваються, він є автономним інструментом. Утім соціальний контекст цього використання завжди наявний і накладає суттєвий відбиток на особливості використання цих технологій. Причому парадокс використання новітніх технологій полягає в тому, що з розширенням технологічних можливостей Інтернету та збільшенням імовірності його впливу на соціум зменшується його автономність. Він стає дедалі більш залежним від соціально-політичного суспільного контенту, який панує в даному суспільстві.

Можна говорити про кілька етапів функціонування Інтернету з часу його виникнення та подальшого розвитку в контексті його автономності. На першому етапі, на початку його розвитку, функціонування Інтернету можна означити як автономне, коли особливості використання інтернет-технологій залежать винятково від навичок користувача, його інтересів і потреб (етап просунутих користувачів, панування айтишників). Проте з часом зростання поширення Інтернету призводить до збільшення кількості його користувачів, які не є фахівцями ІТ-технологій, але, зрозумівши можливості та переваги використання мережі, починають активно використовувати ці технології у своєму професійному, суспільному, особистому житті (етап активних користувачів). На цьому етапі Інтернет ще є автономним, незалежним ресурсом із широким спектром демократизаційних можливостей суспільства. У подальшому масштабне розширення в суспільстві попиту на новітні інтернет-технології, інтенсивне зростання кількості інтернет-користувачів призводить до тенденцій звуження автономності технологій та зростання спроб «приватизації» інтернет-простору, збільшення контролю, зростання потреби управління Інтернетом з боку владних, бізнесових та інших силових структур (етап пересічних користувачів, який характеризується спробами звуження демократизаційних процесів, обумовлених можливостями всесвітньої інтернет-мережі. Саме на цьому етапі використання соціальної ресурсності Інтернету ми сьогодні перебуваємо. І саме на цьому етапі визначається подальший напрям розвитку Інтернету і специфіки його використання в контексті демократизаційного розвитку країни.

2.6. Інтернет і демократизація: аргументи кібероптимістів і кіберпесимістів

На початковому етапі розвитку Інтернету у світі панувала ейфорія. Інтернет розглядали як «новий світ», світ із новими законами, новими правилами, новою етикою. Світ, який змінює поведінку і стосунки людей. Світ, у якому панує свобода і довіра. Світ, який розширює і збагачує сучасний демократизаційний процес і робить прихід дієвої демократії неминучим. Так, Ф. Огден у своїй праці «Навігація в кіберпростір», виданій у 1995 році, завважує, що «магія електронної комунікації робить пряму демократію неминучою» [Ogden, 1995: p. 97]. А відомий американський соціолог Г. Рейнгольд у своїй книзі «Віртуальна спільнота», виданій у 1993 році, зазначав, що Інтернет – це найвагоміший ресурс демократії [Rheingold, 1993]. Після досить тривалого періоду ейфорії щодо появи Інтернету і його масштабного позитивного впливу на сучасне суспільство і розвиток сучасної демократії, в науковому дискурсі почали з'являтися доволі категоричні наукові публікації, що містили досить аргументовані роздуми щодо негативного впливу Інтернету на суспільство загалом і визнання його негативного впливу на сучасний демократичний процес. Однією з таких публікацій стала нова книга відомого британського соціолога Стівена Коулмана «Чи може Інтернет зміцнити демократію?», у якій автор піддав нещадній критиці ідеї своїх оптимістичних колег [Коулман, 2018].

Ейфорія, пов'язана з появою Інтернету, дещо спала, що надало можливість звернутися до аналізу наукового доробку сучасних представників обох спрямувань наукового аналізу впливу Інтернету на демократизацію [Бойко, 2019a]. Сучасні дослідження стали конструктивнішими і аргументованішими, і вже не містять такого загального філософськи-містичного пафосу, як ті публікації, що з'являлися на зорі появи інтернет-технологій.

Сьогодні існує велика кількість робіт, які висвітлюють загальний позитивний вплив Інтернету на демократизаційні процеси сучасного суспільства. Так, наприклад, відвертий кібероптиміст А. Піраннеджад у своєму масштабному дослідженні динамічних панельних даних, яке охопило 122 країни і період 2000 – 2014 років, намагається вивчити вплив поширення Інтернету на просування демократії. Він зазначає, що демократія як універсальна цінність і політична система завдяки Інтернету стає більш привабливою для спільнот. А поширення Інтерне-

ту має значний позитивний вплив на просування демократії [Pirannejad, 2017]. Проте слід зазначити, що лише формальні індикатори (панель поширення Інтернету), які фіксуються у цьому дослідженні, на наш погляд, не можуть давати підстав для узагальнюючого висновку про впливовість Інтернету на демократизацію суспільства. Демократизація – це складний, багаторівневий і багатоаспектний процес. І говорити про успіх демократизації лише на підставі формальних чинників є досить малоефективним для реальної оцінки процесу. Хоча, звичайно, важко не погодитися з тим, що наявність формальних *e*-структур та кількість користувачів є необхідними умовами просування демократії.

Дотичною до виокремлених у дослідженні А. Піраннеджада показників демократизації суспільства є праця Е. Стойчєфф і Е. С. Нісбета. Автори пропонують багаторівневу (у їхньому розумінні – *Н.Б.*) концептуальну модель використання Інтернету, яка пов'язує проникнення Інтернету на рівні країни і використання Інтернету на рівні окремих осіб як чинники, що обумовлюють ставлення громадян до управління у країнах, що розвиваються. При цьому виокремлюються три необхідні аспекти «проникнення Інтернету» (Internet penetration): апаратні засоби (наприклад, комп'ютери), користувачі та широкосмугове з'єднання, які, на думку авторів, є базовими для пояснення специфіки того, як поширення Інтернету веде громадян до прийняття демократичних поглядів [Stoycheff, Nisbet, 2014]. Результати аналізу вказують на те, що індивідуальне використання Інтернету і поширення апаратного забезпечення Інтернету розширюють можливості формування уявлень громадян про розвиток демократії у своїй країні, а також думку про те, що індивідуальне використання Інтернету і поширення широкосмугових мережевих джерел сприяє прийняттю демократичних переваг.

Важко не погодитися з авторами, що наявність так званих технічних та кількісних індикаторів, таких як засоби зв'язку (комп'ютер, модем тощо) належної якості (швидкісні показники) і збільшення кількості Інтернет-користувачів є необхідними умовами, проте, звичайно, абсолютно недостатніми (як свідчать наші дослідження) для демократизаційних перетворень у країні.

Пітер Фердинанд у своїй досить популярній 2000 року книзі «Інтернет, демократія і демократизація» розглядає переваги Інтернету для політики, бізнесу, торгівлі та наголошує, що Інтернет активно впливає на інтернаціоналізацію демократії [Ferdinand, 2000], збільшуючи попит на демократизаційні перетворення серед інтернет-користувачів різних країн.

Прихильники позитивного впливу Інтернету на демократизаційний процес активно розглядають нові інститути сучасної демократії. Так, Н. Персилі у своїй праці «Чи може демократія пережити Інтернет?» підкреслює роль Інтернету в розпаді застарілих інститутів демократії, таких як ЗМІ, політико-правові організації, та появи нових, дієвих інституцій, пов'язаних із можливостями застосування інтернет-технологій. Він апелює у своїй аргументації до перемоги кандидата Дональда Трампа на президентських виборах США 2016 року, зауважуючи, що саме застосування сучасних інтернет-технологій призвело до перемоги цього кандидата [Persily, 2017].

Активно розглядаються в працях прибічників позитивного впливу Інтернету на процеси демократизації і перспективи інтернет-демократії. Зокрема, наголошується, що Інтернет відкриває громадянам нові можливості для організації та мобілізації дій, а також забезпечує нові канали, за допомоги яких політичні, соціальні й економічні інтереси можна використовувати задля розширення їх повноважень. Окреслено імовірні наслідки використання Інтернету і пов'язаних із ним інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) для демократичної теорії. Так, М. Марголіс і Г. Морено-Ріано досліджують, як використання Інтернету вплинуло або може вплинути на моделі дії громадян, груп інтересів і політичних інститутів. При цьому, досліджуючи перспективи демократії, автори роблять акцент на аналізі того, чи може вплив Інтернету на демократичну політику повторити історію інших інноваційних технологій. Автори використовують термін «демократія в Інтернеті», який означає ймовірність того, що Інтернет сприятиме залученню громадян до таких демократичних заходів, як «державні справи» і громадські «процеси ухвалення рішень». Вони намагаються дати відповідь на питання, чи зможе Інтернет надавати більше голосів громадянам при розробці державної політики; створити громадянство, яке є «активним» і «залученим»; забезпечити рівний розподіл влади [Margolis, Moreno-Riaño, 2009: p. 16]. Відповідь оптимістична: «Інтернет пропонує місце, де можуть жити громадяни, легко отримувати доступ до інформації та вести діалог про «суспільні проблеми», тим самим розвивати глибше розуміння існуючих у суспільстві проблем» [Margolis, Moreno-Riaño, 2009: p. 17]. На думку авторів, Інтернет реалізує більшу частину цього потенціалу за допомоги політичних блогів, сайтів, активації медіа, депозитарію документів тощо.

Така позиція авторів демонструє досить вузький погляд на демократію, який обмежений винятково політикою і не враховує багатьох

важливих складових успішності цього процесу. За розгляду проблем толерантності в Інтернеті, яку також подано в цьому дослідженні, автори демонструють приклади нетерпимості в мережі лише на прикладах екстремістських груп, зазначаючи, що саме вони сприяють активізації «hatespeech» у мережі [Margolis, Moreno-Riaño, 2009: p. 85]. Проте наголошують, що загалом Інтернет сприяє різноманіттю і толерантності. На думку авторів, Інтернет зробив свій внесок у трьох напрямках: забезпечив доступ до освіти, що є суттєвою підтримкою демократії; збільшив кількість людей з активною громадянською позицією, що сприяє здоровій демократії; зробив можливою коаліцію громадян (спільноту) для реалізації певних дій та участі в різних заходах [Margolis, Moreno-Riaño, 2009: p. 153]. Несподіванкою стало те, що наприкінці книги, незважаючи на висвітлення важливої ролі Інтернету в посиленні сучасної демократії, якій присвячена книга, автори завважають, що потрібна скромніша оцінка впливу Інтернету.

Дослідження ролі електронного врядування у процесі демократизації сучасного суспільства присутнє в багатьох працях сучасних дослідників. Досліджуються проблеми підвищення ефективності та прозорості державних послуг і зазначається, що електронне врядування може збільшити частоту взаємодії громадян і уряду, а в ширшому сенсі – покращити уявлення про якість роботи уряду і збільшити довіру до нього. Дослідження доводять, що *e*-врядування мотивує збільшення контактів з урядом, проте не підвищує довіру до уряду [McNeal, Hale & Dotterweich, 2008].

Розглядаються і перспективи онлайн-дискусійних форумів як чинників демократизації сучасного суспільства. Так, Л. Далберг виокремлює три основні «табори», що виникли в рамках риторики і практики інтернет-демократії, кожен із яких спирається на різні моделі демократії: комуністичні, ліберально-індивідуалістичні, дорадчі. Він зазначає, що саме третій табір розширюватиметься через кіберпростір завдяки громадянському раціонально-критичному онлайн-дискурсу. А розширення громадської сфери через Інтернет вимагає не тільки розвитку дорадчих просторів, а й залучення до участі громадян, які були соціалізовані в рамках комерціалізованої та індивідуалізованої культури, ворожої до публічних обговорень [Dahlberg, 2001]. Тим самим автор підкреслює просвітницьку, соціалізуючу силу інтернет-мережі.

Продовжуючи тему демократизаційного онлайн-просвітництва, К. Хілл і Дж. Хьюджем у своїй праці розглядають гіпотезу, що люди в менш демократичних країнах використовуватимуть інформаційні групи в

Інтернеті, присвячені цим країнам, як «безпечну» форму політичної дискусії й навіть протесту, вважаючи що «Інтернет стане «глобальним селом» і джерелом «низової демократії» не тільки у Сполучених Штатах» [Hill, Hughes 1999: p. 103]. При цьому їх глобальне дослідження охопило розгляд і аналіз близько 2500 повідомлень у 41 групі Usenet із метою встановлення наступного: скільки повідомлень є явно політичними; скільки їхніх авторів перебувають в опозиції до нинішнього уряду; скільки проурядових; чи є ці повідомлення альтернативними джерелами новин; чи є спроби залучити людей у країні та в цілому світі до якихось політичних дій; чи будуть багатші народи мати вищий рівень обговорення у своїх новинних групах, ніж бідніші. Дослідники роблять висновок, що новинні групи у країнах із нижчим рівнем демократизації мають набагато більший відсоток антиурядових повідомлень, аніж такі самі групи в демократичніших країнах. Такі результати, поза сумнівом, свідчать і про політично-громадянську культуру користувачів і про ступень соціально-політичної напруженості в суспільстві, яке віддзеркалюється в онлайн-активності громадян.

Проблематика демократії участі та громадянської активності в Інтернеті є однією з ключових за розгляду питань демократизації суспільного процесу. І потенціал Інтернету, на думку дослідників полягає в тому, що він може «зробити внесок або взяти на себе головну відповідальність за нову еру демократії участі й активізації громадської сфери» [Thornton, 2001: p. 126]. Інтернет – це майданчик для жвавої громадської сфери – інтерактивні можливості і можливість оприлюднювати широкий діапазон думок. Важливою є ремарка автора дослідження, яка, попри пануючий у праці оптимізм, зазначає, що Інтернет може стимулювати участь демократії у громадській сфері, але тільки в тому разі, якщо уряди співпрацюватимуть, що, на думку автора, є досить малоімовірною перспективою. Тож попри пануючий у дослідженнях оптимізм, автори досліджень Інтернету визнають певні рамки, в яких є можливою така реалізація громадської онлайн-активності. Також ми бачимо, співпраця з урядом та долучення державних структур є важливими умовами задля збільшення ефективності демократизаційних ефектів використання інтернет-технологій.

У сучасному науковому дискурсі також активно розглядають питання впливу громадянської культури на інтернет-медіа і демократичну політичну систему. Так, П. Дальгрєн у своїх дослідженнях доводить уразливість громадянської культури, її залежність від політичної системи й економіки, і наголошує потребу створення нормативних і культурних ресурсів, необхідних для функціонування демократії. Причому, що

особливо цікаво, автор пов'язує громадянську культуру зі ставленням до Інтернету як позитивного, демократичного феномену [Dahlgren, 2000].

Численні дослідження присвячено аналізу впливу Інтернету на задоволеність демократією. Праця К. С. Бейлард «Подвійний меч демократії: як використання Інтернету змінює думку громадян щодо свого уряду» стала найкращою книгою 2015 року з інформатики, технології та політики за версією американської політологічної асоціації й викликала жваве обговорення серед науковців [Bailard, 2015].

У своїх дослідженнях щодо політичної комунікації К. Бейлард намагається дати відповідь на питання щодо впливу Інтернету на задоволеність демократією [Bailard, 2012, 2015]. Вона стверджує, що Інтернет, змінюючи обсяг і діапазон інформації, доступної громадянам, безпосередньо впливає на здатність людей оцінювати діяльність уряду. Що, своєю чергою, впливає на задоволення громадськості якістю доступних демократичних практик і допомагає мотивувати політичну діяльність. Вона пропонує дві цікаві теорії для висвітлення інформаційного аспекту демократизації – «утримуючих дзеркал» і «відкритих вікон». «Дзеркало» досліджує, як доступ до Інтернету дозволяє громадянам побачити детальніше різні нюанси в діяльності власних урядів. «Відкриті вікна» дають змогу громадянам побачити, що роблять інші уряди, особливо у порівнянні зі своїм. За результатами досліджень запропоновано емпіричну базу для тестування впливу Інтернету на демократичне сприйняття (атитюд). Авторка показує, що доступ до Інтернету впливає на потреби політичних змін. Так, на її думку, нові технології забезпечують інформацію про показники демократизації в різних країнах. І негативне порівняння своєї країни з іншими за цими показниками знижує рівень задоволеності громадян і може мотивувати певну дію.

Слід зазначити, що незважаючи на демократизаційні ефекти Інтернету, виявлені в її дослідженнях, К. Бейлард робить висновок, що доступ до інформації не обов'язково гарантує, що демократія автоматично процвітатиме. Тим самим вона певним чином нівелює результати своїх досліджень щодо позитивного демократизуючого впливу Інтернету. Більше за те, результати її дослідницьких панельних експериментів (здійснених у Боснії та Герцеговині) показують, як завдяки Інтернету люди стають більш політично цинічними і починають прикладати свої політичні норми до своїх сусідів.

На наш погляд, саме місце проведення панельних експериментів стало причиною таких результатів. У цьому дослідженні, як і в багатьох інших, наголошено на дуже цікавому як для нашого дослідження резуль-

таті – різних реакціях інтернет-спільноти залежно від ступеня розвитку демократії в їхніх державах. Результати експерименту К. С. Бейлард засвідчують, що «в той час як Інтернет корелює з підвищеним задоволенням у країнах із розвинутою демократією, він пов'язаний із пригніченням задоволеності у країнах із слабкою демократичною практикою» [Bailard, 2012: p. 202]. Загалом її дослідження пропонують оригінальний інструмент вивчення демократизаційного потенціалу Інтернету, демонструючи природу демократизаційних ефектів Інтернету і поглиблюючи розуміння причинних наслідків впливу Інтернету у глобальному масштабі.

Слід наголосити, що існує велика кількість публікацій, присвячених демократизації країн, що розвиваються. Це й африканські, й азійські країни, країни Південної Америки тощо. Такі дослідження демонструють переважно позитивний вплив інтернет-технологій на демократизаційний процес, зазначаючи, що Інтернет використовують як інструмент демократизації в нових демократичних країнах. Так, наприклад, С. Сальгадо, аналізуючи ситуацію в Анголі та Мозамбіку, розглядає вплив сучасних інтернет-технологій на демократизацію, досліджуючи потенціал Інтернету для розвитку демократії у країнах. Вона констатує, що незважаючи на обмежений доступ до мережі у країнах, усе ж таки Інтернет через інформаційні сайти, інтернет-газети, блоги тощо посилює громадянське суспільство в різних ситуаціях. Це стосується: поширення іншого змісту ЗМІ; стимулювання присутності різних суб'єктів у публічній сфері; створення нових, незалежних ЗМІ; заохочення участі й обговорення. А також надає поштовх демократизації свідомості громадян, позитивно впливає на роботу і професійну свідомість представників ЗМІ, громадянських активістів, яким Інтернет надає можливість пошуку нових думок, підходів до висвітлення матеріалу, поліпшення професійних навичок тощо [Salgado, 2012].

Існує і велика кількість робіт, які досліджують цифровий розрив, тобто кількісні показники присутності в Інтернеті як показник демократизаційного процесу у країні. Передусім, такі дослідження є характерними для бідних слаборозвинених країн. Як приклад можна навести дослідження, що стосується сучасного стану цифрового розриву і висвітлюють бар'єри, які продовжують гальмувати відставання країн, що розвиваються. Автори дослідження на великій вибірці країн, що розвиваються, з'ясовують, що хоча GDD (глобальний цифровий поділ) зростає, розрив залишається великим і має демографічну специфіку. Автори вважають, що висока народжуваність (за демографічними показниками) і конфліктні процеси у країні загрожують поширенню

Інтернету в цих країнах, залишаючи їх на периферії кіберпростору [Robison, Crenshaw, 2010].

Наведений аналіз змушує замислитися над тим, що немає однозначної відповіді на питання щодо демократизаційних ефектів сучасного дигіталізованого суспільства. Цей вплив потребує комплексного дослідження. І якщо країни, що розвиваються, є досить невибагливими в оцінці ресурсності Інтернету в демократизаційному процесі, то науковці з розвинених країн є «багатограннішими» в таких оцінках. Це пов'язане з тим, що країни, що розвиваються, перебувають на початковому (найнижчому) щаблі інтернет-користування – це переважно отримання інформації (інформаційна складова інтернет-активності), що певним чином і обумовлює результати таких досліджень.

Переходячи до розгляду досліджень так званої групи кіберпесимістів, наголосимо, що аналіз негативного впливу Інтернету на демократизаційні процеси спостерігаємо здебільшого у працях політичного спрямування – політологів, правознавців, державотворців та ін. Праці соціологів окреслюють здебільшого позитивний вплив Інтернету. Хоча останнім часом ця тенденція почала змінюватися.

Так, цікавим поглядом на перспективи сучасної демократизації є праця з красномовною назвою: «Чи може Інтернет укріпити демократію?» визнаного класика у сфері політичної комунікації Стивена Коулмана, присвячена проблемам укріплення демократії в епоху Інтернету. На думку Коулмана, «...стрімкий розвиток цифрових технологій не зміцнює демократію, як це зазвичай зазначають кібероптимісти. Радше, навпаки, сприяє появі нового покоління людей, які добре знаються на технологіях, але зацікавлених не в участі в політиці як демос, а більше в маніпулюванні безформною масою населення» [Коулман, 2018: с. 6].

Кіберпесимісти наголошують, що сьогодні ідеї Габермаса і феміністські ідеї дорадчої демократії в електронній публічній сфері оскаржуються як теоретичними, так і емпіричними подіями, як, наприклад, електронний імперіалізм або Арабська весна. А події, що стали наслідком інформаційного розголосу таємних державних матеріалів Едвардом Сноуденом, засвідчили проблеми певної етики, доброчесності й уповільнення щодо оцінок «демократизаційного впливу» технологій задля запобігання негативних наслідків таких інформаційних впливів [Ess, 2018].

В академічному дослідницькому звіті 2018 року, який підготував Дж. Бартлет, науковець відомого британського технологічного Інституту, проаналізовано наслідки дигітального впливу на демократизацій-

ний процес. Автор вивчає соціальні та політичні наслідки і визначає їх як контроль компромісу між суспільством та індивідуальною свободою. Дж. Бартлетт говорить про антиутопію («dooming dystopia») цифрової революції, яка несе негативні наслідки для сучасної демократії, які вже досить скоро стануть помітними [Bartlett, 2018]. Він завважує, що зазвичай сучасні технології поліпшують віртуальні зв'язки, роблячи нас «інформованішими, бажанішими і певною мірою щасливішими». А саме такі відчуття панували серед піонерів використання технологій. Проте, на думку Дж. Бартлетта, сьогодні збуваються пророцтва щодо систематичного демонтування демократії. Він аргументує це твердження, демонструючи реальні загрози алгоритмічного збору даних, маніпулятивної реклами і перенесення «моральних і політичних аргументацій (логіки) машинам», і наголошує, що це легко почати, проте неможливо стримати (обмежити).

Дж. Бартлетт прогнозує, що менш ніж за два десятиліття нерегульована технологія, штучний інтелект і психографія фальсифікації виборів зможуть успішно підірвати і знищити переваги здорового, активного демократичного суспільства. Настає вік системно зламних виборів і зловмисного використання даних. І оскільки кожна з цих подій стає дедалі поширенішим явищем у сучасному світі, то демократія та її важко досяжні принципи продовжуватимуть руйнуватися. Бартлетт виокремлює шість ключових платформ, які підтримують демократію, серед яких активне громадянство, вільні вибори, конкурентоспроможна економіка, спільна культура, що тримає демократію в русі, як «дієздатна система колективного самоврядування, якій люди вірять і яку підтримують» [Bartlett, 2018: р. 12], окрім того, цілісність свободи слова, автономії та політики. Він надає песимістичні прогнози щодо тривалої війни в цифровому форматі проти демократії.

Ранні концепції цифрової демократії як віртуальної громадської сфери або громадянського суспільства були сповнені новим технологічним оптимізмом демократичного оновлення, заснованим на перевагах відкритості соціальних мереж. Проте дослідження Б. Лоудера і Д. Мерсії роблять висновок про необхідність обережнішого підходу до сприйняття потенціалу соціальних мереж у сприянні більш широкій демократії участі та засвідчують їхню руйнівну цінність, а також оскарження традиційних інтересів і засобів комунікативної влади [Loader, Mercea, 2011].

Сучасні дослідження кіберпесимістів також розглядають глобальний антидемократичний вплив соціальних мереж. Так, Н. Фергюсон у

своїй новій книзі [Ferguson, 2018] постулює негативний вплив Інтернету на демократичний процес, пов'язуючи його передусім з негативним впливом онлайн соціальних мереж. На його думку, популярні соціальні мережі є потужним інструментом у руках тих, хто контролює мережу. Розмірковуючи про вплив Інтернету на демократичний процес, Н. Фергюсон відзначає, що мережа – це «площа», а влада – «вежа». Інтернет сьогодні – це гігантська площа, однак вежа на цій площі є головною. Йї ідеї, що Інтернет є загрозою авторитаризму і символом перемоги демократії, помилкові. На думку Н. Фергюсона, мережі можуть бути легко залякані та пригнічені «вежею», здатною встановлювати жорстку систему нагляду, фільтрувати інформацію тощо (наприклад, ситуація з Інтернетом у Китаї). І це більше, ніж авторитаризм, наголошує Н. Фергюсон. Він визнає, що Інтернет радикально переформовує усю історію сучасного світу, і зазначає, що при цьому соціальні мережі не привели до появи чудової величезної демократичної мережі, а створили і поглибили політичну поляризацію. Дослідник зазначає, що Інтернет привніс у сучасний світ шалену залежність і глобальну нерівність у Мережі. Сьогодні існує постійна потенційна прив'язка користувача до Інтернету. І це не демократія, наголошує Н. Фергюсон.

І нарешті, дуже цікавим, на наш погляд, є науковий доробок М. Херна і С. Чалка. У своїй досить дискусійній праці вони роблять спробу відповісти на ними самими поставлене запитання: «Чому Інтернет є таким загрозливим для реальної демократії?». Автори зазначають, що демократичний вплив Інтернету – це сучасний міф, насправді Інтернет «знищує місцеві спільноти і можливості виникнення реальної демократії ... неприборкана віртуальність, заснована на викоріненні часу і простору як функціональних комунікативних обмежень» сприяє відстороненню громадян від їхніх особистісних відносин і місцевостей» [Hern, Chaulk, 2000: p. 111]. А разом із тим, завважають автори, саме місцеві спільноти виступають єдиним форумом невідомої дієвої демократії. На думку прибічників негативного впливу Інтернету на сучасну демократію, сьогодні відбувається нівелювання глибоких культурних ідеалів демократії (вони залишаються лише в «культурній пам'яті») і спрощення поняття демократії до періодичних голосувань, а поняття спільноти («community») редукується (скорочується) до об'єднання («association»). І саме «поява віртуальності та інформаційної супермагістралі прискорює цей занепад і передвіщає світ, повний ізоляції, тривіальності, технократії» [Hern, Chaulk, 2000: p. 112].

Підсумовуючи ретроспективу й аналіз наукового дискурсу щодо взаємозв'язку Інтернету і сучасного демократизаційного процесу, можна

констатувати, що в науковому дискурсі превалюють два погляди, дві прямо протилежні точки зору стосовно впливу Інтернету.

Наприкінці ХХ століття – на початку ХХІ панувала переважно позитивна думка науковців щодо впливу Інтернету на демократизацію. Дослідники були переповнені науковим оптимізмом, стверджуючи, що інформаційно-комунікаційні технології неминуче демократизуватимуть суспільство і на рівні місцевих громад, і на рівні громадських і державних установ (інституцій), і на рівні політичних інститутів як усередині країн, так і у світових масштабах.

Проте згодом загальний науковий оптимізм дещо згас. Після досить тривалого періоду ейфорії щодо появи Інтернету та його вагомого позитивного впливу на сучасне суспільство і розвиток сучасної демократії, в науковому дискурсі почали виходити доволі категоричні наукові публікації, що містили роздуми щодо негативної оцінки впливу Інтернету на сучасний демократичний процес. З'являлися публікації, які засвідчували певний негативний вплив Інтернету на демократизаційний процес і ця дослідницька риторика поширювалася. Сьогодні можна констатувати суттєве збільшення робіт, які висвітлюють і визначають вкрай категоричну негативну оцінку такого впливу. Причому це подекуди стосується і тих авторів, які ще нещодавно висловлювали позитивні погляди щодо впливу Інтернету.

Можна констатувати, що сьогодні відбулася певна категоричнізація в оцінках впливу Інтернету на демократизаційний процес у суспільстві. Прибічники позитивної оцінки впливу Інтернету на демократизаційний процес зазначають відкритість мережі, розширення можливостей громадянського суспільства, громадянського контролю, не корумпованої взаємодії влади і громадян тощо завдяки використанню інтернет-технологій, які збільшують інструментальний ресурс демократії. На відміну від бачення Інтернету як нової ери радикально всеохопної інформації та відкритої безмежної комунікації, на яких наголошують прибічники позитивного сприйняття впливу Інтернету на демократичний процес, негативісти схиляються до того, що віртуальне життя аж ніяк не корисне для розвитку демократії.

Головна ілюзія Інтернету, яка поділяє науковців на два прямо протилежні напрямки бачення впливу Інтернету на сучасний світ, це сприйняття Інтернету як загальнодоступного, вільного, безпечного, конфіденційного, демократизуючого простору, з одного боку, і простору, який контролюють, яким керують, який маніпулює свідомістю,

формує світоглядне сприйняття, спрямовує поведінку, – з іншого. При цьому якщо представники різноспрямованих підходів і зазначають можливість існування і протилежного знаку впливу Інтернету на демократизаційний процес, аніж подано в їхньому аналізі (оптимістичному або песимістичному), проте не вважають його вагомим і не зосереджуються на його розгляді (аналізі іншого знаку впливу мережі, ніж їхній). Тож висвітлення різних, кардинально протилежних поглядів на зв'язки Інтернету і сучасного демократизаційного процесу суспільних відносин артикулюють актуальність аналізу зазначеної проблеми впливу новітніх інформаційно-комунікаційних технологій (Інтернету) на процес демократизації сучасного суспільства.

Практично відсутні наукові тенденції щодо спроби менш категоричного погляду на цей процес. А разом із тим, на наш погляд, вплив Інтернету на демократизаційний процес не є однозначним і однополюсним (одновекторним), він має радше амбівалентний характер, якому властиві свої особливості на різних рівнях – від макро- до мікрорівнів такого впливу. Більш продуктивною буде спроба окреслити як позитивну, так і негативну ресурсність Інтернету з огляду на демократизаційний процес і оцінку ймовірних наслідків на сучасне суспільство.

Окрім того, аналіз засвідчив практичну відсутність спроб комплексного (багаторівневого) розгляду впливу Інтернету на суспільний процес. А між тим, Інтернет – це складний, багатовимірний сучасний соціально-технічний феномен, тож відповідь не може бути простою й однозначною. Ресурсність Інтернету в сучасному демократизаційному процесі не може мати однозначної оцінки. Це складний багатовимірний амбівалентний процес, терези якого можуть коливатися в той чи той бік, залежно від багатьох складових: суспільних, політичних, економічних, культурних, освітніх тощо і є унікальним для кожної країни. Інтернет – це ресурс, який може мати знак впливу плюс або мінус залежно від намірів, цілей, мотивів, цінностей і культурних настанов соціальних акторів, які користуються ним (культура користування мережею).

Зв'язок Інтернету і демократії – це діалектичний процес, де Інтернет – сучасний соціально-технічний ресурс, який може сприяти як розширенню демократизації сучасного суспільства, так і звууженню, придушенню цього процесу у країні. Сучасні країни сьогодні обирають шлях демократизації суспільних відносин, активно використовуючи можливості інтернет-технологій задля оптимізації діяльності і взаємодії державита суспільства.

2.7. Електронна демократія і електронний уряд – провідні інституціональні тренди сучасної демократизації

Електронна демократія і електронний уряд – основні елементи сучасного демократизаційного процесу, які об'єднують усіх соціальних суб'єктів (держава (Д) – громадянське суспільство (ГС) – бізнес (Б) – громадянин (Гр)) в сучасному дигіталізованому суспільстві.

Перші дослідницькі розвідки окреслення прообразу демократизаційної трансформації суспільства із застосуванням технічних пристроїв були здійснені Й. Масудою ще у далекому 1966 році в його невеличкій праці з гучною назвою «Комп'ютопія». Він зробив припущення, що в майбутньому інформаційному суспільстві стане можливою і ефективною демократія участі. В концепції демократії участі, детально окресленій в публікаціях початку 80х років, дослідник обґрунтовує доцільність і необхідність поширення демократії участі в інформаційну добу. Й. Масуда пов'язує цей феномен (прообраз електронної демократії. – Н.Б.) з розширенням можливостей демократії участі, демократії прямої дії, яка передбачає налагодження комунікації, діалогу і взаємодії соціальних суб'єктів на різних рівнях. Він розглядає демократію участі, як форму правління при якій політичні рішення різного рівня, від рішень державного рівня до рівня місцевих громад приймаються при участі пересічних громадян [Masuda, 1981]. В своїй концепції Й. Масуда виділяє шість базових принципів демократії участі. Перший принцип можна означити, як принцип широкої залученості громадськості. Він передбачає що всі, або принаймні якомога більша кількість соціальних суб'єктів повинні брати участь у прийнятті рішень. Це зацікавлені в вирішенні суспільних питань громадяни. Їх участь має бути добровільною, а не примусовою. Мають бути представлені різні верстви населення і вікові групи. Другий принцип – принцип емпатії та толерантності, передбачає панування «духу синергії» (the spirit of synergy) та взаємодопомоги, який має пронизувати всю систему і сприяти ефективності взаємодії. Третій принцип, можна назвати принципом широкої поінформованості. Він передбачає інформаційну доступність та поінформованість громадян. Будь-яка інформація, яка може бути корисною та необхідною для прийняття відповідного рішення, має бути досяжна для народу, для всіх громадян та має стати публічною. Четвертий принцип можна презентувати як принцип взаємної відповідальності. Він передбачає, що всі

отримані доходи, здобутки та витрати, програші мають бути розділені між усіма громадянами рівномірно. П'ятий принцип передбачає мирний та конструктивний характер взаємодії і діалогу сторін. Вирішення питань має відбуватися шляхом узгодження та переконання сторін за для досягнення остаточної загальної згоди. І нарешті шостий принцип, запропонований Й. Масудою стосується реалізації здобутих домовленостей та прийнятих рішень. Він передбачав що рішення будуть реалізовуватись за безпосередньої участі *всіх* учасників на засадах добровільності, співробітництва та спільності дій. Такий алгоритм взаємодії означив демократичний характер мережі та презентував її демократизаційний ресурсний потенціал задовго до входження інтернет-технологій в життя пересічного громадянина.

З появою новітніх інформаційно-комунікаційних технологій активізувалися зусилля урядів та громадськості щодо налагодження суспільного діалогу в онлайн-форматі – взаємодії громадян з урядовими структурами та установами, онлайн-комунікації з політиками, експертами тощо. Перші спроби використання інформаційно-комунікаційних технологій задля налагодження онлайн-діалогу держава – громадянин (Д – Гр) було здійснено як експеримент на замовлення урядових структур. Вже у далекому 1994 році це був американський експериментальний проєкт «Е-політика», у 1996 році – британська платформа «Онлайн демократія для громадян». Такі проєкти здійснювались ІТ-ентузіастами з метою поліпшення та модернізації застарілих форм урядування та взаємодії з громадянами. Спроби реалізації таких проєктів відбувались наприкінці минулого сторіччя і в інших країнах. Проте це були розрізнені, хаотичні спроби, які мали обмежене ресурсне забезпечення і відсутність будь-якого законодавчого підґрунтя. Подальший активний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, ріст популярності Інтернету, шалене збільшення кількості користувачів мережі по всьому світу, а також поступове і непохитне зростання впливовості мережі на різноманітні суспільні процеси, стало суттєвим стимулом для активного залучення інформаційно-комунікаційних технологій до модернізації демократизаційного процесу в сучасній державі.

Ще на початку ХХІ сторіччя Е. Брек і Ф. Ноубл заохочували світову спільноту розвивати можливості мережі задля покращення демократичних процесів в суспільстві. Вони заохочували сприяти розвитку електронної демократії в рамках існуючих представницьких структур задля забезпечення «дротової» участі громадськості. Ідея полягала в тому, щоб адаптувати існуючі процеси, такі як слухання комітетів, публічні

свідчення до інформаційного століття. Автори наголошували, що така активна інтеграція інформаційно-комунікаційних технологій у легальну представницьку демократію, безсумнівно, матиме важливе значення задля збереження її легітимності і покращення сучасної демократії. Розмірковуючи про можливі дії суспільства щодо розширення такої активності із залученням інтернет-технологій, Е. Брек і Ф. Ноубл закликали спільноту – «почніть із запиту, щоб усі повідомлення і порядок денний громадських зустрічей публікувалися онлайн через єдину систему» [Brack, Noble, 2001: p. 60].

Подальший бурхливий розвиток сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, зростання популярності та впливовості мережі Інтернет сприяли актуалізації такої активності в сучасному суспільстві і призвели до продукування нової термінології, пов'язаної з появою соціально-громадянського онлайн-простору. Автором таких популярних термінів, як «кібердемократія» та «кіберпростір» вважається відомий американський фантаст В. Гібсон. Термін «теледемократія» запровадив Т. Беккер, змальовуючи вплив таких технічних ресурсів, як супутникові і кабельні мережі на залученість громадян до обговорення рішень місцевої влади. Е. Тофлер в своїй відомій книзі «Третя хвиля», розмірковуючи про можливість впливу сучасних ІКТ на суспільно-політичні процеси, спрогнозував появу таких феноменів, як електронні вибори та референдуми. Він наголошував, що саме за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій освічені громадяни отримують можливість долучитися до формування суспільно-політичних рішень [Тоффлер, 2000]. Автором терміну «електронна демократія» вважається С. Кліфт, активний популяризатор ідей «e-демократії», «e-уряду» тощо [Clift, 2003].

Зупинимось на розгляді основних елементів сучасної демократизації детальніше і спробуємо дослідити їх змістовне наповнення, співвідношення і еволюцію розвитку.

В науковому дискурсі існує досить різноманітне бачення феномену e-демократії, як складової сучасного демократизаційного процесу.

Автор терміну С. Кліфт демонструє досить широке розуміння даного поняття зазначаючи, що «електронна демократія, це: використання інформаційних і комунікаційних технологій і стратегій «демократичними секторами», у тому числі урядом у політичних процесах місцевих громад, держав, націй та на світовій арені» [Clift, 2006: p. 4]. Важливо поточнити, що до «демократичних секторів» автор відносить: уряди, обраних чиновників, Медіа (і головні онлайн-портали), політичні партії і групи інтересів, організації громадянського суспільства, міжнародні урядові організації, а також громадян/виборців.

На думку Е. Брека та Ф. Ноубла електронна демократія складається з усіх електронних засобів комунікацій, які уможлиблюють забезпечення відповідальності і підконтрольності керівників і політиків за свої дії в публічній сфері. І залежно від особливостей демократизаційного процесу, аспектів демократії, що превалюють в країні, електронна демократія може застосовувати різні технології, спрямовані на різні аспекти – на підвищення транспарентності політичного процесу або на посилення прямого залучення і участі громадян; на удосконалення якості формування думки-позиції шляхом відкриття нового простору для інформації і обговорення [Brack, Noble, 2001].

На пострадянському просторі і у вітчизняному науковому дискурсі електронна демократія окреслюється переважно як розвиток і посилення демократичних інститутів, розширення участі громадян в суспільній і політичній діяльності із залученням інформаційно-комунікаційних технологій та інформаційної інфраструктури. Це передбачає, як інформування щодо різних претендентів на виборні посади, так і участь в е-форумах, е-голосуваннях, е-виборах тощо. При цьому розрізняють- ся е-демократія у вузькому і в широкому сенсі. «У вузькому розумінні е-демократія полягає в використанні електронної підтримки задля забезпечення відповідних конституційних прав, що вимагають тих чи інших формальних рішень. У широкому розумінні поняття е-демократія означає врахування думок та залучення громадян і організацій до політичних рішень та процесів» [Дрожжинов, Штрик, 2003: с. 102]. Таке тлумачення е-демократії є доволі схематичним, що описує її сутнісно, проте не дозволяє окреслити функціонально-змістовного наповнення феномену. І межа між розумінням е-демократії у широкому та вузькому сенсах виглядає досить штучною. Таке тлумачення не надає відповіді на запитання – яким же чином має відбуватися «врахування думок і залучення громадян до політичних рішень», якщо вони не будуть враховані і відображені в певних формалізованих рішеннях?

Українські дослідники також наголошують на вузькому і широкому розумінні електронної демократії. Проте вони акцентують увагу на дещо іншому ракурсі. У вузькому сенсі е-демократія розглядається як «застосування ІКТ задля забезпечення (електронного супроводу) прав громадян» [Грицяк, Соловійов, 2015: с. 15]. Таке тлумачення передбачає, що змінюється лише засіб реалізації прав громадян. Наприклад, замість письмового звернення використовується електронна пошта тощо. Широке розуміння е-демократії «передбачає залучення громади за допомогою сучасних інформаційних технологій до вирішення різноманітних

суспільно-політичних завдань... Прикладом може бути інтерактивна участь жителів у засіданні місцевої ради. Під час транслявання засідання в Інтернеті кожен зацікавлений може висловити своє ставлення до рішень ради, виступів депутатів, і відтак – вплинути на позицію органу влади» [Грицяк, Соловійов, 2015: с. 15]. Залучення громадян до вирішення різноманітних суспільно-політичних питань є невід’ємним правом громадянина будь-якого демократичного суспільства. Тож викладене розведення сенсів навряд чи можна вважати сутнісним розподілом широкого або вузького розуміння електронної демократії, скоріше це є виокремленням сфер застосування демократичних засад. Крім того, автори визначають «електронний супровід» (технологізацію відносин) також проявом *e*-демократії, хоч і дещо вужчим, аніж вплив на прийняття суспільно-політичних рішень. Хоча, насправді, «технологізація відносин», «електронний супровід» – це, скоріше, функціональна прерогатива діяльності уряду. Таке означення, напевне, має рацію з огляду на те, що, наприклад запис в *e*-чергу, який за цим визначенням також є проявом *e*-демократії, стає більш незалежним від зовнішніх чинників, і надає користувачеві послуги певну свободу вибору. Проте, такий підхід демонструє дуже широке бачення *e*-демократії, яке загалом превалює в сучасному українському науковому дискурсі. Так, наприклад, досить абстрактне визначення *e*-демократії, скоріше притаманне філософському спрямуванню аналізу проблематики, надає професор державного управління І. Лопушинський. Він зазначає, що «електронна демократія постає результатом освоєння громадянами інформаційно-комунікаційних технологій в процесі використання послуг електронного урядування, ефективність упровадження якого залежить від багатьох чинників політичного, соціального, економічного, інформаційного, науково-методичного, організаційного, нормативно-правового характеру тощо» [Лопушинський, 2011: с. 60–61]. Такий підхід презентує *e*-демократія, як міфологізований загальний результат онлайн-активностей, позбавлений конструктивно-функціонального та інструментально-змістовного наповнення.

Така, широка трактовка феномену *e*-демократії була характерна для ранніх публікацій з даної проблематики, сповнених емоційного завзяття. Проте вона є вкрай непродуктивним підґрунтям для конструктивного розгляду цього феномену в наукових, зокрема соціологічних дослідженнях. За такого підходу до визначення феномену *e*-демократії, будь-яка активність спрямована на розширення соціальної взаємодії, розширення поінформованості спільноти, розширення комунікаційного поля взаємодії

може вважатись проявом демократії. Таке розуміння автоматично робить мережу Інтернет суцільним глобальним проявом сучасної демократії, з огляду на те, що ці інформаційно-комунікаційні можливості є сутнісними природними соціально-технічними ознаками інформаційно-комунікаційної технології. Широке (філософське) розуміння *e*-демократії, не є конструктивним та раціональним, так би мовити, змістовно-інструментальним означенням, зокрема і з огляду розгляду ресурсних можливостей Інтернету.

Розглядаючи різні підходи до визначення ключових елементів, пов'язаних з реалізацією демократизаційних трансформацій, опосередкованих використанням інформаційно-комунікаційних технологій, можна помітити що основні відмінності визначень зводяться до окреслення їх співвідношення, вагомості і змістовного наповнення. Досить дискусійним на даний час залишається розкриття співвідношення понять *e*-демократії та *e*-урядування. Причому, певним чином, це прихована проблема наукового дискурсу, на якій не акцентується дослідницька увага. Так автори, подекуди декларуючи один тип співвідношення – «електронна демократія – явище більш масштабне, ніж *e*-урядування», реально розкривають його як інструмент, «який оптимізує відносини між владою та громадянами в умовах *e*-урядування» і є «важливим досягненням *e*-урядування» [Грицяк., Соловійов, 2013: с. 17–18]. Відтак, окреслюючи феномен *e*-урядування, як більш широкий, ніж *e*-демократія. Більше того, подекуди електронна демократія розглядається лише, як інформаційна присутність державних структур в онлайн-просторі (*e*-суд, *e*-парламент, *e*-законодавство тощо). Так, наприклад О. Войнова зазначає, що до складових електронної демократії можна віднести: електронний парламент, електронне законодавство, електронний суд, електронне посередництво, електронні вибори, електронний референдум, електронне голосування, електронні петиції, електронні кампанії, електронні опитування тощо [Войнова, 2012]. Або, навпаки нівелювання *e*-демократії до надання адміністративних послуг в онлайн-форматі (те що називається «електронний супровід»).

Питання співвідношення *e*-демократії, *e*-уряду та *e*-урядування є найбільш дискусійним в сучасному науковому дискурсі. Серед західної наукової спільноти також існують певні розбіжності в окресленні особливостей і відмінностей головних досліджуваних елементів: *e*-урядування, *e*-уряд, *e*-демократія. Так, наприклад, Е. Брек та Ф. Ноубл вважать «електронну демократію» значно ширшим за своєю сутністю поняттям. Інші дослідники бачать їх перехресними, або визнають *e*-демократію

ключовим елементом *e*-урядування, розрізняючи її розуміння в широкому та вузькому сенсі. Західні дослідники Х. Бругер та П. Баумбергер визначають електронну демократію, як використання інтернет-технологій урядом, політичними партіями та групами захисту інтересів населення (*advocacy groups*) для того, щоб надати інформацію, забезпечити комунікації, надати послуги або підвищити можливості для участі, що дозволяє здійснювати більш плідні обговорення серед громадян. У той час, як електронний уряд включає інформацію, послуги та компоненти участі, які в цілому обмежені сферою діяльності і інтересами урядових інститутів і установ, використання Інтернету для розвитку електронної демократії носить більш широкий характер [Bruecher, Baumberger, 2003]. Такі визначення демонструють досить широке бачення електронної демократії, як загальносуспільного феномену, що відтворюється, в громадянських онлайн-активностях різних соціальних суб'єктів.

Вирішення проблемності даної ситуації потребує окреслення сутнісних характеристик означених нами елементів сучасної демократизації.

Інтерес до феномену електронної демократії стимулював створення цілого ряду цікавих і змістовно наповнених концепцій і типологій електронної демократії, які вже стали класичними. З посиленням впливу Інтернету на суспільно-політичні процеси, різне розуміння *e*-демократії стає поштовхом до окреслення певних її типологій.

Найбільш вдалим та розповсюдженим став підхід німецького дослідника М. Хагена, який поєднав аспекти демократії і технічні чинники, що детермінують комунікаційні можливості [Hagen, 1997]. Формуючи типи *e*-демократії, він проаналізував такі чинники (змінні), як тип технічних засобів – комп'ютерні мережі, кабельне телебачення, комунікаційні технології; тип форми правління – пряма або представницька демократія і основні форми політичної участі – інформування, голосування, обговорення, політична дія. На цих засадах М. Хаген виділив три типи електронної демократії: теледемократія (*Teledemocracy*), кібердемократія (*Cyberdemocracy*) та електронна демократизація (*Electronic Democratization*).

Теледемократія – це реалізація комп'ютерно опосередкованої комунікації (СМС – *computer mediated communication*), що виробляє певні форми політичної участі, неможливі в традиційних офлайн формах. Це стає можливим через демократичні ЗМІ та інші інтерактивні засоби масової інформації. Теледемократія передбачає такі форми політичної активності як інформування, голосування, обговорення. Кібердемократія розглядається як комп'ютерно опосередкована комунікація, що

передбачає вирішення таких основних питань демократії як формування спільнот у віртуальному і фізичному просторах. Інформація стає первинним економічним ресурсом, який максимізує можливості і бізнеса, і приватних осіб. Стають можливими децентралізовані, самокеровані форми правління, виступи проти зловживань держави владою (цензура, вторгнення в приватне життя тощо). Кібердемократія передбачає такі форми політичної участі як обговорення, політична діяльність. І нарешті третій тип *e*-демократії – електронна демократизація, передбачає комп'ютерно-опосередковану комунікацію, яка дозволяє більш вільний доступ до найважливішої інформації уряду. Електронні міські зібрання, здатні забезпечити необхідні зв'язки між громадськістю і владою задля обговорення політичних питань, створити нове відчуття спільності серед електорату. Операційні і організаційні витрати можуть знижуватися, а громадянське суспільство посилюватися за допомогою комп'ютерно опосередкованої комунікації. Форми політичної участі, притаманні даному типу електронної демократії – це інформація і обговорення. І якщо для перших двох типів *e*-демократії (теледемократія і кібердемократія), краща форма правління – пряма демократія. То для електронної демократизації, на думку М. Хагена, – це представницька форма [Hagen, 2000]. Автор типології *e*-демократії розглядає електронну демократизацію, як один з трьох типів електронної демократії, пов'язаний з покращенням інформування щодо владних та урядових структур і установ, та вважає, що він посилює демократію не запроваджуючи пряму демократію, а скоріше удосконалюючи та покращуючи представницьку.

Саме в посиленні демократії вбачає ресурсний потенціал інтернет-технологій і Д. Снайдер зазначаючи, що «найбільший потенціал нових інформаційних технологій для поліпшення демократії полягає в їх здатності посилювати демократію» [Snider, 1994: p. 17]. Схоже бачення електронної демократизації, як посилення демократії завдяки новим інформаційним технологіям фіксується і у працях К. Харера та М. Тодіно. Проте, на відміну від Хагена, який розглядає посилення демократії в розширенні інформаційних каналів, вони розглядають не інформаційну, а дієву складову такого демократизаційного процесу. І визначають таке посилення «як збільшення політичної влади тих, чия роль у ключових політичних процесах зазвичай мінімізується. Ми припускаємо, що така демократизація приводить до влади більшу кількість людей» [Hacker, Todino, 1996: p. 72].

Ще одна класична модель електронної демократії запропонована С. Кліфтом [Clift, 2003]. Вона вміщує декілька елементів, які певним чином перетинаються, тобто є взаємозалежними елементами. Кліфт виділяє наступні елементи електронної демократії: уряд, політичні групи, приватний сектор, медіа та *e*-громадянин. Такий підхід презентує електронну демократію, як застосування інтернет-технологій в реальних, існуючих секторах, які і складають елементи його моделі. Він передбачає, що уряди надають широкий доступ до інформації та взаємодіють з громадянами в електронному форматі. Політичні групи запускають онлайн-пропагандистські кампанії та онлайн-політичні кампанії. Засоби масової інформації та портали / пошукові сайти відіграють вирішальну роль у наданні новинної інформації та онлайн-навігації. Роль приватного сектора вбачається в забезпеченні технічного супроводу (підключення зв'язку, програмне забезпечення тощо). Змальовуючи свою концептуальну модель електронної демократії, в центр моделі С. Кліфт ставить громадянина (*e*-громадянин) – єдиного, хто «відчуває» електронну демократію. Вважаємо такий підхід найбільш продуктивним щодо розгляду проблематики, пов'язаної з процесами електронної демократизації сучасного суспільства. Автор також наголошує, що вплив ІКТ визначається наявністю певних умов та залежить від історичного, політичного, культурного підґрунтя. Так, у більш «дротовизованих» країнах більшість громадян відчують демократію інформаційного віку як «електронні громадяни» на певному рівні управління і суспільного життя. Тоді як у країнах, що розвиваються, електронна демократія може існувати здебільшого, як відносини між інституціями та установами. Хоча і у розвинених країнах, і у країнах, що розвиваються, вплив електронної демократії фактично досягає більшої частини громадськості через її вплив на традиційні засоби масової інформації, а також через впливових членів громади [Clift, 2003]. Важливим моментом теорії, також є зауваження С. Кліфта, що електронна демократія не розвивається у вакуумі лише з цими секторами. Поліпшення технологій та онлайн-тенденцій з усіх куточків Інтернету постійно приймаються та адаптуються для політичних цілей та цілей управління. Інструментальне наповнення процесів демократизації сучасного суспільства, обумовленого використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, постійно модернізується та вдосконалюється.

Важливим для розуміння сучасного демократизаційного процесу є і функціональне наповнення електронної демократії. На початку ХХІ сторіччя Е. Брек та Ф. Ноубл запропонували наступні (функціональні. – *Н.Б.*)

елементи електронної демократії: електронне інформування та комунікація, призвані забезпечити суспільство необхідною інформацією, а також забезпечити зв'язок між державними інституціями, бізнес-структурами, громадянами. Реалізація цих онлайн компетенцій передбачає використання таких інтернет-ресурсів, як веб-сайти, електронна пошта, новинні сторінки, дискусійні чати, миттєві повідомлення, онлайн-опитування, дискусії, протестні акції, голосування тощо; електронні послуги уряду, які мають забезпечити надання широкого спектру різноманітних необхідних громадянам, бізнес-структурам, громадянському суспільству державних послуг в режимі онлайн. На думку авторів, це: онлайн збір коштів, онлайн-дозвіл, Інтернет-обмін голосами, онлайн-реєстрація, онлайн-запис, онлайн оплата. Зазначимо, що сьогодні існує більш дрібне розрізнення взаємодії державних структур з іншими соціальними суб'єктами в сфері надання електронних послуг, яке розрізняє електронні сервіси (як то електронна черга, електронна оплата, електронна реєстрація) та електронні послуги (як то отримання певного документу чи довідки, подача заявки або скарги, отримання ліцензії чи дозволу тощо); електронна участь (використання електронних інструментів для збільшення взаємодії людей), яка передбачає, що більша участь громадян в управлінському процесі призведе до більш міцної та повної демократії.

Саме через інтерактивний характер Інтернету, пересічна людина вперше має владу бути «емітентом» світу, наголошують Е. Брек та Ф. Ноубл. Е-участь (партиципація) передбачає використання таких ресурсів, як онлайн чати, онлайн зустрічі, онлайн мітинги, онлайн дебати, онлайн протести, онлайн муніципалітети, онлайн голосування, онлайн петиції. Крім того, Е. Брек та Ф. Ноубл включають до електронної демократії економічний елемент (*economic considerations*), зазначаючи, що «переміщення на інформаційну магістраль є дорогим, оскільки урядам доводиться модернізуватися та модернізувати операції на зворотній стороні, навчати працівників, інвестувати в програмне забезпечення та випускати онлайн-продукти» [Brack, Noble, 2001: p. 38]. Економічна складова, як умова створення технічної та інструментальної бази розвитку електронної демократії вважалась на початку XXI сторіччя краєрїжним каменем її розвитку та передбачала важливість урядового фінансування, партнерство з приватним сектором та аутсорсінг. Причому ставилось питання про те, чи доцільно взагалі вкладання коштів в такі проекти, чи будуть вони корисними та ефективними. Сьогодні ми вже маємо відповідь на ці запитання, підтвержені світовою практикою застосування електронного інструментарію в суспільну практику.

Це була одна з перших моделей. Вона була сповнена емоційного оптимізму, притаманного дослідженням того часу. Звичайно, вона має певні вади та недоліки, які стали помітні лише з часом, в процесі практичної розбудови та вдосконалення. Електронна демократія розглядається як всеохоплююча складова демократизаційного процесу, яка вбирає різноманітну онлайн активність, а певні інтернет-ресурси закріплюються за однією конкретною онлайн-процедурою. Автори розуміють електронну демократію досить широко, включаючи до неї електронні черги, електронні рахунки тощо. За такою логікою будь-яка електронна дія громадянина автоматично стає проявом електронної демократії.

Проте, незважаючи на певні недоліки, окреслена авторами модель є досить цінним науково-дослідним напрацюванням, важливим етапом розбудови демократизаційних процесів в сучасному дигіталізованому суспільстві. Запропонована Е. Бреком та Ф. Ноублом схема дозволяє виокремити функціональні елементи, що сприяють демократизації сучасного суспільства, як інформація та комунікація, послуги та участь. А також окреслює важливість економічного забезпечення цих процесів та покровоковість їх реалізації, яка передбачає проходження певних етапів «еволюції». Важливим є також усвідомлення динамічності цих процесів, «оскільки уряди та організації продовжують рухатися та вдосконалюватися в Інтернеті, вони додаватимуть компоненти електронної демократії до сайтів. Більш ймовірно, вони слідуватимуть триступеневому процесу, який загалом описаний у цьому звіті: Інформація та комунікація. По-перше, вони опублікують у мережі більше інформації про свою організацію. Послуги. Потім вони спробують надати певні послуги – від оплати рахунків та поновлення ліцензій для електронних урядів до онлайн-збору коштів. Участь. І, нарешті, вони почнуть працювати над використанням ключового інгредієнта Інтернету – його інтерактивності – для забезпечення двостороннього зв'язку спілкування з громадянами та користувачами. Саме в цій області існує найбільший потенціал. Але, як зазначив раніше у цьому звіті С. Кліфф, «немає жодних причин для урядів і організацій дотримуватися трьох етапів крок за кроком. Вони можуть негайно розміщувати інструменти для участі в роботі – якщо вони зможуть навчитися робити це» [Brack, Noble, 2001: p. 58].

Саме активний розвиток е-урядів, впровадження інструментів е-урядування стає дієвим кроком демократизаційної розбудови сучасного суспільства.

Автор концепції електронної демократії С. Кліфт розглядає електронне урядування, як «представницький електронний уряд» для опису

діяльності електронних демократій державних установ. Такий фокус ресурсної спрямованості не означає зменшення уваги урядів до електронної демократії. А навпаки, передбачає збільшення уваги урядів до своїх обов'язків стосовно впровадження електронної демократії. Демократизаційною складовою розвитку *e*-уряду є цільова мета його модернізації – забезпечення зручності громадян, економія їх коштів та часу. За визначенням С. Кліфта, цілі електронного уряду в управлінні, які сприяють демократії та ефективному управлінню, передбачають поліпшення урядових рішень; підвищення довіри громадян до влади; підвищення підзвітності та прозорості уряду; можливість розміщення громадської волі в інформаційному просторі; ефективне залучення зацікавлених сторін, у тому числі НУО, бізнесу та зацікавлених громадян до нових шляхів задоволення громадських проблем [Clift, 2003].

На сучасному етапі розвитку демократизаційних процесів електронний уряд виступає одним з ключових елементів електронного урядування, що по суті є модернізацією усієї управлінської системи держави, «яка охоплює як надання якісних послуг для громадян і бізнесу, так і налагодження новітніх комунікативних каналів між владою і громадянським суспільством, реінжиніринг всієї державної служби» [Зарубіжний досвід упровадження електронного урядування, 2008: с. 4].

Сучасний електронний уряд представлений моделлю суспільної взаємодії, що відображає основні напрямки спрямованості дії уряду. Це три основні напрямки дії електронного уряду: 1. G2G («government to government»), спрямованість на уряд (уряд–уряду), яка забезпечує поліпшення діяльності та взаємодії владних структур за допомогою застосування інформаційно-комунікаційних технологій, вдосконалення механізмів їх взаємодії. 2. G2B («government to business»), спрямованість на бізнес (уряд–бізнесу) – забезпечення ефективної електронної взаємодії владних та бізнес структур (реєстрація бізнесу, електронні тендери, електронні закупівлі тощо). 3. G2C («government to citizens»), спрямованість на громадянина (уряд–громадянина) – забезпечення електронної взаємодії владних структур з громадянами (електронні адміністративні послуги, електронні запити, електронні звернення тощо).

Така модель окреслює один з виявів (векторів) *e*-урядування, а саме – *e*-уряду, відтворюючи векторне спрямування *e*-дій уряду відносно основних суспільних агентів. Дане уточнення важливе з огляду на особливості сприйняття співвідношення елементів *e*-урядування та *e*-уряду, як тотожних. Наприклад, означення *e*-урядування «представницьким електронним урядом» (Стівен Кліфт). Таке бачення є досить розповсю-

дженням і у вітчизняному науковому дискурсі. У вітчизняних публікації модель функціонування *e*-уряду часто окреслюється, як «модель електронного урядування» [напр. Електронне урядування: основи та стратегії реалізації, 2017: с. 9].

Це ще раз підкреслює певну плутанину з означенням *e*-елементів та їх співвідношення, як у вітчизняному, так і у зарубіжному науково-супільному середовищі, що розглядалось нами вище. При такому баченні моделі електронного урядування, на наш погляд, дещо провисає такий важливий елемент сучасної демократизації, як *e*-демократія, який або вбачається загальним широким простором, який вбирає будь-які *e*-дії суспільства та держави, або не артикулюється взагалі, як це відбувається в «моделі електронного урядування», представлений у вітчизняних публікаціях.

Автор терміну *e*-демократія, наголошує, що електронна демократія (*e-democracy*) та електронний уряд (*e-government*) це зовсім різні поняття. Електронний уряд, на думку С. Кліфта, пов'язаний з підвищенням оперативності, простоти та зручності доступу до державних послуг в будь-який час та в будь-якому місці. Тоді як електронна демократія пов'язана з розширенням можливостей кожного громадянина завдяки використанню ІКТ. При цьому уряди можуть активно сприяти впровадженню електронної демократії, створюючи можливості реалізації таких її елементів, як, наприклад, *e*-петиція або громадський *e*-бюджет тощо. Більше того, на наш погляд, запровадження інструментів *e*-демократії, які передбачають розширення дієвої участі громадян, неможливе без участі державних, урядових структур, як одного з основних суб'єктів даного процесу. Суб'єкту, який має забезпечити інституціональні рішення щодо вимог та запитів громадян. Саме держава може виступати «виконавцем» запровадження інструментів *e*-демократії, імплементуючи їх в законодавчо та виконавчооформлений суспільний перебіг.

Окреслена ситуація вимагає уточнення бачення співвідношення цих понять в нашому дослідницькому контексті. Наше розуміння *e*-урядування не обмежує його виключно діями *e*-уряду, а вбирає також і такий важливий демократизаційний елемент соціально-громадянської *e*-активності, як *e*-демократія. Таким чином ми звужуємо бачення електронної демократії, визначаючи її не як світоглядний філософськи наповнений феномен сучасного буття, а як чітко окреслений формалізований компонент системи електронного урядування, що вміщує формальні елементи, які можуть бути виділені у конкретний інструментарій відзеркалення сучасної суспільної онлайн-активності та взаємодії.

Поняття *e*-демократія, *e*-уряд, *e*-урядування виступають ключовими елементами сучасної демократизації, опосередкованої використанням інтернет-технологій, відтвореними в державних програмах демократичного розвитку країни та дозволяють окреслити демократичну модернізацію суспільних відносин держава – громадянське суспільство, держава – бізнес, держава – громадянин, в першу чергу, в рамках управлінського процесу, здійснення демократичної модернізації державної політики та управління, трансформуючи суспільну взаємодію у сучасному дигіталізованому суспільстві.

Сьогодні вже можна говорити про безліч онлайн-активностей, електронних інструментів, які детермінують сучасний демократизаційний процес. Серед основних формалізованих елементів демократизації сучасного суспільства, опосередкованої використанням інтернет-технологій – електронне урядування (*e*-урядування), електронний уряд (*e*-уряд), електронна демократія (*e*-демократія). І процес демократичної трансформації суспільства з необхідністю передбачає їх активне інституціональне впровадження в сучасний суспільний простір. Інституціоналізація формалізованого *e*-інструментарію, здатного демократизувати суспільні відносини, зокрема онлайн відносини держава – громадянин, потребує його законодавчо-процесуального оформлення та передбачає готовність держави і суспільства до його впровадження в реальних суспільних діях та взаємодіях, відтворюючи їх суспільну легітимність.

РОЗДІЛ 3. ЕЛЕКТРОННА ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ ТА АКТУАЛЬНИЙ СТАН

3.1. Електронна демократизація: поняття і актуальні елементи

Дослідження Інтернету як соціального ресурсу сучасної демократизації потребує усвідомлення складності та багатофакторності процесу демократизації. Здійснення комплексного аналізу ознак демократизації сучасного суспільства з залученням новітніх інтернет-технологій дозволить окреслити особливості її перебігу та оцінити її результативність.

Міжнародні дослідження ситуації щодо розвитку ІКТ та електронного урядування, які регулярно проводяться структурами ООН, формують комплексний індекс, що визначає рейтинг країни за ступенем її електронної готовності. Він окреслює загальну ситуацію в країні та фіксує кількісні показники розвитку телекомунікаційної інфраструктури ІКТ та рівня реалізації електронних державних послуг (кількість підключень, кількість електронних послуг тощо), які виступають необхідними ресурсами сучасного демократизаційного процесу з використанням новітніх інтернет-технологій. Вони є вкрай важливими маркерами процесу на ранніх стадіях розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, зростання інтернет-аудиторії та запровадження елементів електронного урядування в країнах, демонструючи їх еволюцію в рейтингу від групи країн із дуже низьким рівнем індексу електронного урядування до групи із дуже високим рівнем індексу електронного урядування в країні. Проте, вони стають недостатніми задля вирішення задач комплексного дослідження особливостей перебігу демократизаційних процесів із залученням новітніх інтернет-технологій, яке потребує більш глибокого соціологічного аналізу.

Теоретичний аналіз, здійснений у першому розділі, засвідчив, що демократизація це складний багатовимірний феномен. Вона передбачає розбудову та функціонування інституційних структур, державних інститутів, активного сутнісного реформування адміністративного управління [Мельвиль, 2007] та проходження певних етапів, що акумулюють

ознаки якості її перебігу [Хантингтон, 2003; Welzel, 2006; 2009]. Інституційні трансформації детермінують формування демократичного каркасу суспільства, при цьому успішність демократичного процесу потребує ефективного відгуку суспільства на нові можливості реалізації громадянської активності і взаємодії.

Демократизація передбачає зміцнення та розширення сфери діяльності громадських установ і органів місцевого самоврядування; поглиблення дієвості всіляких добровільних організацій і асоціацій; збільшення можливостей контролю населення за діяльністю чиновників [Токвіль, 1999]. В якості однієї з ключових ознак успішності демократизаційних перетворень розглядається активізація дієвої взаємодії між державою і громадянським суспільством [Карл, Шмиттер, 1993]. Важлива присутність сталих громадських практик та активностей, створення «соціально активного суспільства, в якому демократизовані усі політичні системи і в усіх сферах відбувається соціалізація через масову участь» [Пейтмен, 2006: с. 35]. Експерти розглядають два основні показники демократизації, пов'язані з поведінковими ознаками – змагальність та громадська участь акторів і окреслюють основні ознаки, що презентують результативність демократизаційного процесу: можливість проводити вільні вибори, приймати участь у виборах та претендувати на виборні посади; можливість створення незалежних організацій та асоціацій, в тому числі політичних партій і груп за інтересами; можливість контролю за діями влади; громадянська участь у вирішенні суспільно важливих питань; можливість вільно висловлювати свої погляди по широкому колу питань, а також критикувати посадових осіб, уряд, режим, соціально-економічний уклад, пануючу в даному суспільстві ідеологію; можливість вільно висловлювати свої думки та переконання; можливість отримувати інформацію з альтернативних інформаційних джерел тощо [Даль, 2000: с. 85–86].

Артикулюються і культурно-ціннісні ознаки демократизації, які пов'язуються зі ступенем сприйняття та засвоєння культурних цінностей, нормативних засад та поведінкових взірців, що сприяє легітимності демократичних інститутів [Хантингтон, 2003]. Демократизація передбачає поширення в суспільстві демократичних цінностей та настанов, громадянської культури (підтримка та довіра до суспільних інституцій, політична участь, громадянська ініціатива, терпимість, толерантність, відповідальність тощо) [Инглхарт, 1997]. Експерти зазначають, що саме цінності громадянської культури формують сприятливий клімат для успішної реалізації демократичних трансформацій в суспільстві

[Алмонд, Верба, 1992]. Підкреслюється важливість свідомого вибору демократичних норм і процедур [Rustow, 1970] та потреба усвідомлення демократизаційних трансформацій, як «емансипованої», а не формальної цінності [Schedler, Sarsfield, 2006], ствердження нових суспільно-політичних відносин на рівні ухвалення його норм та цінностей, формування правової громадянської культури як умови повноцінного функціонування «життєздатних демократичних інститутів», відтворюючих «форми соціального, інституціоналізованого й особистісного існування» [Linz, Stepan, 1996: p. 5]. Успішна демократизація суспільства потребує як стабілізації «демократичного інституціонального порядку», так і позитивного «ставлення до нього з боку населення», активної підтримки «цінностей, інститутів і практик демократія» [Ручка, 2008: с. 53–54].

Означення складових демократизаційного процесу дозволяє оперувати певними дослідницькими маркерами, а дослідницька консолідація різних складових демократизації, на наш погляд, виступає найбільш продуктивним дослідницьким підходом аналізу означеного феномену і дозволяє презентувати демократизацію як складний інституціоналізаційний процес. У соціологічному контексті інституціоналізація визначається як процес продукування певних норм поведінки на засадах відповідних компонентів свідомості та окремих дій [Гидденс, 2005] та окреслюється як процес: становлення та прийняття суспільством певних правил (законів, нормативних структур, традицій тощо); створення організаційних структурних утворень, відповідальних за артикуляцію й відтворення даних правил у певних моделях поведінки, що реалізуються у формальних та неформальних поведінкових практиках; а також «формування ставлення масових суб'єктів до соціальних правил та організаційних структур, що відтворює згоду людей з даним інституціональним порядком» [Паніна, 2008: с. 64].

Тож демократизацію можна означити як багатофакторний комплексний процес суспільно-політичної реформації, ствердження і усвідомлення демократичних принципів суспільного розвитку та перевлаштування суспільства на демократичних засадах, що передбачає проходження певних етапів становлення та вдосконалення суспільних процесів, затвердження формалізованих норм і законів, реалізованих в пересічних практиках суспільно-громадянської активності і взаємодії та сприйнятих і підтриманих суспільством. Це процес появи, формування та вдосконалення демократичних інститутів і практик, який передбачає певний ступінь і засоби залучення громадян до окреслення і розв'язання

суспільних питань; наявність ефективних засобів і можливостей реалізації процесів самоврядування; розширення владних повноважень місцевих громад і окремих громадян у розв'язанні нагальних суспільних питань; розширення засобів і можливостей діалогу влади з громадськістю; розширення можливостей контролю громадськості за владою; засвоєння демократичних норм та настанов суспільної взаємодії усіма суб'єктами суспільно-громадянського процесу; засвоєння демократичних ціннісно-нормативних засад; довіру до основних суспільних інституцій, міжособистісну довіру тощо.

З огляду на запропоноване розуміння демократизації як складного багатофакторного інституціоналізаційного процесу слід усвідомлювати, що демократизація суспільства із залученням новітніх інтернет-технологій (електронна демократизація. – *Н.Б.*) з необхідністю має передбачати певні політичні, технічні, організаційні і законодавчі зміни, що зреалізуються у поведінкових *e*-практиках. Успішне впровадження *e*-практик, своєю чергою, потребує ефективного відгуку суспільства на нові можливості реалізації громадянської активності і взаємодії, що ґрунтується на інтеріоризації певних культурно-ціннісних настанов, які легітимізують демократизаційні трансформації суспільства.

Аналіз сучасних наукових досліджень демократизаційних трансформацій, обумовлених використанням новітніх інтернет-технологій, здійснений у попередньому розділі, засвідчив, що вони переважно розгортаються у трьох напрямках, які висвітлюють різні ресурсні можливості мережі в демократизаційному процесі. Це насамперед дослідження, що здійснюються в інституційній площині з окресленням формальних структурно-нормативних, правових, технічних засад даного процесу [Robison, Crenshaw, 2010; Stoycheff, Nisbet, 2014; Pirannejad, 2017; Bartlett, 2018; Коулман, 2018 та ін.]. Окремо розвиваються дослідження поведінкових проявів *e*-активностей, спрямовані на визначення позитивних або негативних наслідків використання інтернет-технологій у процесах демократизації [Hern, Chaulk, 2000; Dahlberg, 2001; Thornton, 2001; Margolis, Moreno-Riaño, 2009; Ess, 2018; McNeal, Hale & Dotterweich, 2008; Ferguson, 2018; Ємельянова, Лобойко, 2018 та ін.]. Нарешті третім напрямом є вивчення особистісних ціннісно-свідомісних зрушень та реакцій на використання інтернет-технологій, що відзеркалює окремі прояви ресурсного впливу Інтернету на сучасний демократизаційний процес [Hill, Hughes 1999; Dahlgren, 2000; Salgado, 2012; Bailard, 2015 та ін.].

Водночас усі зазначені напрями розвиваються скоріше паралельно, в той час як комплексне дослідження демократизаційного процесу із залученням новітніх інтернет-технологій має ґрунтуватися на моделі аналізу, що поєднує опис 3-х ключових складових – становлення структурно-організаційних системних утворень, які забезпечують можливості онлайн-активностей широкого кола громадян; становлення та закріплення у повсякденній поведінці громадянських *e*-практик; відстеження перебігу засвоєння та інтеріоризації соціально-демократичних цінностей і норм суспільної взаємодії (громадянська солідарність, толерантність, плюралізм, довіра, активна громадянська позиція, самоповага тощо) як чинників поширення *e*-активностей.

Таке означення процесу спонукало до введення поняття «електронної демократизації» суспільства задля висвітлення складного процесу демократизації із залученням новітніх інтернет-технологій та презентації комплексної моделі демократизації сучасного суспільства з використанням сучасних інтернет-технологій.

Виходячи з розуміння електронної демократизації (*e*-демократизації) як комплексного багатофакторного соціально-технічного феномену, означимо найбільш актуальні для перебігу цього процесу елементи, які, на нашу думку, мають бути задіяні при моделюванні ролі Інтернету як ресурсу електронної демократизації.

Насамперед електронна демократизація передбачає інституційне забезпечення процесу. Тому моделювання має починатися з визначення формальної (технологічної, законодавчої, суспільної) готовності і держави, і суспільства до *e*-трансформацій. Цей процес передбачає проходження певних етапів, які наближають країну до більш ефективної реалізації демократизаційної складової через *e*-інструменти. Еволюцію процесів, що детермінують розвиток електронної демократизації суспільства, окреслюють техніко-технологічні, законодавчі і дигіталізаційні етапи готовності до сучасних демократизаційних електронних трансформацій.

Після створення необхідних техніко-технологічних, інституційних і соціальних передумов електронна демократизація набуває поступового втілення в різноманітній соціально-громадянській активності, опосередкованій використанням інтернет-технологій. За допомогою таких видів активності громадяни отримують нові потужні інструменти для задоволення інформаційних, комунікаційних, дієвих потреб. Інтернет дає можливості оперативного доступу до суспільно-політичної інформації; контактування з державними структурами, громадськими,

міжнародними організаціями тощо; представляє додаткові інструменти контролю суспільства за владою; створює простір для ініціювання та реалізації різноманітних соціально-громадянських заходів тощо.

Громадянська онлайн-активність формує усталені *e*-громадянські практики, які можна розрізнити за характером формалізації. Формалізовані елементи *e*-активності громадян пов'язані з реалізацією елементів електронного урядування, закріпленими в формальних інституційних актах і постановах (конституція, законодавчі акти та постанови тощо) та поєднують інструменти електронного уряду і електронної демократії, що передбачають онлайн-форми взаємодії держави з іншими соціальними суб'єктами в рамках реалізації демократизаційних трансформацій сучасного суспільства.

Формалізовані елементи *e*-активності відтворюють процес впровадження елементів електронного урядування як актуального ресурсу сучасної демократизації суспільства та спрямовані на забезпечення більших можливостей для поінформованості громадян, підвищення прозорості дій влади, поглиблення антикорупційних ефектів у відносинах влади з іншими соціальними суб'єктами, розширення можливостей контролю та нагляду громадськості за владою, а також підвищення рівня прямої і представницької залученості громадян до вирішення суспільно-політичних питань і прийняття рішень як на місцевому, так і на загальнодержавному рівнях.

Реалізація елементів електронної демократії відбувається шляхом застосування певних формалізованих інструментів (*e*-інструментів), які не є сталими формами суспільних відносин, а мають тенденцію до постійного відновлення та розширення. Наразі виділяються наступні елементи електронної демократії: *e*-доступ до інформаційних ресурсів; *e*-голосування, *e*-референдуми, *e*-петиції, *e*-звернення, *e*-консультації, *e*-громадські бюджети, *e*-плекісцити тощо.

Проте електронна демократія як формалізований інститут електронного урядування навіть за наявності усіх необхідних *e*-інструментів не буде забезпечувати посилення демократизаційних процесів. Успішність реалізації інструментів електронної демократії, як ефективних ресурсів демократизації сучасного дигіталізованого суспільства, потребує певних кроків і влади, і суспільства щодо легітиматії та інституціоналізації цього процесу.

Ефективна реалізація елементів електронної демократії не забезпечується виключно їх інституційним оформленням. Важливим елементом моделювання процесу електронної демократизації є участь в ньому суб'єктів, які підтримують його як згори (владні структури), так і знизу

(активна *e*-громадськість), здатними легітимізувати та інституціоналізувати зазначені електронні інструменти демократичної взаємодії в рамках реалізації відносин «держава–громадянин». Взаємодія цих суб'єктів має складний характер. Хоча формальним ініціатором відтворення елементів електронної демократії (електронні петиції, електронні запити тощо) виступає громадянин (громадськість), їх впровадження і реалізація залежать від відповідних законодавчих і виконавчих рішень владних структур та організацій різних рівнів, що вимагає певних знань і навичок урядовців, а також відповідного (відповідального) ставлення держави і виконавчих структур до реалізації онлайн-комунікацій та взаємодій з громадськістю на офіційному рівні.

Подальше моделювання інституціоналізаційного процесу електронної демократизації потребує визначення того, які саме типи ресурсів мають бути поєднані в аналізі для того, щоб процес був представлений не як одномірний, а як багатовимірний. Ми виокремлюємо три типи ресурсів – ресурси формально-організаційного залучення, ресурси поведінкової активності і ресурси суб'єктивної (особистісної) цінності.

Ресурси формально-організаційного залучення передбачають аналіз трьох складових: техніко-технологічних можливостей, які доступні потенційним користувачам Інтернету; фактичного використання користувачами існуючих можливостей; нормативно-правового оформлення процесів дигіталізації з боку держави. В якості індикаторів для кожної зі складових, можуть бути використані наступні:

- техніко-технологічні можливості
 - кількісні та якісні (функціональні) характеристики інтернет-доступу (розширення території та якості інтернет-покриття і інтернет-підключень);
 - характеристики інтернет-контенту (забезпечення технічних і організаційних можливостей *e*-активності та *e*-взаємодії, впровадження інструментів електронного уряду, електронної демократії тощо).
- фактичне використання користувачами існуючих можливостей
 - кількісні показники користування комп'ютером, мобільним телефоном;
 - кількісні показники доступу до Інтернету (користування мобільним Інтернетом, фіксованим (провідним ШСД) Інтернетом, місця інтернет-користування).
- нормативно-правове оформлення
 - законодавча, нормативно-правова база, формалізована в законах, нормативах, постановах тощо.

Усі перелічені вище показники та індикатори лише забезпечують формальні можливості для використання Інтернету як ресурсу демократизації, проте реально ресурс починає працювати лише через поведінкове відтворення соціально-громадянських активностей та взаємодій в сталих *e*-практиках інтернет-користувачів. Такі ключові ознаки демократизації як отримання доступу до публічної суспільно-політичної інформації, можливість відкритого та вільного висловлювання власних думок та поглядів, участь в обговоренні питань державної політики та суспільного розвитку, можливість контролю за діяльністю владних структур і чиновників набувають за допомогою Інтернету нових можливостей реалізації. Проте в реальність вони втілюються лише за умови користування цими інструментами.

Тому моделювання використання Інтернету як ресурсу демократизації потребує аналізу соціально-громадянських *e*-активностей, які можуть виділятися за різними засадами. Зокрема ми пропонуємо наступну систему індикаторів:

- показники онлайн-активності з використанням формалізованих *e*-інструментів
 - отримання електронних державних послуг (електронна реєстрація, електронна довідка, електронна черга тощо);
 - підтримка або створення електронних петицій;
 - звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування тощо (електронні звернення, електронні скарги тощо);
 - запити до органів влади з проханням надати публічну інформацію (електронні запити);
 - отримання інформації щодо звітності про фінансовий стан та фінансові операції чиновників (електронні декларації);
 - отримання інформації про діяльність представників органів влади на посадах (електронні звіти);
 - отримання інформації про результати проходження різноманітних конкурсних проєктів, тендерів на закупівлю товарів або послуг державними установами, витрачання державних бюджетних коштів (електронний бюджет, електронні тендери, електронні закупівлі в системі ProZorro).
- неформалізовані показники громадянської *e*-активності
 - отримання інформації на сайтах різних державних і недержавних організацій;
 - відстежування новини суспільно-політичного життя;
 - читання блогів, сторінок політиків, громадських діячів;

- висловлювання своїх думок, пропозицій, зауважень в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій тощо;
- коментування публікацій з соціальних, суспільно-політичних питань;
- обговорення на форумах, конференціях, в соціальних мережах актуальних питань соціально-політичного, громадського життя;
- ініціювання або підтримка соціальних заходів, до яких залучаються користувачі мережі (допомога АТО, переселенцям, хворим, протестні акції проти незаконної забудови тощо).

Ефективність Інтернету як ресурсу демократизації зростає мірою того, як практики *e*-активності та *e*-взаємодії закріплюються (інтеріоризуються) в ціннісно-нормативній свідомості громадян, набуваючи суб'єктивної (особистісної) цінності. Показником таких трансформацій виступає особистісне усвідомлення і сприйняття сучасних інтернет-технологій, як соціально-технічного феномену, що викликає довіру, стимулюючи до більш активного використання *e*-можливостей мережі задля реальної участі у демократизаційних трансформаціях суспільства на основі засвоєння і інтеріоризації демократичних норм та цінностей суспільної *e*-взаємодії.

Потреба дослідження показника довіри до Інтернету, як важливого елемента сучасної електронної демократизації, пов'язана з динамічним зростанням кількості користувачів Інтернету та активним впровадженням загальнодержавних програм («Держава в смартфоні», «ДіЯ», «Дій Вдома», «Вулик», «Трембіта», «Прозоро», «Е-петиції», «Е-консультації», «Місцевий громадський бюджет» тощо), спрямованих на активну дигіталізацію суспільної взаємодії та реалізацію задачі переведення суспільних відносин Д – Д, Д – Б, Д – Гр в онлайн-формат. Ефективність такої взаємодії передбачає існування суспільної довіри, зокрема і довіри до Інтернету. Втрата довіри через негативний досвід користування *e*-інструментами, як і зростання довіри через успішний досвід використання, є важливим індикатором ефективності використання Інтернету як ресурсу демократизації.

В якості індикаторів показника соціокультурного, ціннісно-нормативного виміру електронної демократизації пропонується використовувати наступні:

- довіра до Інтернету, як складного багатофакторного соціально-технічного феномену;
- засвоєння користувачами демократичних цінностей терпимості, толерантності, плюралізму, відповідальності, громадянського активізм-

му, солідарності та взаємодопомоги, поваги до прав особистості, самоповаги тощо.

На основі запропонованої системи показників та індикаторів розглянемо далі докладніше кожен з означених елементів моделювання електронної демократизації, актуалізованих на сучасному етапі дигіталізації сучасного українського суспільства.

3.2. Етапи дигіталізації і демократизаційний процес

Електронна демократизації суспільства з необхідністю передбачає формальну технічно-технологічну, законодавчу і дигіталізаційну еволюцію держави та суспільства.

Підхід до розгляду можливостей еволюції електронного уряду представлений ООН, відтворює технологічне наповнення електронної демократизації та передбачає проходження певних техніко-технологічних етапів. В програмі *e-урядування* ООН така еволюція передбачає проходження п'яти етапів, які детермінують розширення функціонального наповнення формальної онлайн-активності та взаємодії різних соціальних суб'єктів з офіційними державними органами та установами [United Nations *e-Government Survey* 2008, 2008].

Перший етап передбачає Веб-присутність (*emerging webpresence*) державних органів та установ в онлайн-просторі. Це наявність веб-сторінки, офіційного веб-сайту тощо. На цьому етапі більша частина інформації веб-ресурсу є статичною, можливість взаємодії з громадянами в онлайн-форматі практично відсутня. Другий етап передбачає посилену Веб-присутність (*enhanced webpresence*) в онлайн-просторі. Це, зокрема, надання розгорнутої інформації про структуру, створення посилань до архівної інформації, яка є активною та легко доступною для громадян (наприклад, документи, бланки, звіти, закони та нормативні акти, інформаційні бюлетні тощо). Третій етап передбачає інтерактивну Веб-присутність (*interactive webpresence*). На цьому етапі з'являється можливість надання онлайн-послуг. Це можуть бути форми завантаження для податкових платежів, заяв на поновлення ліцензій тощо. Такий інтерактивний портал або веб-сайт з послугами має бути загальнодоступним, активним (дієвим) та зручним для користування. Четвертий етап означений, як транзакційна Веб-присутність (*transactional webpresence*), передбачає трансформацію державного урядування шляхом запровадження двосторонньої взаємодії між громадя-

ниним та урядом. Вона включає варіанти оплати податків, подання заяв на посвідчення особи, реєстрацію народження, поновлення ліцензій та інші подібні онлайн-взаємодії, які дозволяють громадянам отримувати доступ до цих послуг в Інтернеті в онлайн-режимі 24/7. І нарешті, п'ятий етап передбачає повну інтегровану Веб-присутність (fully integrated webpresence). Він забезпечує перетворення владних установ на «пов'язаних суб'єктів, які реагують на потреби своїх громадян шляхом розробки інтегрованого бек-офісу інфраструктури. Це найскладніший рівень онлайн-ініціатив електронного урядування, який передбачає: 1. Горизонтальні зв'язки (серед державних установ). 2. Вертикальне з'єднання центральних і місцевих органів влади. 3. Інфраструктурні з'єднання – забезпечення питання взаємодії. 4. Зв'язки між урядами і громадянами. 5. Зв'язки між зацікавленими сторонами (уряд, приватний сектор, класичні НУО та громадянське суспільство). Крім того, передбачається заохочення та підтримка урядами *e*-участі громадян у процесі прийняття рішень» [United Nations e-Government Survey 2008, 2008: p. 16].

Це ідеальна формалізована модель техніко-технологічної еволюції відносин владних структур та установ з іншими соціальними суб'єктами в контексті демократизації суспільної взаємодії, опосередкованої використанням технічних можливостей та інструментів сучасних ІКТ, яка демонструє технологічну еволюцію ресурсів її функціонування в онлайн-просторі. Наразі в Україні ці процеси активно розвиваються. І поява 2019 року у владному полі нового спеціалізованого міністерства – Міністерства цифрової трансформації України має прискорити ці процеси.

Крім техніко-технологічної еволюції, як невід'ємної складової ефективної електронної демократизації, можна виділити і законодавче забезпечення, як невід'ємну складову інституційного процесу.

Теорія інституціоналізації П. Бергера та Т. Лумана продукує певне розрізнення механізмів формування інституціонального оформлення соціального процесу: «знизу», коли відбувається формалізація, закріплення певних нормативних настанов, активізованих в соціальних практиках та активностях – «ми так робимо» та законодавче оформлення нормативно-процесуальних процедур, ініційованих владою «згори» – «так це робиться» [Бергер, Лукман, 1995: с. 95–96]. Природньою особливістю владарювання є прагнення держави «до максимальної регламентації життєдіяльності суспільства і тотальної регуляції соціальної поведінки акторів» [Шульга, 2013: с. 40]. Можна констатувати ряд суто українських особливостей законодавчого процесу в рамках нашої проблематики. Перша особливість, яка вплинула на цей процес характерна

для всього пострадянського простору і пов'язана з перебуванням країни в умовах подвійної інституційної системи [Головаха, Панина, 2001; Макеєв, 2003 та інші]. Цей чинник, безперечно, продовжує детерминувати всі суспільні процеси, що відбуваються в державі та «пов'язаний з глибоким зв'язком та сильною залежністю нових інститутів від старих» [Норт, 1997: с. 18]. Інша особливість, що вплинула на цей процес пов'язана з особливостями появи та розвитку інтернет-технологій, як в нашому суспільстві, так і у загальносвітовому масштабі. Це відносна молодість Інтернету в якості вагомого гравця у сучасному суспільному просторі. Попри природне бажання будь-якої влади до якомога більшого контролю та розширення владних повноважень за суспільними процесами в державі, Інтернет як об'єкт таких намагань, потрапив в поле зору владних структур не відразу. А саме, відколи влада почала усвідомлювати інформаційно-комунікаційні можливості мережі, ризики та загрози, які може продукувати використання Інтернету різними соціальними суб'єктами.

Від початку законодавчі ініціативи щодо цих процесів відбувались переважно «знизу» (за ініціативи громадської спільноти) та «ззовні» (як верифікація міжнародної правової законодавчої бази). І лише згодом почала відбуватись тенденція до активізації державних інституційних важелів «згори». Сьогодні законодавче оформлення демократизаційного процесу з використанням інтернет-технологій в українському законодавчому просторі перебуває в полі зору різних соціальних суб'єктів – офіційних, формальних владних структур та установ, міжнародних організацій, а також пильної ІТ-спільноти та активної громадськості.

Законодавче оформлення електронної демократизації суспільства віддзеркалює особливості даного процесу в сучасному українському суспільстві. Фахівці виділяють ряд етапів, які забезпечують нормативно-процесуальний супровід демократизаційних процесів в онлайн-просторі [Грицян, Соловійов, 2013]. Перший етап датується 2000–2001 роками. Це підготовчий етап, який окреслив загальні аспекти використання ІКТ та формування базових нормативно-правових засад для подальших дій в цьому напрямі. Другий етап датований 2002–2003 роками, пов'язаний з безпосереднім початком формування механізмів електронного урядування в країні. Точкою відліку етапу є поява постанова Кабінету Міністрів України «Про порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів законодавчої влади» (від 4 січня 2002 року), якою регламентується «Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади». В цей період були також ухвалені: Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо забез-

печення відкритості у діяльності органів державної влади», постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо подальшого забезпечення відкритості у діяльності органів виконавчої влади». Документи цього етапу були спрямовані на інформаційно-технічне забезпечення процесу і передбачали обов'язковість створення органами державної влади та органами місцевого самоврядування власних веб-сайтів, оперативне розміщення на них офіційної інформації про діяльність, чіткі вимоги щодо змістового наповнення веб-сайтів органів влади. А також створення урядового порталу з метою формування і реалізації стабільної та зрозумілої громадянам економічної і соціальної політики держави. У цей період також були законодавчо оформлені і визначені суб'єкти, відповідальні за реалізацію зазначених нормативно-правових актів. Крім того були окреслені конкретні завдання органів державної влади і місцевого самоврядування щодо функціонування офіційних веб-сайтів, їх змістового наповнення, оперативного оприлюднення інформації, надання відповідної статистичної інформації, недопущення обмеження права на отримання відкритої інформації громадянами, регулярне проведення прес-конференцій, зокрема з використанням мережі Інтернет.

Початок третього етапу датується з моменту прийняття постанови Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи «Електронний уряд»» (від 24 лютого 2003 року). Автори зазначають, що на даному етапі «цілями пропонованих заходів щодо розвитку інформаційного суспільства визначалися надання громадянам і юридичним особам інформаційних та інших послуг шляхом використання електронної інформаційної системи «Електронний уряд», яка забезпечує інформаційну взаємодію органів виконавчої влади між собою і з громадянами, надає інформацію та інші послуги на основі сучасних інформаційних технологій» [Грицян, Соловійов, 2013: с. 16]. Четвертий етап датовано груднем 2010 роком з часу прийняття розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження змін до плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку електронного урядування в Україні (від 13 грудня 2010 року), якою передбачено створення інтерактивної системи проведення оцінки електронної готовності України та введення в експлуатацію «Державної інформаційної системи електронних звернень громадян». Крім того, протягом цього періоду було прийнято цілий ряд постанов Кабінету Міністрів, спрямованих на удосконалення взаємодії державних структур та громадянського суспільства, розроблення ефективних механізмів онлайн-комунікації державних органів з іншими соціальними суб'єктами (громадянське суспільство,

бізнес структури, пересічні громадяни), підвищення прозорості та підзвітності органів влади перед громадськістю.

Наступний етап по удосконаленню та розширенню законодавчої бази задля успішною реалізації концепцій розвитку електронного урядування та електронної демократії можна пов'язати з законодавчими кроками, спрямованими на розбудову в країні елементів електронної демократії. Його початок датується кінцем 2017 року, з часу затвердження розпорядженням Кабінету Міністрів України «Концепції розвитку електронної демократії в Україні» (від 8 листопада 2017 року). Що стало поштовхом до подальшого розвитку демократизаційних процесів в країні, розширення можливостей участі громадян у процесах державотворення та державного управління з застосуванням інструментів електронної демократії (електронні консультації, електронні петиції, електронні звернення, бюджети участі тощо), що має стати дієвим елементом розвитку та укріплення потужного громадянського суспільства в країні. Наразі законотворчий процес активно триває.

Розглянуті нами технічно-технологічні та законодавчі етапи еволюції дигіталізаційних процесів можна умовно означити, як технологічно-центрований та законодавчо-центрований напрями інституціонального оформлення електронної демократизації суспільства. Проте соціологічний ракурс проблематики цієї роботи з необхідністю потребує окреслення і етапів еволюції дигіталізаційних процесів, безпосередньо дотичних до кінцевого користувача демократизаційних трансформацій, які віддзеркалюють дигіталну готовність суспільства до ефективного використання можливостей інформаційно-комунікаційних технологій. Основною метою електронної демократизації в сучасному суспільстві, як на міжнародному, так і на загальнодержавному рівнях позиціонується саме орієнтація на пересічного громадянина та його соціально-громадянські інтереси – налагодження ефективної взаємодії громадянина з владою; розширення можливостей впливу громадян на процес прийняття суспільних рішень та поліпшення умов, якості і ефективності надання державних послуг.

Громадяно-центрований підхід розгляду етапів дигіталізації сучасного українського суспільства віддзеркалює еволюцію готовності громадянина до використання можливостей ІКТ. Це підхід, в якому відправною точкою розгляду і головним елементом оцінки якості процесу та кінцевого результату є пересічний громадянин, «єдиний, хто відчуває електронну демократію» за влучним визначенням С. Кліфта. Такий підхід зосереджує дослідницьку увагу на громадянині, як кінцевому споживачеві результатів дигіталізаційних трансформацій сучасного

суспільства. Формальна готовність пересічного українця до реалізації усіх тих можливостей е-громадянської активності, суспільної е-взаємодії, які надає використання новітніх інтернет-технологій – важливе питання ефективної електронної демократизації сучасного суспільства. Така готовність передбачає наявність як бажання, так і можливостей користуватися новітніми інтернет-технологіями.

Даний підхід передбачає розгляд дигіталізаційної еволюції е-користувача, як формальної умови успішної електронної демократизації суспільства, здійснений на основі соціологічного матеріалу. Етапи дигіталізації демонструють еволюцію формальної готовності українців до використання можливостей Інтернету.

Розглянемо основні етапи дигіталізації сучасного українського суспільства в громадянсько-центричному вимірі. Виділені етапи демонструють входження інтернет-технологій в безпосередній життєвий простір пересічних громадян, інтенсивність цих процесів та її особливості. Сутнісною особливістю такої дигітальної еволюції є те, що вона не є завершеною, а постійно відтворюється в нових формах та проявах. І подальший розвиток ІКТ буде продукувати все нові і нові можливості використання мережі, а відтак, генерувати все нові і нові етапи.

Даний аналіз базується на результатах моніторингового досліджень щодо особливостей розвитку ІКТ в Україні, яке проводиться Інститутом соціології НАН України, починаючи з 2002 року, часу, коли кількість респондентів, які зазначали, що є користувачами мережі Інтернет не перевищувала 5% серед дорослого населення країни. Базовим для окреслення етапів дигіталізації суспільства стало запитання «*Чи користуєтесь Ви Інтернетом?*» з наступними альтернативами для відповідей: не маю потреби і ніколи не користуюсь; маю потребу, але не маю можливостей користуватися; користуюся вдома; користуюсь на роботі; користуюся в інтернет-кафе, комп'ютерному клубі тощо; користуюсь з мобільного пристрою (мобільний телефон, смартфон, планшет тощо). Остання позиція була додана до переліку альтернатив, починаючи з 2016 року, що було обумовлено появою та активним розвитком мобільного Інтернету. І це підтверджує нашу тезу щодо перманентного розвитку ІКТ, який детермінує появу нових можливостей її використання, здатних якісно впливати на перебіг демократизаційних процесів в країні.

Динаміка розподілу відповідей на означене запитання впродовж усього досліджуваного періоду демонструє наступні результати (табл. 3.2.1).

Аналіз результатів дослідження дозволив виділити чотири «революційні» етапи української дигіталізації:

Таблиця 3.2.1

Динаміка розподілу відповідей на запитання
«Чи користуєтесь Ви Інтернетом?» (%)*

Варіанти:	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Не маю потреби і ніколи не користуюсь	80,7	83,0	80,7	74,4	68,2	59,8	47,1	42,7	35,1	29,0	24,1	25,6	21,2	17,5
Маю потребу, але не маю можливостей користуватися	13,0	9,1	9,3	10,7	8,8	9,8	8,4	8,3	5,6	6,7	3,7	5,2	2,1	3,9
Користуюся вдома	1,1	2,5	3,4	6,9	13,2	21,4	38,9	44,8	55,6	59,9	65,2	56,7	61,4	56,2
Користуюся на роботі	2,6	3,3	4,0	5,3	10,5	9,5	11,8	10,7	15,7	14,8	21,6	16,1	21,6	19,5
Користуюся в інтернет-кафе, комп'ютерному клубі тощо	1,5	2,9	3,7	3,8	2,8	4,7	2,3	1,9	2,4	3,7	3,7	2,3	6,6	3,7
Користуюсь з мобільного пристрою (мобільний телефон, смартфон, планшет тощо)											19,6	28,6	35,6	48,4
Не відповіли	2,5	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,4	0,3	0,2	-	-	-	

* Можливо було обрати кілька варіантів відповідей водночас

Перший етап дигіталізації (початковий). Він розпочався від часу появи перших інтернет-користувачів в країні та продовжувався до кінці 2005 року. Це етап появи перших користувачів мережі Інтернет в Україні. Другий етап розпочався з 2006 року, року відколи група українських користувачів стала стрімко зростати. 2005 рік став останнім роком переважання серед користувачів «не домашнього» користування мережею. Саме з 2006 року почалися суттєві зміни в окреслені місць користування

Інтернетом. Кількість користувачів домашнього Інтернету («користуюсь вдома») почала перевищувати інші досяжні місця користування мережею. Саме з цього року кількість користувачів Інтернету, які зазначали, що користуються Інтернетом вдома (46,8%) стала перевищувати групу тих українських користувачів мережі, які зазначали, що користуються Інтернетом на роботі (36%) або в інтернет-кафе (25,8%). Зауважимо, що у 2019 році кількість українських користувачів мережі, які зазначали, що користуються Інтернетом вдома сягнула 71,5%. Також, саме 2006 року кількість користувачів Інтернету в Україні (14,8%) вперше перевищила кількість тих українців, які зазначали що «мають потребу, але не мають можливості користуватись мережею» (10,7%). Почали відбуватися певні зрушення в суспільній свідомості українців щодо сприйняття Інтернету, як необхідної умови їх якісного існування та функціонування в сучасному світі, збільшення реальних можливостей користування мережею, що відтворилось в особливостях онлайн-активності українців [Бойко, 2006d; 2007a; 2008b; 2009b;с, 2010b]. Зазначимо, що на другу половину 2019 рік відсоток потенційних користувачів («мають потребу, але не мають можливості користуватись мережею») складав 3,9%.

Подальший розвиток дигіталізаційних процесів в країні, зростання кількості інтернет-користувачів та розширення їх *e*-активності призвели до подальших позитивних зрушень в реалізації цього процесу та змін інформатизаційної свідомості українців [Бойко, 2011a; 2011b; 2011c; 2011e; 2012a;b;с; 2013f; 2014c]. Про що наочно свідчить поступове та динамічне зменшення кількості українців, які зазначали, що «не мають потреби і ніколи не користуються» Інтернетом. У 2013 році, який можна назвати, роком початку третього етапу дигіталізації країни, ця група перестала бути найбільш чисельною серед українців. Саме у 2013 році, група українців, які зазначали, що користуються Інтернетом (48,8%) вперше перевищила кількість тих українців, які зазначали, що «не мають потреби і ніколи не користуються Інтернетом» (42,9%). З цього року означена тенденція дигіталізації українського суспільства стала стрімко зростати, що наразі продовжується і сьогодні. Зауважимо, що у 2002 році таку позицію підтримували 80,7% дорослого населення України, у 2019 році кількість таких українців скоротилася до 17,5% серед дорослих мешканців країни.

Сьогодні можна констатувати початок четвертого етапу української дигіталізації – етапу мобільного інтернет-користування, який розпочався з 2017 року. Він ознаменувався активним розвитком мобільного інтернет-доступу та входження в життя пересічних українців мобільного інтернет-користування (мобільний телефон, смартфон, планшет

тощо). Саме у 2017 році кількість українських користувачів Інтернету, які зазначали що користуються мережею будь-де з мобільного пристрою (41,3%) почала перевищувати кількість тих користувачів, які зазначали, що «користуються Інтернетом на роботі» (23,3%), і тим більше кількості тих українців, які зазначали, що користуються Інтернетом в Інтернет-кафе, комп'ютерному клубі тощо (3,4%) [див. *детальніше* Бойко, 2018f].

Наразі, це ті етапи дигіталізації українського суспільства, які було зафіксовано на сьогоднішній день. Проте з огляду на стрімкий розвиток процесів дигіталізації як в країні, так і в світі, безперечно не останній етап. Важко навіть передбачити, які технологічні сюрпризи, що вплинуть на суспільство в найближчий час, готує нам бурхливий розвиток сучасних інтернет-технологій та стрімке збільшення їх впливу на всі сфери сучасного суспільства і на кожного окремого громадянина.

Окресленні етапи дигіталізації українського суспільства, віддзеркалюють еволюцію формування певних умов, що зумовлюють ресурсну готовності суспільства до реалізації можливостей електронної взаємодії в суспільстві та детермінують ефективність електронної демократизації суспільства [Бойко, 2006а; 2006с; 2009а; 2011d; 2013е; 2015а; 2016е]. А саме, зростання кількості користувачів комп'ютерів та інтернет-користувачів; зрушення в особливостях інтернет-користування, що обумовили зміни в свідомості громадян щодо важливості користування інтернет-технологіями; якісні зрушення інтернет-користування, що обумовили, як збільшення загальної інтернет-активності українських громадян, так і її урізноманітнення; урізноманітнення засобів та типів використання Інтернет-мережі, що обумовили підвищення мобільності інтернет-користування та збільшення можливостей суспільної взаємодії соціальних суб'єктів.

Особливістю виділених етапів дигіталізації українського суспільства є їх перманентний характер (постійний розвиток). Така перманентна

інноваційність дозволяє постійно накопичувати та акумулювати переваги кожного з означених етапів задля поліпшення ефективності використання мережі пересічними громадянами. Кожен з окреслених етапів якісно стимулює як розширення можливостей використання мережі, так і використання тих переваг, які надає інтернет-мережа задля реалізації громадянської активності, соціально-громадянської взаємодії, нарощування ефективності такого користування, активного входження громадянина в процеси, що детермінують електронну демократизацію

країни. Саме ці зрушення детермінували і структураційно-змістовну еволюцію онлайн-активності як в цілому [Бойко, 2012с], так і соціально-громадянської онлайн-активності зокрема [Бойко, 2018h]. Розглянемо поведінкові феномени громадянської онлайн-активності більш детально.

3.3. Становлення практик громадянської онлайн-активності: рухливість і динамічність процесу

Поява і стрімкий розвиток сучасних ІКТ, динамічне зростання кількості користувачів, підвищення популярності і доступності, постійне оновлення і удосконалення технічних засобів (гаджетів), які забезпечують інтернет-доступ та стрімке збільшення кількості різноманітних *e*-сервісів і електронних платформ, що створюють нові ресурси і можливості соціальної реалізації в мережі, сприяють збільшенню онлайн-активності і появи в сучасному суспільстві нового виду соціальних практик, пов'язаних з використанням новітніх інтернет-можливостей, які детермінують громадянську активність сучасних людей [Бойко, 2018b].

Сьогодні можна констатувати, що онлайн-активність користувачів охоплює досить широке змістовно-цільове поле соціальної активності громадян. Аналіз особливостей соціально-громадянської онлайн-активності користувачів засвідчує постійне нарощування різноманітної інтернет-активності та демонструє активну і різноманітну реакцію користувачів на будь-які суспільно-соціальні процеси, що відбуваються в суспільстві і в світі [Бойко, 2013g; 2014b; 2015c; 2017b; 2017d].

Онлайн-активність набуває характеристики стійкості, повторюваності, масовості, властиві соціальним практикам. Наразі постають питання «Чи можна говорити про становлення нового виду соціальних практик – соціальних інтернет-практик громадянського спрямування?» «І яке їх реальне змістовно-цільове наповнення?».

Поняття «практика» (з грец. *Praktikos* – «дієвий») використовується в багатьох науках. У соціологічному дискурсі дане поняття пов'язується з його соціальним наповненням та відтворюється в понятті «соціальні практики».

Основна концептуалізація сучасного поняття соціальних практик в соціологічному дискурсі пов'язана, в першу чергу, з теоретичними напрацюваннями П. Бурдьє (структуралістський-конструктивізм), теорією структуризації Е. Гіденса, етнометодологією Г. Гарфінкеля та їх послідовників. П. Бурдьє визначає соціальну практику як доцільну дію по перетворенню соціального світу – це і дії самих соціальних агентів, і те, з чим вони стикаються в соціальному світі. Для аналізу соціальної практики П. Бурдьє вводить в науковий обіг термін «габітус», розглядаючи його як систему «стійких та переносимих диспозицій, структуровані структури, схильні функціонувати як структуруючі структури, тобто, як принципи, що породжують та організують практики» [Бурдьє, 2001:

с. 102]. В контексті трактування Е. Гіденса, соціальні практики не створюються, а лише відтворюються соціальними акторами. Вони прив'язані до певного контексту, фону та виступають основою формування соціальної структури, і наділені такими властивостями, як спадкоємність, впорядкованість, монотонність. Таким чином, соціальні практики виступають основою формування як соціального суб'єкта, так і соціального об'єкта. Це дії, які «здійснюються звичним чином в ході повсякденної соціальної діяльності» [Гидденс, 2003: с. 185]. За Е. Гіденсом соціальні практики – це сукупність соціальних дій (активностей), які виступають основою соціального процесу. І нарешті, з огляду на науковий ракурс даної роботи, слід окреслити теоретико-методологічний доробок Г. Гарфінкеля. Він вносить свій вклад у розробку сучасної теорії соціальних практик, окреслюючи формальні властивості соціальних практик. Г. Гарфінкель виділяє такі формальні властивості соціальних практик, як «непереривність», «нескінченність», «рутинність», «рефлексивний» або «втілений» характер, «спостережливість» і «повідомляємість», тобто все те, що має досяжність в ситуативних практиках та спостерігається в практичних діях [Гарфінкель, 2007: с. 9–10].

Поштовхом до сучасного розуміння соціальних практик в контексті реалізації сучасних соціологічних досліджень, на думку В. Волкова, став пошук компромісу між об'єктивізмом системно-структуралістського підходу і суб'єктивізмом феноменології, які сприяли формуванню сучасного розуміння терміну «практика». При цьому він наголошує на використанні множинності поняття «практика(и)», як більш прийнятної для окреслення тенденцій сучасної соціальної реальності. Прагнення замінити жорстке уявлення про структурно-функціональну, економічну чи культурну детермінованість діяльності людей м'якшою, «гуманістичною картиною реальності» сприяло збільшенню кількості і теоретичних, і емпіричних досліджень соціальних практик. В даному контексті ефективною зброєю соціолога в дослідженні соціальних практик стало розуміння того, що «оволодіти практикою – означає оволодіти змістом» [Волков, 1997: с. 9].

Соціальна феноменологія визначає соціальні практики як сукупність певних соціальних дій, які є основою суспільних процесів. П. Бергер та Т. Лукман, розглядаючи соціальні практики наголошують, що формування соціальних практик обумовлено озвиченням соціальних дій. І саме цей процес стає основою формування та засвоєння певної системи соціальних очікувань, сприяючи соціальному відтворенню і соціальній інституалізації певних соціальних дій [Бергер, Лукман, 1995].

Окреслені теоретичні напрацювання аналізу даного поняття в соціологічній науці надають можливість узагальнити сучасне розуміння соціальних практик як сукупності соціальних дій і взаємодій соціальних суб'єктів, які характеризуються стійкістю, масовістю, відтворюваністю в часі і просторі. Соціальні практики пов'язані з процесами інституалізації (формування та відтворенням соціальних інститутів) і детерміновані історичними умовами, соціально-політичними, економічними, культурними та іншими особливостями як глобального гатунку, так і рівня країни та регіону.

Актуальним трендом сучасної соціології стало зростання кількості соціологічних досліджень, що аналізують реальну поведінку в суспільстві, окреслюючи сучасні соціальні практики різної спрямованості (політична, культурна, екологічна, релігійна та інші суспільні сфери). Серед українських досліджень можна виділити дослідження політичних практик (О. Вишняк, Е. Головаха, С. Дембицький, О. Безрукова) громадянських практик (О. Різник, В. Степаненко), економічних практик (Н. Коваліско, Т. Петрушина, О. Симончук), культурних та культурно-дозвілевих практик (Л. Скокова, Н. Цимбалюк, Р. Шульга, К. Настояща), освітянських практик (С. Оксамитна, В. Піддубний, В. Чепак), екологічних практик (Л. Бевзенко, О. Стегній), релігійних практик (М. Парашевін, Л. Філіповіч), комунікативних практики (О. Личковська), медіа-практик (Н. Костенко, М. Наумова), мовних практик (В. Резнік, М. Шульга) тощо.

Грунтовний аналіз громадянської активності, здійснений в науково-теоретичних дослідженнях О. Резніка, відтворює сучасні стратегії громадянської поведінки, що набувають перманентного характеру громадянських практик, як системних, відтворюваних та постійних дій; здійснює теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження чинників та механізмів громадянської активності; розглядає суб'єкти громадянських практик в процесі політичної інституалізації перехідного суспільства та досліджує взаємозв'язок процесу політичної інституалізації і громадянської активності. Багаторічні моніторингові дослідження громадянських практик в сучасному українському суспільстві дозволили О. Резніку здійснити ґрунтовний науковий аналіз динаміки та особливостей реалізації громадянських практик, окреслити їх залежність від суспільно-політичних процесів та уможливлення певної прогностичності за результатами аналізу закономірностей їх реалізації (практик). Слід наголосити, що ґрунтовні дослідження О. Резніка присвячені розгляду громадянських практик в сучасному офлайн-середовищі [Резнік, 2011].

Вагомий науково-теоретичний доробок у дослідження громадянських практик міститься і у працях В. Степаненка, присвячених системному аналізу сучасного громадянського суспільства. Він досліджує становлення та інституціональні практики громадянського суспільства в сучасному офлайн-просторі. В своїх дослідженнях В. Степаненко постулює вплив глобалізації на розвиток громадянського суспільства та наголошує, що «в епоху глобалізації традиційне громадянське суспільство, що історично асоціюється з громадянськими спільнотами в межах держав-націй, долає територіальні міждержавні кордони і виступає новим актором світової політики, діючи як глобальне громадянське суспільство» [Степаненко, 2015: с. 191]. Він зазначає, що глобальне громадянське суспільство порівняно нова концепція, яка обговорюється в сучасному суспільствознавчому і політичному дискурсах. Апелюючи до Джона Кіна, дослідник постулює значущість впливу супутникових та комп'ютерних технологій і комунікацій, проте не робить їх об'єктом свого аналізу.

Активний розвиток інтернет-технологій зумовив появу наукового інтересу до вивчення нової форми соціальної активності (інтернет-активності), що стало поштовхом до аналізу виникнення та функціонування нового виду соціальних практик, а саме інтернет-практик [Радкевич, 2009; Бойко, 2012b; Сергодеев, 2014; Наумова, 2017; Суханова, 2017; Скокова, 2018]. Особливістю таких практик є їх опосередкованість інформаційно-комунікаційними технологіями.

Сьогодні можна констатувати зростання кількості наукових досліджень, присвячених питанням соціальної активності, зокрема і інтернет-активності. Проте фіксується дефіцит досліджень, пов'язаних з аналізом громадянських онлайн-практик, здійснених на всеукраїнських репрезентативних дослідницьких масивах. Досліджень, пов'язаних з аналізом динаміки і особливостей їх розвитку протягом досить тривалого періоду. Саме пролонгований у часі моніторинг громадянської онлайн-активності дозволяє проаналізувати її динаміку і дослідити присутність в сучасному суспільстві сталих, повторюваних, масових громадянських онлайн-практик, надавши відповідь на запитання «Чи набула громадянська активність в мережі форми реальних онлайн-практик?».

Вивчення поведінкових практик передбачає проведення пролонгованих порівняльних моніторингових досліджень, що дозволяють зафіксувати ефект тривалості, повторюваності і стійкості даних поведінкових активностей у просторово-часовому континуумі.

Для аналізу громадянської онлайн-активності ми використовували дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України

2013-го, 2015-го, 2017-го, 2019-го років. Було використано авторський інструментарій дослідження громадянської онлайн-активності. Респондентам ставилось запитання «Яку активність Ви виявляєте в мережі Інтернет?» з заданими альтернативами, які відтворюють різні види соціально-громадянської активності в мережі: читаю інформацію на сайтах різноманітних державних і недержавних організацій; відстежую новини суспільно-політичного життя; читаю блоги, сторінки політиків, громадських діячів; звертаюся до офіційних установ, організацій для вирішення особистих або суспільних проблем; звертаюся до громадських, міжнародних організацій; висловлюю свої думки, пропозиції, зауваження в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій і т.п.; залишаю коментарі на публікації з соціальних, суспільно-політичним питань; обговорюю на форумах, конференціях, в соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного, суспільного життя; підтримую соціальні заходи, ініційовані користувачами в мережі; сам ініціюю через Інтернет певні соціальні заходи і дії. У 2017 році були додані альтернативи відповідей, що було обумовлення появою та розповсюдженням нових форм громадянської онлайн-активності, пов'язаних, в першу чергу, з появою та активним впровадженням (завдяки, як урядовим програмам розширення демократизаційних процесів в країні, так і діям активістів громадянського сектора) в країні елементів *e*-урядування (*e*-уряд та *e*-демократія). Тож було додано наступні позиції, що віддзеркалюють формалізовану громадянську онлайн-активність: отримую електронні державні послуги (*e*-реєстрація, *e*-довідка, *e*-черга тощо); підтримую або ініціюю електронні петиції, звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування тощо (*e*-петиції, *e*-звернення, *e*-скарги тощо); надсилаю електронні запити щодо отримання публічної інформації, створеної суб'єктами владних повноважень (*e*-запити); відстежую інформацію щодо звітності за прибутками та видатками чиновників, прозорості фінансових операцій чиновників, звітів їх діяльності на посаді (*e*-декларації, *e*-звіти); відстежую інформацію про результати проходження різноманітних конкурсних проєктів, тендерів на закупівлю товарів або послуг державними установами, витрачання бюджетних коштів (*e*-бюджет, *e*-тендери, *e*-закупівлі система ProZorro).

Для аналізу було використано факторний аналіз, який дає можливість виявлення латентних змінних, центруючи онлайн-активність за певними ознаками.

Проведений факторний аналіз відповідей за запропонованим в дослідженні переліком змістовно-цільового використання мережі

Інтернет виявився вдалим та дозволив структурувати прояви громадянської онлайн-активності. Розглянемо отримані результати докладніше.

Факторний аналіз результатів 2013 року. Критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейера-Олкіна для даної вибірки (0,734) – свідчить про прийнятну адекватність. Значення p -рівня менше 0,05 (в даному випадку 0,001) також вказує на те, що дані прийнятні для проведення факторного аналізу. Виявлені фактори описують 58,9% дисперсії результативності ознак (кумулятивний%) (табл 3.3.1).

Таблиця 3.3.1

Факторний аналіз проявів соціально-громадянської онлайн-активності^a (2013 рік)

Яку активність Ви виявляєте в мережі Інтернет?	Фактори			
	1	2	3	4
Читаю інформацію на сайтах різноманітних державних і недержавних організацій	,793	,161	-,002	,112
Відстежую новини суспільно-політичного життя	,781	,085	-,008	-,039
Читаю блоги, сторінки політиків, громадських діячів	,656	,105	,303	-,021
Звертаюсь до офіційних установ, організацій для розв'язання особистих або громадських проблем	,161	,371	,410	-,086
Звертаюсь до громадських, міжнародних організацій	-,014	-,059	,826	,143
Висловлюю свої думки, пропозиції, зауваження в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій тощо	,120	,214	,594	-,110
Залишаю коментарі на публікації з соціальних, суспільно-політичних питань	,190	,646	,119	,107
Обговорюю на форумах, конференціях, в соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного, громадського життя	,083	,817	-,077	-,088
Підтримую соціальні заходи, ініційовані користувачами в мережі (як-то, допомога солдатам АТО, переселенцям, хворим, протестні акції проти незаконної забудови тощо)	,050	,635	,241	,144
Сам ініціюю через Інтернет певні соціальні заходи та дії	,040	,093	-,011	,968

Метод виділення: Аналіз методом головних компонент.

Метод обертання: Варімакс з нормалізацією Кайзера.

а. Обертання зійшлося за 4 ітерації.

Перший фактор, який пояснює 25,814% сумарної дисперсії, об'єднув ознаки, які можна позначити як когнітивно-інформаційні компоненти використання мережі Інтернет. Другий фактор, інформативність якого становить 12,117% сумарної дисперсії, об'єднув емоційно-комунікаційні компоненти використання мережі. Третій фактор, з інформативністю сумарною дисперсії – 10,918%, містить ознаки, які можна позначити як ознаки дієво-поведінкової активності в мережі. Четвертий – 10,043% сумарної дисперсії, вмістив тільки одну позицію – «сам ініціює через Інтернет певні соціальні заходи та дії» із запропонованих альтернатив активностей в Інтернеті.

Факторний аналіз результатів 2015 року дослідження продемонстрував наступні результати (табл. 3.3.2).

Таблиця 3.3.2

**Факторний аналіз проявів соціально-громадянської
онлайн-активності^a (2015 рік)**

Яку активність Ви проявляєте в мережі Інтернет?	Фактори		
	1	2	3
Читаю інформацію на сайтах різноманітних державних і недержавних організацій	,051	,752	,155
Відстежую новини суспільно-політичного життя	,116	,776	-,041
Читаю блоги, сторінки політиків, громадських діячів	,309	,621	,129
Звертаюся до офіційних установ, організацій для розв'язання особистих або громадських проблем	,253	,163	,602
Звертаюся до громадських, міжнародних організацій	,206	,079	,729
Висловлюю свої думки, пропозиції, зауваження в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій тощо	,763	,055	,115
Залишаю коментарі на публікації з соціальних, суспільно-політичних питань	,703	,182	,084
Обговорюю на форумах, конференціях, в соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного, громадського життя	,613	,147	,164
Підтримую соціальні заходи, ініційовані користувачами в мережі (як-то, допомога солдатам АТО, переселенцям, хворим, протестні акції проти незаконної забудови тощо)	,654	,114	,229
Сам ініціюю через Інтернет певні соціальні заходи та дії	,054	,001	,774

Метод виділення: Аналіз методом головних компонент.

Метод обертання: Варімакс з нормалізацією Кайзера.

a. Обертання зійшло за 5 ітерацій.

Критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейера-Олкіна, який характеризує ступень придатності факторного аналізу для даної вибірки – 0,832, що свідчить про його високу адекватність. Значення p -рівня менше 0,05 (в даному випадку 0,001) також вказує на те, що дані прийнятні для проведення факторного аналізу. Три-факторна модель, яка виділилася при аналізі, описує 53,9% дисперсії результативності.

Перший фактор, який пояснює 31,298% сумарної дисперсії, об'єднує ознаки емоційно-комунікаційної активності в мережі. Другий фактор, інформативність якого склала 12,586% сумарної дисперсії, об'єднує ознаки когнітивно-інформаційної спрямованості. І третій виділений фактор, з інформативністю сумарною дисперсії – 10,031%, вмістив ознаки дієвої-поведінкової активності в мережі. Він увібрав і альтернативу, яка у 2013 році в результаті факторного аналізу виділилася в окремий фактор.

Факторний аналіз 2017 року, проведений за набором альтернатив відповідей, ідентичним, тим, що були представлені в попередні роки, виявив результати подібні з 2015 роком дослідження. Він виділив якісну три-факторну модель та дозволив об'єднати певні прояви громадянської онлайн-активності завдяки яким комплекси (чинники) описують 48,3% дисперсії результуючої ознаки. Критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейера-Олкіна для даної вибірки – 0,744, що свідчить про її прийнятну адекватність. Значення p -рівня менше 0,05 (в даному випадку 0,001) також вказує на прийнятність проведення факторного аналізу. Перший фактор пояснює 24,255% сумарної дисперсії і об'єднує ознаки емоційно-комунікаційної спрямованості активності в мережі. Другий фактор, інформативність якого склала 12,791% сумарної дисперсії, об'єднує ознаки когнітивно-інформаційної спрямованості. І третій фактор, з інформативністю сумарною дисперсії – 11,237%, містить ознаки дієвої-поведінкової активності в мережі, як і в аналізі попередніх років (*табл. 3.3.3*).

Нагадаємо, що у 2017 році перелік альтернатив онлайн-активностей був доповнений відповідно до появи в українському суспільному просторі нових видів громадянської активності в мережі. Факторний аналіз за розширеним переліком альтернатив 2017 року виявив наступні результати: критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейера-Олкіна, який характеризує ступень придатності проведення факторного аналізу для даної вибірки дорівнює 0,809 та свідчить про безсумнівну адекватність. Значення p -рівня менше 0,05 (в даному випадку 0,001). Це також вказує на те, що дані прийнятні для проведення факторного аналізу. Виділена в результаті факторного аналізу чотири-факторна моделі комплексів (факторів) вможливили опис 46% дисперсії результативної ознаки.

Таблиця 3.3.3

**Факторний аналіз проявів соціально-громадянської
онлайн-активності^а (2017 рік)**

Яку активність Ви проявляєте в мережі Інтернет?	Фактори		
	1	2	3
Читаю інформацію на сайтах різноманітних державних і недержавних організацій	,060	,766	,135
Відстежую новини суспільно-політичного життя	,046	,788	,034
Читаю блоги, сторінки політиків, громадських діячів	,284	,617	,017
Звертаюся до офіційних установ, організацій для розв'язання особистих або громадських проблем	,016	,088	,733
Звертаюся до громадських, міжнародних організацій	-,038	,109	,710
Висловлюю свої думки, пропозиції, зауваження в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій тощо	,701	,078	,098
Залишаю коментарі на публікації з соціальних, суспільно-політичних питань	,644	,175	,068
Обговорюю на форумах, конференціях, в соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного, громадського життя	,680	,084	,016
Підтримую соціальні заходи, ініційовані користувачами в мережі (як-то, допомога солдатам АТО, переселенцям, хворим, протестні акції проти незаконної забудови тощо)	,349	,117	,391
Сам ініціюю через Інтернет певні соціальні заходи та дії	,332	-,124	,478

Метод виділення: Аналіз методом головних компонент.

Метод обертання: Варімакс з нормалізацією Кайзера.

а. Обертання зійшло за 5 ітерацій.

Перший фактор, який пояснює 21,581% сумарної дисперсії та вміщує позиції дієво-поведінкового спрямування, як і позиції, які ввібрав другий фактор, інформативність якого складає 9,248% сумарної дисперсії. Відмінність можна означити на дієвому континуумі від «реактивної» громадянської активності (перший фактор) до «креативної» громадянської дієвої ініціативності (другий фактор). Третій виділений фактор, з інформативністю сумарної дисперсії – 8,191%, містить ознаки когнітивно-інформаційної активності в мережі. Четвертий (6,997%) об'єднує ознаки емоційно-комунікаційної спрямованості активності в мережі (табл. 3.3.4).

Таблиця 3.3.4

**Факторний аналіз проявів соціально-громадянської
онлайн-активності^а (2017 рік)**

Яку активність Ви проявляєте в мережі Інтернет?	Фактори			
	1	2	3	4
Читаю інформацію на сайтах різноманітних державних і недержавних організацій	,063	,118	,762	,057
Відстежую новини суспільно-політичного життя	,099	,014	,777	,034
Читаю блоги, сторінки політиків, громадських діячів	,098	,046	,607	,288
Звертаюсь до офіційних установ, організацій для розв'язання особистих або громадських проблем	,042	,664	,121	-,006
Звертаюсь до громадських, міжнародних організацій	-,086	,643	,125	,039
Висловлюю свої думки, пропозиції, зауваження в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій тощо	,054	,192	,085	,704
Залишаю коментарі на публікації з соціальних, суспільно-політичних питань	,344	,061	,162	,488
Обговорюю на форумах, конференціях, в соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного, громадського життя	,075	,038	,114	,681
Підтримую соціальні заходи, ініційовані користувачами в мережі (як-то, допомога солдатам АТО, переселенцям, хворим, протестні акції проти незаконної забудови тощо)	,453	,234	,057	,251
Сам ініціюю через Інтернет певні соціальні заходи та дії	,165	,527	-,112	,205
Отримую електронні державні послуги (е-реєстрація, е-довідка, е-черга тощо)	,536	,301	,225	-,303
Підтримую або ініціюю електронні петиції, звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування тощо (е-петиції, е-звернення, е-скарги тощо)	,290	,367	,109	,246
Надсилаю електронні запити щодо отримання публічної інформації, створеної суб'єктами владних повноважень (е-запити)	,363	,511	-,024	,055
Відстежую інформацію щодо звітності за прибутками та видатками чиновників, прозорості фінансових операцій чиновників, звітів їх діяльності на посаді (е-декларації, е-звіти)	,605	,000	,041	,323
Відстежую інформацію про результати проходження різноманітних конкурсних проєктів, тендерів на закупівлю товарів або послуг державними установами, витрачання бюджетних коштів (е-бюджет, е-тендери, е-закупівлі система ProZorro)	,736	,013	,086	,042

Метод виділення: Аналіз методом головних компонент.

Метод обертання: Варімакс з нормалізацією Кайзера.

а. Обертання зійшлося за 5 ітерацій.

Додавання альтернатив формалізованої громадянської онлайн-активності розпорошило дієвий компонент поведінкових онлайн-активностей. Той самий ефект спостерігався і у дослідженні 2019 року. Наразі в масштабах країни фіксуються невеликі відсотки виборів респондентами запропонованих альтернатив поведінкової активності, пов'язаних з використанням *e*-інструментів електронного урядування. Що дозволяє констатувати лише початковий етап становлення формалізованих онлайн-активностей (інструментів *e*-уряду, *e*-демократії) в сталі громадянські інтернет-практики. Разом з тим слід наголосити, що за результатами моніторингового дослідження кількість українців, які долучаються до використання інструментів *e*-уряду та *e*-демократії постійно збільшується. Цей процес має досить потужну позитивну динаміку, особливо в останні роки, коли було поєднано сили різних соціальних суб'єктів, причетних до розбудови цих процесів [Бойко, 2020а]. Активна політика держави, спрямована на дієву електронну трансформацію сучасної української держави – створення нового Міністерства та Комітету цифрової трансформації, введення єдиного державного порталу Дія тощо [Міністерство та Комітет цифрової трансформації, 2020]. А також активна інтернетизація населення країни, яка триває вже більше двадцяти років та демонструє активне зростання за всіма соціально-демографічними показниками [Бойко, 2004b; 2005; 2013d,i; 2014d; 2017c]. А також зацікавленість пересічного громадянина в демократизаційних трансформаціях суспільства, в тому числі і за допомогою використання сучасних інтернет-технологій, які вважаються більш дієвими інструментами контролю за владою та відстоювання своїх інтересів, порівняно з більшістю інших демократичних засобами відстоювання своїх інтересів [Бойко, 2006b; 2007b; 2008a,c; 2010a; 2013c; 2014a]. Тож ситуація потребує подальшого відстеження динаміки даних активностей та утвердження їх якості сталих громадянських онлайн-практик.

Результати здійсненого аналізу. За результатами дослідження були виділені три групи факторів, які структурували активність в Інтернеті і були стабільно-функціональними протягом усього досліджуваного періоду. Так, в результаті факторного аналізу були виділені наступні фактори, які структурували соціально-громадянську онлайн-активність за наступними змістовно-цільовим характеристикам:

Когнітивно-інформаційний фактор, що увібрав такі позиції онлайн-активності – читаю інформацію на сайтах різноманітних державних і недержавних організацій; відстежую новини суспільно-політичного життя; читаю блоги, сторінки політиків, громадських діячів.

Емоційно-комунікаційної фактор, який об'єднав такі онлайн-активності: залишаю коментарі на публікації з соціальних, суспільно-політичним питань; обговорюю на форумах, конференціях, в соціальних мережах актуальні питання соціально-політичної, суспільного життя; підтримую соціальні заходи, ініційовані користувачами в мережі.

Дієво-поведінкової фактор, який об'єднав такі позиції онлайн-активності: звертаюся до офіційних установ, організацій для вирішення особистих або суспільних проблем; звертаюся до громадських, міжнародних організацій; висловлюю свої думки, пропозиції, зауваження в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій і т.п; сам ініціюю через Інтернет певні соціальні заходи та дії.

Стабільність виділених груп протягом періоду досліджень свідчить про масовість, повторюваність, стабільність виділених груп онлайн-активностей та дозволяє розглядати їх як стійкі соціальні практики. Можна говорити про оформлення та стабільне функціонування нового виду соціальних практик та введення нового поняття – соціально-громадянські інтернет-практики (СГП). Ми визначаємо соціально-громадянські інтернет-практики (СГП), як прояви соціально-громадянської активності, опосередковані використанням інтернет-технологій.

Виділені в дослідженні за допомогою факторного аналізу групи відтворюють трикомпонентну модель соціальної поведінки особистості в суспільному середовищі, що включає когнітивну, емоційну та поведінкову складові і відображає основні диспозиції структури соціальної поведінки. Вони утворюють самостійні підсистеми, що детермінують соціальну поведінку: когнітивно-інформаційний (когнітивний компонент), емоційно-комунікаційний (емоційний компонент), і дієво-поведінковий (поведінковий компонент).

Дослідження виявило певні особливості СГП, пов'язані з активним розвитком та становленням нових видів соціальних практик в сучасному динамічному дигіталізованому суспільстві. Результати аналізу свідчать про динамічність і альтернативність основного фактору в просторово-часовому контенті суспільної динаміки. Так, якщо в 2013 році основним чинником, що пояснює 25,814% сумарної дисперсії, був когнітивно-інформаційний фактор, то, наприклад, у 2015 році та у 2017 роках – емоційно-комунікаційний (який пояснював 31,298% та 24,255% сумарної дисперсії відповідно). Що було пов'язано з об'єктивними чинниками, подіями, що відбувались в країні у той період та особливостями онлайн-реакції суспільства на ці події [Бойко, 2017g].

Відбувається постійна генерація нових форм, механізмів та видів громадянської онлайн-активності, що також є однією з унікальних особливостей сучасних СГП. Це свідчить про відносну «молодість» даного феномену, який знаходиться в динамічному процесі становлення та інституціоналізаційного оформлення. Так, додавання до поля аналізу нових онлайн-форм громадянської активності, яке відбулося в 2017 році, було обумовлене активізацією демократизаційних процесів в державі, пов'язаних з генеруванням, як владними структурами, так і громадянським суспільством, активістами громадянського та ІТ-секторів, нових форм і механізмів соціально-громадянської дії та взаємодії з залученням онлайн-можливостей. Результатом стало оформлення дієво-поведінкового компоненту, як досить вагомого чинника з пояснювальною спроможністю сумарної дисперсії на рівні 21,581%.

Такий результат свідчить про динамічність, гнучкість та альтернативність провідних онлайн-активностей, які з одного боку, знаходяться в процесі інституціонального оформлення, пов'язаного з особливостями реалізації СГП на сучасному етапі функціонування інформаційно-комунікаційних технологій в соціально-громадянській сфері, сфері розвитку та впровадження ІКТ в сучасний демократизаційний процес. А з іншого, опосередковані умовами зовнішнього суспільно-соціального середовища, політичними, економічними, культурними процесами, які відбуваються як на загальносвітовому рівні, так і всередині держави, регіону тощо.

Отриманий результат засвідчує, що аналіз особливостей онлайн-активностей громадян сприяє відстеженню ситуації в країні та уможливорює формування прогностичних оцінок реакції суспільства на ті або інші суспільні процеси, які детермінують загальний стан суспільства. Наприклад, сприяти визначенню і аналізу осередків напруженості в країні, означенню больових точок суспільства в конкретний досліджуваний проміжок часу та підвищує можливість дієвої протидії їх проявам та розповсюдженню. А також сприяти оздоровленню суспільних процесів в країні, стимулювати дії та взаємодії усіх агентів демократизаційного процесу в країні.

Дослідження передбачає подальший аналіз особливостей співвідношення виявлених конфігурацій у суспільно-часовій динаміці з метою виявлення та поглиблення можливостей реалізації прогностичної складової такого аналізу в контексті його впливу на демократизаційний процес. Як гіпотезу можна означити припущення (на основі вже проведених досліджень), що переважання емоційно-комунікаційної складової СГП

пов'язане з дестабілізаційними процесами в суспільстві та є негативним показником суспільної ситуації, чинником збільшення соціальної напруженості у суспільстві. Зниження певних показників дієво-поведінкової складової СГП може бути маркером зниження довіри до владних структур тощо. Такий аналіз передбачає визначення територіальних та суспільно-демографічних осередків певної активності та напруженості [Бойко, 2018a].

Результати дослідження фіксують тенденції постійного розширення використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій рядовими громадянами. Демонструють активне входження Інтернету в соціально-громадянське життя пересічного українця. Результати аналізу дають підстави констатувати змістовно-цільову структуру громадянської онлайн-активності. Виділені за допомогою факторного аналізу компоненти (складові) онлайн-активності тотожні трикомпонентній структурі соціальної поведінки в суспільстві.

Інтернет сьогодні впливає і на видові, і на змістовні поведінкові зміни, і на якість соціально-громадянського процесу. Обумовлює структурні і функціональні модернізаційні зміни, що зачіпають і дієву, і пізнавальну, і комунікативну сфери соціальної поведінки сучасної людини, трансформують механізми і інструментарій її реалізації. Відбувається істотна трансформація сучасних соціальних практики. З'являються нові види соціальних інтернет-практик, зокрема соціально-громадянські інтернет-практики, які вбирають когнітивні, емоційні та дієві компоненти сфери, формуючи соціально-громадянську поведінку в сучасному дигіталізованому суспільстві.

3.4. Довіра до Інтернету: прогностичний ресурс оцінки ефективності електронної демократизації

Довіра відіграє величезну роль в сучасних демократизаційних процесах, віддзеркалюючи ефективність функціонування демократичного устрою, вкорінення демократичних цінностей та настанов в пересічний суспільний простір, активізуючи його дієспроможність. «Значення соціальної довіри і співпраці як компонента громадянської культури неможливо переоцінити. У певному сенсі вона є тим основним резервуаром, з якого демократичний устрій черпає свою здатність функціонувати» [Алмонд, Верба, 1992: с. 9].

З огляду на наш науковий інтерес розглянемо більш детально особливості функціонування довіри в сучасному суспільстві та окреслимо феномен довіри до Інтернету, як одну з форм довіри, яка набуває актуальності в сучасному дигіталізованому світі.

Дослідження довіри дають можливість виокремити певні різновиди (типи), які можна означити в контексті визначення її об'єкта. Зокрема це визначення особливостей об'єкту довіри в координатах безпосередності/опосередкованості. Класична праця П. Штомпки демонструє таке окреслення довіри за адресатом, виділяючи первинну і вторинну довіру. Первинна, або «персональна довіра» на противагу будь-якій іншій довірі передбачає просторову близькість і «безпосередню залученість» [Штомпка, 2012: с. 115]. Будь-яку іншу довіру П. Штомпка визначає як вторинну або «позиційну довіру», «системну довіру», «суспільну довіру», а також її різновид – «публічну довіру» (розуміючи її, як «очікування, звернені до осіб публічного життя, інституцій, організацій, режимів, з якими ми маємо тільки опосередкований контакт (найчастіше через засоби масової інформації)» [Штомпка, 2012: с. 164]). Окреслення особливостей вторинної довіри засвідчує, що це «важлива категорія об'єктів, які назвемо вторинними, і які стають об'єктами виключно в разі виявлення довіри (та її обґрунтуванні) основним об'єктом. В цьому випадку вони є адресатами допоміжної довіри. Приймаючи рішення про наділення довірою, ми часто спираємось на непрямі (опосередковані) критерії. Важливу роль відіграють експерти, свідки, об'єктивні джерела, авторитети, що свідчать про надійність або солідність потенційних об'єктів нашої довіри» [Штомпка, 2012: с. 124].

Вплив вторинної довіри на успішне й ефективне існування в сучасному багатоманітному соціумі є дуже важливим з огляду на всі ті складні і різновекторні тенденції його розвитку та функціонування, на які вказують класики сучасної соціології (П. Штомпка, Ф. Фукуяма, У. Бек та інші). Водночас варто зазначити, що виокремлення і функціонування такої довіри (вторинної), визначення шляхів і атрибутів її впливу є досить складним і зовні малопомітним процесом.

Класичним, який відтворює багатомірний і багаторівневий каркас феномену, є також поділ довіри на горизонтальну та вертикальну. У П. Штомпки він пов'язується з різними рівнями функціонування довіри – системна, інституційна, особистісна. Виділяється міжособистісна (особистісна довіра), яку можна окреслити, як «горизонтальну довіру», довіру між громадянами, і інституційна довіра – довіра до держави та її інституцій, до соціальних громадських, релігійних, технологічних

інституцій, ЗМІ тощо. Таку довіру можна окреслити, як «вертикальну довіру», тобто «довіра існує тут між партнерами, які знаходяться на різних рівнях в межах певної ієрархії, а саме щабелях влади» [Штомпка, 2012: с. 365]. Системна довіра, яка певним чином вбирає в себе інші її рівні, розглядається як узагальнюючий феномен суспільної довіри і є основою функціонування сучасного суспільства.

Системна, узагальнена довіра презентується у працях багатьох дослідників як індикатор загальної культури довіри в суспільстві. Така, узагальнена довіра віддзеркалює довіру крізь призму моральних норм і цінностей, що поділяються більшістю спільноти, відтворюючи умови для формування соціальної довіри. [Uslaner, 2001].

Р. Патнем визначаючи довіру як важливий елемент, що детермінує соціальну взаємодію, презентує певну особливість її функціонування, пов'язану з громадянською активністю. Він зазначає, що якість, зокрема, діяльності громадських рухів і організацій залежить від ефективності «горизонтальної довіри», що детермінує продуктивні зв'язки учасників громадських рухів, та «вертикальної довіри», яка детермінує ефективність взаємозв'язків з органами влади на всіх рівнях. Р. Патнем і його колеги, окреслюючи особливості детермінованості соціальної довіри, зауважують, що збільшення громадянської активності в результаті може сприяти зростанню і соціальної довіри [Патнем, Леонарді, Нанетті, 2001].

Ще одна важлива особливість функціонування довіри, на якій наголошує, зокрема, Ф. Фукуяма, – це певне розмежування функціональності/дисфункціональності довіри на різних рівнях. Так, він зауважує, що дисфункціональність міжособистісної довіри з точки зору процесів макро- або мезорівнів не означає її автоматичної неефективності на мікрорівні (особистісної довіри) [Фукуяма, 2008].

Е. Гіденс, досліджуючи феномен довіри, робить акцент на важливості такого елемента, як надійність. «Довіра завжди передбачає надійність всупереч випадковості отриманих результатів, незалежно від того, належать вони до дій індивідів або до роботи систем» [Гідденс, 2011: с. 150].

Розгляд довіри до соціальних інституцій, як необхідної умови їх легітимності й маркера їх інституціонального впливу є вкрай важливою характеристикою довіри і відтворюється в соціологічному дискурсі ще з часів М. Вебера. Легітимна влада отримує максимальну довіру і підтримку в суспільстві, є авторитетною та ефективною. Про окреслення феномену довіри як важливого показника ставлення громадян до пев-

них соціальних інституцій і оцінки їх інституціонального впливу засвідчують і сучасні українські дослідники [Головаха, 2014; Костенко, Макеєв, 2014; Паращевін, Соболева, Стеценко, 2014; Паращевін, Мартинюк, 2016 та ін.].

Наголосимо, що легітимація виступає однією з провідних соціальних функцій довіри, забезпечуючи соціальну базу суспільної підтримки соціальних інституцій, інститутів влади в умовах демократичної трансформації суспільства. Причому, як наголошують українські дослідники, імовірно, що в країнах пострадянського простору, які активно трансформуються, «зв'язок довіри і легітимації більш відчутний», аніж в країнах сталої демократії [Резнік, 2014: с. 55].

Ще однією з провідних функцій довіри, що робить її вкрай важливою складовою нашого дослідження, є функція соціальної ефективності. Саме довіра дозволяє досягати кращих результатів соціальної взаємодії.

«Наявність або відсутність довіри визначає остаточну ціну і результативність діяльності по досягненню мети» [Дворянов, 2006: с. 136]. Таке соціально-функціональне навантаження наділяє феномен довіри прогностичним потенціалом, який дає можливість оцінювати ефективність і дієвість соціальних, політичних, економічних, громадянських тощо активностей різних соціальних суб'єктів в рамках соціальної взаємодії.

Ми підтримуємо слушну думку сучасних дослідників щодо ролі довіри одночасно як ресурсу і як результату ефективного соціального функціонування. «Довіра – це «значимий ресурс» та одночасно наслідок соціального управління. Рівень міжособистісної, організаційної (корпоративної та суспільної (інституціональної) довіри – це своєрідний «барометр» соціального здоров'я суспільства» [Глушко, 2016: с.

10]. Серед провідних соціальних функцій, які презентують сучасні типологізації довіри, виділяють і системно-технологічну функцію довіри, обумовлену значною технологізацією сучасного світу [Дворянов, 2006]. А це свідчить про безперечну актуалізацію феномену довіри в сучасному дигіталізованому світі.

Якщо проаналізувати досвід теоретичного осмислення питань довіри, пов'язаних із функціонуванням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, то треба наголосити, що в класичних наробках провідних теоретиків соціології певним чином окреслюється ця проблематика, проте вона не стає провідним об'єктом аналізу. Так, П. Штомпка виділяє «технологічну довіру», яку розуміє як «очікування справності, надійності й ефективності технічних пристроїв та систем» [Штомпка, 2012: с. 163]. Таке визначення, безумовно, пов'язане і

з функціонуванням новітніх інформаційно-комунікаційних технологій. Однак воно не відтворює соціальну складову ІКТ, а отже, презентує одну зі складових, яка може впливати на формування феномену довіри до Інтернету – довіру до сучасних технологій, що відтворює його технічну (технологічну) складову.

Наразі, існує ще більш узагальнене окреслення феномену довіри, яке певним чином презентує феномен довіри до сучасних технологій, запропоноване Е. Гіденсом. «Довіру можна визначити як впевненість в надійності людини або системи стосовно деякої даної множини очікуваних результатів або подій, де ця впевненість виражає віру в добре ім'я чи любов іншого, або у правильність абстрактних принципів (технічного знання)» [Гидденс, 2011: с. 150–151]. В своєму аналізі він виділяє «особистісну довіру» (базисну, елементарну довіру) – довіру між індивідами, яка ґрунтується на особистісних рисах, на відчутті співучасті та взаємної відповідальності й «довіру до абстрактних систем» (технічних, експертних), що забезпечує надійність і стабільність сучасного повсякдення. Причому він наголошує саме на «довірі до абстрактних систем» як необхідній умові існування в сучасному соціумі [Гидденс, 2011].

Важливим у сенсі розуміння феномену довіри до Інтернету є усвідомлення того, що довіра до новітніх технологій можлива і поза знанням (усвідомленням) особливостей та механізмів їх функціонування. Особливістю формування такої довіри є скоріше оцінювання функціональної практичності, надійності, безпечності тощо, яка є ситуативно детермінованою, що обумовлює й певну динамічність феномену довіри до Інтернету. Така довіра є скоріше «специфічною», аніж «узагальненою» моральною довірою.

Крім того така довіра певним чином поєднує технологічно й особистісно акцентовану довіру. Причому, зауважимо, що особливістю врахування особистісного чинника в довірі до Інтернету є скоріше певна його операційність, діяльнісно-комунікативна ситуативність, аніж абстрактна гуманістично-моральна значущість («добрі наміри») феномену довіри. «Звичайно, довіра до людей завжди до певної міри враховується в довірі до систем, проте вона стосується, скоріше, їх правильної роботи, аніж діяльності як такої» [Гидденс, 2011: с. 150].

У теоретичних наробках нижчого рівня узагальнення існує цілий прошарок досліджень довіри до технічних систем. Здебільшого це роботи ергономічного, психологічного, маркетингового спрямування. Це дослі-

дження довіри до інформаційних і операційних систем, програмного забезпечення, довіри до різноманітних технічних продуктів, до засобів зв'язку тощо [Barber, 1983; Lewandowsky, Mundy, Tan, 2000; Dzindolet, Peterson, Pomranky et al., 2003; Lee, Moray, 1992; Moellering, 2006; Muir, 1994; Jian, Bisantz, Drury, 2000; Trust in systems., 2004; Uzzi, 1997; Акімова, 2012; Костенко, 2019; Купрейченко, 2012 та інші].

Дослідники намагаються проаналізувати особливості й відмінності довіри до технічних систем, загальної довіри та довіри між людьми. Результати таких досліджень засвідчують, що довіра до техніки є певною мірою асиметричною, з огляду на те, що громадяни не завжди можуть бути готові взагалі наділяти технічні засоби певною цінністю як об'єкт довіри [Lewandowsky, Mundy, Tan, 2000]. Крім того, в дослідженнях фіксується відмінність довіри систем «людина-людина» і «людина-машина», пов'язана з частотою такої взаємодії, а також обсягом і змістом доступної для аналізу інформації під час означення і аналізу об'єкту довіри [Moellering, 2006; Trust in systems, 2004]. Фіксується взаємозв'язок між довірою до техніки й довірою до себе, до інших людей і до світу в цілому [Купрейченко, 2008].

Серед результатів розгляду феномену довіри до технічних систем, вартих уваги в рамках нашого дослідження, слід відзначити також те, що більшість дослідників визнають сутнісну складність такого феномену як для усвідомлення, так і для аналізу та емпіричної ідентифікації. Важливим результатом цих досліджень є і зазначення суттєвого впливу на формування такої довіри (довіри до техніки) суб'єктивного чинника. Скажімо, Б. Мюр розглядає таку довіру як суб'єктивне очікування майбутніх результатів діяльності, яке поєднує три типи довіри – очікування стабільності і підтримки природних та моральних законів; очікування технічної компетентності виконавців дії і очікування їхньої довірчої відповідальності [Muir, 1994]. Б. Барбер презентує таку довіру як загальне очікування збереження природного, фізичного і морального суспільного порядку й очікування технічної компетентності тих, хто дотичний до таких соціальних відносин і технічних систем [Barber, 1983]. Д. Лі і Н. Морей теж наголошують на важливості такого елемента довіри, як технічна компетентність, що ґрунтується на здібностях, знаннях і досвіді. Крім того, дослідники враховують важливість позитивних очікувань наслідків такої взаємодії з огляду на імовірну непередбачуваність як людей, так і складних технічних систем (наприклад, комп'ютерів, смартфонів тощо. – *Н.Б.*) в рамках такої взаємодії [Lee, Moray, 1992].

На пострадянському науковому просторі присутні дослідження, які висвітлюють довіру до Інтернету «як довіру суспільства до домінуючих інститутів мовлення – телебачення та Інтернету, які конкурують і доповнюють один одного» в контексті суто інформаційної безпеки [Костенко, 2019: с. 147], і дослідження, які розглядають довіру до технічних засобів як феномен, пов'язаний виключно з безпосередньою взаємодією з технічними системами (довіра/недовіра до принципів організації і правил функціонування системи, до окремих функціональних блоків (матеріально-технічної бази, технологій, окремих вузлів та елементів), до різних категорій людей, що забезпечують функціонування системи (оператори, модератори системи тощо), до себе, як професіонала або користувача, довіра до умов функціонування системи) [Купрейченко, 2008; Доверие и недоверие в условиях развития гражданского общества, 2013].

Звертаючись до нашої проблематики – питання довіри до Інтернету, підкреслимо, що така довіра дійсно детермінована багатьма чинниками. Це і світоглядні чинники – чинники загальної культури довіри, загальне ставлення до сучасних технічних і технологічних інновацій. І змістовно-функціональні чинники (поведінкові чинники, чинники взаємодії) технічного та соціального характеру – довіра як до функціональних систем, так і до акторів, які забезпечують їх функціонування. І особистісні чинники – усвідомлення себе, як упевненого (або не зовсім упевненого) користувача, здатного засвоювати і використовувати технологічні інновації у власному житті тощо.

Окреслені нами роздуми різних дослідників щодо сучасного феномену довіри, а також розуміння Інтернету як складного соціально-технологічного феномену, дають нам підстави констатувати складну природу формування та функціонування феномену довіри до Інтернету в сучасному دیجیتالізованому світі.

Означення феномену довіри до Інтернету продукує ряд питань: «Чи пов'язана така довіра з інституційними аспектами? з міжособистісними аспектами довіри? з технічними аспектами?».

Так, все це, очевидно, має місце, проте до певної міри. Довіра до Інтернету не є ані суто технічною, ані суто особистісною чи інституційною. Вона виступає скоріше певним їх узагальненим конгломератом.

Довіра до Інтернету – це складний багатофакторний феномен, який вбирає в себе як довіру до технологічних систем і пристроїв загалом, так

і довіру до надійності й захищеності алгоритмів функціонування ІКТ; довіру до ефективності інституційного й законодавчого обґрунтування їх діяльності і забезпечення захисту особистісного простору в мережі; довіру до ефективності реалізації очікувань від онлайн-детермінованої соціальної взаємодії як формального, так і неформального характеру; а також довіру до інформаційного онлайн-контенту. При цьому чинник мікрорівня, елемент міжособистісної довіри також присутній при реалізації онлайн-активності.

Зважаючи на функціонування Інтернету як публічної соціальної інституції довіра до нього відтворює оцінювання ефективності взаємодії різнорівневих соціальних суб'єктів в онлайн-форматі, зокрема формалізованої (вертикальної) соціальної взаємодії, в тому числі і в рамках реалізації державних програм онлайн-взаємодії (різні програми *e*-уряду, *e*-демократії – «Держава в смартфоні», «ДіЯ», Дій Вдома», «Трембіта», «*e*-петиції», «*e*-консультації», «Місцевий громадський бюджет» тощо), а також виступає віддзеркаленням неформальних горизонтальних міжсуб'єктних громадських та особистісних онлайн-активностей (взаємодія в рамках функціонування сучасного громадянського суспільства, волонтерство тощо). Крім того вона, безперечно, базуються на оцінці технологічного компоненту, який детермінує (опосередковує) якість, безпеку й надійність онлайн-активностей й взаємодій.

Можна виділяти об'єктивні (технічні), суб'єктивні (соціальні, соціально-психологічні) або інформаційні (інтернет-контент) чинники формування довіри до Інтернету. Ця довіра може бути асиметричною з огляду на те, які саме ключові чинники оцінювання переважатимуть у процесі формування такої довіри (технічні/соціальні/інформаційні). Для когось довіра до Інтернету ґрунтується переважно на оцінюванні технологічної надійності й безпеці інформаційно-комунікаційних технологій, віддзеркалюючи технічну складову Інтернету. Для когось головним чинником є соціальна безпека, безпека онлайн-спілкування і взаємодії, пов'язана з довірою до «партнера» онлайн-спілкування та взаємодії в мережі. Для когось це довіра до інформаційного наповнення (інформаційний онлайн-контент) тощо. Довіра до Інтернету – це завжди певна комбінація співвідношення різних компонентів, яка не є усталеною, а має певну часово-просторову гнучкість і рухливість, демонструючи динамічний, функціональний характер такої довіри.

Довіра до Інтернету також пов'язана з досвідом і частотою його використання, позитивним ставленням до інформаційно-комунікаційних

технологій у цілому, а також бажанням розвиватися, освоювати новітні технології, використовувати їх в повсякденному житті тощо.

Особливості функціонування феномену довіри до Інтернету роблять його актуальним ресурсом підвищення ефективності (умова, складова та результат продуктивної взаємодії в онлайн-форматі, що формує позитивний потенціал подальшої суспільно-соціальної онлайн-активності і взаємодії) суспільних процесів, пов'язаних із використанням ІКТ в сучасному суспільстві.

Довіра до Інтернету вбирає в себе відносно стійке, когнітивно та емоційно забарвлене ставлення до нього як соціально-технічного конструкту, що може формуватися як в процесі безпосереднього користування Інтернетом, реалізації багатомірних та різнорівневих, активних і регулярних онлайн-практик, так і на основі опосередкованого (окреслимо його як фонове суспільне ставлення до Інтернету, не пов'язане з безпосереднім користуванням мережі). Це стосується, зокрема, і тих осіб, які взагалі не користуються Інтернетом, проте, мають певне, сформоване ставлення до нього.

З огляду на проведений аналіз можна припустити, що формування довіри до Інтернету можливе й поза межами безпосереднього користування ним. Позитивне ставлення до мережі – необхідна умова активізації громадянської онлайн-активності, онлайн-комунікації та соціальної взаємодії, опосередкованої використанням ІКТ.

Проблема емпіричних досліджень довіри до Інтернету сьогодні актуалізується в суспільстві через активне впровадження інтернет-технологій в усі сфери сучасної суспільної взаємодії, зокрема і впровадження загальнодержавних програм соціально-громадянської взаємодії в онлайн-форматі [Довіра у цифровому суспільстві, 2019]. Реагуючи на суспільний запит щодо висвітлення проблем довіри в сучасному цифровому суспільстві, варто зважати на те, що будь-яке дослідження феномену довіри досить складне завдання, враховуючи, зокрема, і його специфіку, на якій наголошують експерти. «Довіра – одне з наочних відтворень «м'яких» культурних змінних, чинник суспільного життя, який важко вираховується» [Штомпка, 2012: с.54]. Усвідомлюючи всю складність досліджень феномену довіри, ми реалізуємо в дослідженні емпіричний інструментарій, який використовується в соціології для емпіричного аналізу стану довіри до різних соціальних суб'єктів і інституцій. Звичайно, цей інструментарій не є досконалим, проте він є

традиційним для сучасних соціологічних досліджень, незважаючи на всі його недоліки і певні вимірювальні умовності.

Тож зупинимось на результатах нашого емпіричного дослідження довіри до Інтернету детальніше [Бойко, 2019с]. Інструментальною базою дослідження стали результати відповідей на запитання «*Який рівень Вашої довіри Інтернету?*» і порівняння його з показниками довіри до інших соціальних інституцій і суб'єктів, як-то довіра до Уряду, Президента, Верховної Ради, прокуратури, ЗМІ (телебачення, радіо, газети), поліції, судів, армії, профспілок, політичних партій, банків, учених України, волонтерів, благодійних фондів, громадських асоціацій та об'єднань тощо, запропонованих для оцінки в моніторинговому опитуванні Інституту соціології НАН України. Зазначимо, що у 2019 р. було вперше включено цей показник («довіра до Інтернету») в інструментарій моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України. Відповіді на запитання про довіру передбачали можливість обрання певної альтернативи відповіді з п'яти запропонованих (зовсім не довіряю; переважно не довіряю; важко сказати, довіряю чи ні; переважно довіряю; цілком довіряю), яка окреслювала певну оціночну позицію респондента на континуумі, полюсами якого виступали, з одного боку, повна недовіра, а з іншого – повна довіра.

Аналіз результатів дослідження демонструє певні тенденції, які відтворюють загальні показники довіри/недовіри в сучасному українському суспільстві. Зауважимо, що показник довіри вбирає частки тих респондентів, хто обирає альтернативи «скоріше довіряю» або «повністю довіряю» при відповіді на запитання «*Який рівень Вашої довіри Інтернету?*». Показник недовіри об'єднує частки тих, хто при відповіді на це запитання обирає альтернативи «скоріше не довіряю» або «повністю не довіряю».

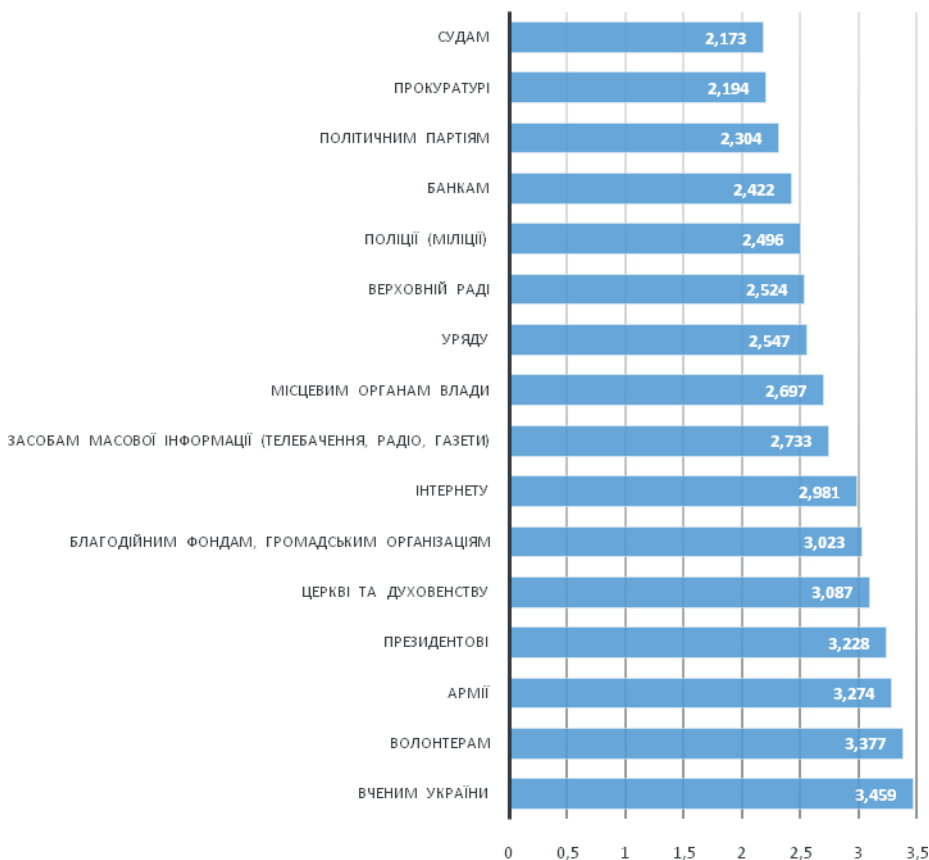
Розглянемо результати проведеного дослідження докладніше задля висвітлення основних тенденцій довіри до Інтернету, які превалюють в українському суспільстві.

Загалом, результати дослідження засвідчили, що за ранговими показниками довіри – недовіри найбільший ранговий показник довіри було зафіксовано до «вчених України», а найменший – «судам» і «прокуратурі» (рис. 3.4.1).

Слід зазначити, що довіра до Інтернету займає сьому рангову позицію з усіх запропонованих об'єктів оцінки довіри. В сучасному

Рисунок 3.4.1

Рангові показники довіри в українському суспільстві (2019, ранг)

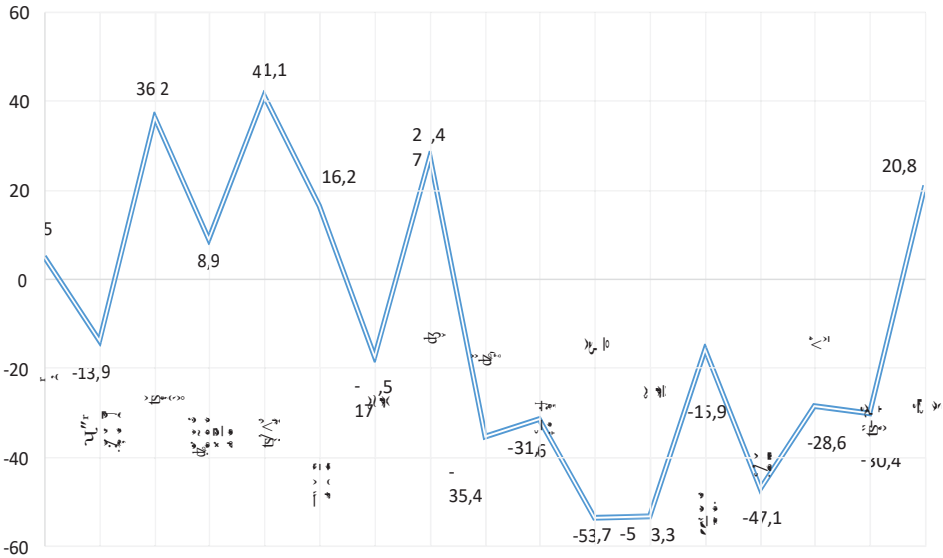

українському суспільстві сьогодні Інтернету довіряють більше, ніж засобам масової інформації, таким як телебачення, радіо, газети.

Ключовим для нашого дослідження було визначення балансу довіри до Інтернету, як свідчення його позитивного (або негативного) потенціалу в контексті суспільної взаємодії. Зауважимо, що позитивний баланс довіри/недовіри передбачає, що частка тих, хто довіряє, перевищує частку тих, хто не довіряє. І навпаки, негативний баланс засвідчує, що частка тих, хто довіряє, нижча за частку тих, хто не довіряє. Розглянемо ситуацію, що склалася в країні за цим показником (рис. 3.4.2).

Рисунок 3.4.2

**Розподіл балансу довіри/недовіри*
в сучасному українському суспільстві (2019, %)**

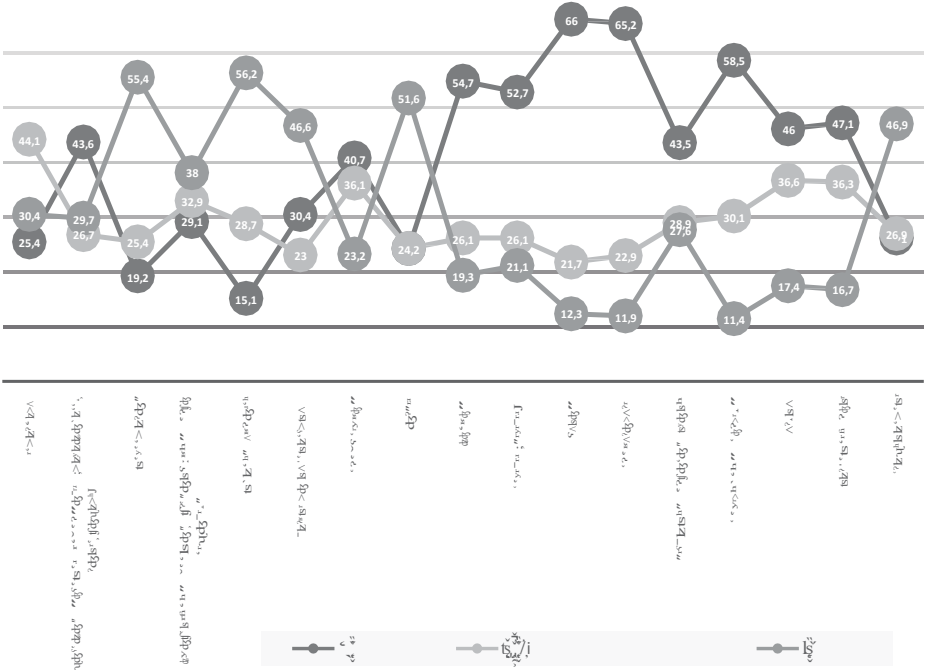
*Різниця між частками тих, хто довіряє, і тих, хто не довіряє соціальній інституції.

За результати нашого дослідження, довіра до Інтернету демонструє позитивний баланс за цим показником, що суттєво відрізняє його від більшості досліджуваних об'єктів. Окрім Інтернету, позитивний баланс довіри/недовіри в сучасному українському суспільстві мають волонтери, вчені України, Армія та Президент. Показовим для нашого дослідження є те, що Інтернет сьогодні має позитивний баланс довіри на відміну від ЗМІ (телебачення, радіо, газети), які демонструють негативний баланс довіри/недовіри, як і більшість представлених у дослідженні об'єктів довіри.

Показовим для дослідження довіри до Інтернету в сучасному українському суспільстві є індикатор визначеності/невизначеності стосовно довіри до певних досліджуваних об'єктів. Результати дослідження демонструють доволі високий рівень невизначеності респондентів щодо ступеня їх довіри до Інтернету (рис. 3.4.3).

Рисунок 3.4.3

Розподіл позицій визначеності/невизначеності стосовно показника довіри (2019, %)

Такий результат, на нашу думку, може бути пов'язаний, як з відносною новизною використання Інтернету в соціально-громадянському контексті, так і зі складністю та багатогранністю самого феномену, що може заважати наданню однозначної відповіді. Проте слід зазначити, про складність і неоднозначність багатьох досліджуваних об'єктів оцінки довіри, які не вміщують конкретизований об'єкт оцінки, як, наприклад, позиція Президент (одна з небагатьох визначених однозначно, тобто окреслює конкретну особу як об'єкт оцінки довіри). Доволі високі оцінки невизначеності сьогодні також демонструють, наприклад, «благодійні фонди, громадські організації» та «профспілки», які мають досить розмиту структуру та є досить невизначеними в сучасних умовах. А також, «Уряд» та «Верховна Рада». Такий показник, з огляду на те, що соціологічне опитування проводилось приблизно через місяць після

проведених виборів, може бути свідченням того, що респонденти реально ще не визначились з оцінками діяльності цих установ та структур.

Наголосимо, що наведені нами результати віддзеркалюють загальну картину довіри/недовіри до Інтернету населення України в цілому. Вони демонструють загальне ставлення громадян до Інтернету в сучасному українському суспільстві на тлі тих титанічних зусиль і зобов'язань, які сьогодні взяла на себе держава, оголосивши курс на тотальну дигіталізацію суспільства і держави. У другій половині 2019 року на основі Державного агентства з питань інформатизації, яке існувало з 2014 року і робило перші кроки на шляху переведення суспільних відносин в онлайн-формат, займаючись формалізацією взаємодії держави з основними соціальними суб'єктами в онлайн-просторі, вперше було створено нове міністерство з питань дигіталізації – Міністерство цифрової трансформації України, яке анонсувало амбітні плани розгортання державних програм «Держава в смартфоні», «ДіЯ» (держава і я), «Трембіта» тощо.

Переважно позитивне сприйняття Інтернету населенням України демонструє той кредит довіри, який існує сьогодні в українському суспільстві. І така ситуація, на наш погляд, виступає позитивною передумовою розгортання успішного діалогу держави та громадянина в онлайн-просторі.

Розгляд показника довіри до Інтернету за різними соціально-демографічними ознаками віддзеркалює певні особливості ситуації в суспільстві за показниками довіри/недовіри до Інтернету. Аналіз поселенських характеристик показника довіри/недовіри до Інтернету засвідчив, що довіра до мережі переважає в усіх типах поселення. Аналіз вікових розбіжностей продемонстрував зменшення показника довіри до Інтернету зі збільшенням вікових характеристик респондентів від 42% у віковій групі від 18 до 25 років до 19,8% у віковій групі понад 65 років. Зростання вікових характеристик респондентів також продукує збільшення невизначеності в ставленні до мережі від 37% у віковій групі від 18 до 25 років до 56,4% у віковій групі понад 65 років.

Аналіз розподілу показника довіри/недовіри фіксує приблизно однакові тенденції за регіональними ознаками. Негативне сприйняття Інтернету фіксується лише на Донбасі. При цьому центральний та південний регіони демонструють більший відсоток показника довіри до Інтернету (близько 34%) порівняно із західним (27,3%) та східним (26%) регіонами.

Показник недовіри до Інтернету превалює над показником довіри лише на Донбасі 30,3% проти 24,4%.

Наведені результати презентують загальні тенденції довіри/недовіри населення України в цілому, незалежно від того, чи користуються вони Інтернетом (користувачі), чи не мають потреби та не користуються Інтернетом, тобто не є безпосередньо користувачами Інтернету (не користувачі).

Такий аналіз є доречним і актуальним з огляду на те, що Інтернет – це соціально-технічний феномен, який здійснює вагомий вплив на сучасний соціальний процес, наслідки якого відчують усі члени суспільства, незалежно від того, користуються вони Інтернетом, чи не є безпосередніми користувачами мережі.

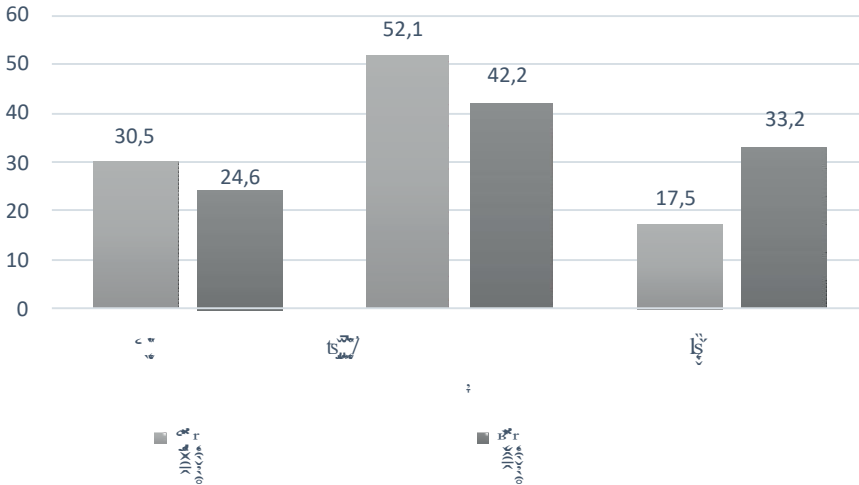
Разом з тим, зрозуміло, що користувачі виступають більш свідомими та неупередженими референтами такого оцінювання, з огляду на свій безпосередній досвід взаємодії з мережею. Вони мають набагато більше можливостей використання і оцінки переваг, які надає мережа. А разом з тим, і ризиків такого користування (технічних, психологічних, соціальних). Тож оцінка користувачів Інтернету, безперечно, є більш аргументовано-зваженою, що базується, зокрема, не тільки на опосередкованому (вторинному), а і на власному досвіді.

І безпосередня впливовість Інтернету на повсякденне життя користувачів мережі, безперечно, значно вища, аніж, на бугтя тих українців, які не користуються мережею безпосередньо і можуть відчувати лише його опосередкований вплив (ситуація в країні, суспільна думка, інформація ЗМІ, вислови експертного середовища або оточуючого середовища тощо). Тож доцільним буде розглянути наскільки відрізняються показники довіри/недовіри до Інтернету серед тих, хто не користується мережею і тих, хто користується, та може висловити своє безпосереднє ставлення до мережі на основі власного досвіду користування (*рис. 3.4.4*).

Дослідження показника довіри/недовіри до Інтернету у двох окреслених групах респондентів («користувачі Інтернету» та «не користувачі Інтернету») виявило досить значущу, з огляду на наш науковий інтерес, тенденцію, яка віддзеркалює парадоксальну ситуацію. Респонденти, які ніколи в житті безпосередньо не користувалися Інтернетом не довіряють мережі значно більше, аніж ті українці, які постійно користуються мережею. Позитивні показники довіри до Інтернету у групі безпосередніх користувачів мережі (33,2%) майже вдвічі перевищують цей показ-

Рисунок 3.4.4

Порівняльні показники довіри/недовіри до Інтернету серед груп респондентів, які є безпосередніми користувачами мережі (користуються Інтернетом) і тими, які зазначають, що не мають потреби та ніколи не користувалися мережею (не користуються Інтернетом) (2019, %)

ник, порівняно з показниками тих українців, які ніколи не користувалися Інтернетом (17,5%).

Група користувачів демонструє позитивний баланс довіри/недовіри до Інтернету, на відміну від групи не користувачів, в якій фіксується негативний баланс довіри/недовіри до Інтернету. Такі результати дозволяють зробити ряд висновків та припущень.

По-перше, це стосується шляхів формування феномену довіри до Інтернету. Результати дослідження засвідчують, що довіра до Інтернету формується не лише під впливом безпосереднього, особистісного досвіду використання мережі, але й опосередкованого досвіду, досвіду, не пов'язаного з безпосереднім її використанням. Основою таких оцінок можуть бути стереотипи, сформовані в суспільній думі, матеріали ЗМІ, думки експертів тощо.

По-друге, це стосується якісних ознак довіри до Інтернету. Результати дослідження засвідчують, що користувачі демонструють позитивний баланс довіри до Інтернету, на відміну від не користувачів. Така ситуація дозволяє нам зробити певні прогностичні висновки щодо формування відчуття довіри до Інтернету. По-перше, що подальше збільшення

чисельності долучення населення України до користування Інтернетом може сприяти збільшенню показників довіри до мережі в сучасному українському суспільстві. По-друге, що подальше нарощування та урізноманітнення інтернет-активності громадян України буде сприяти зменшенню показників невизначеності в ставленні українців до мережі. І такі тенденції будуть засвідчувати позитивне сприйняття населенням і онлайн-реформ, ініційованих державою в рамках курсу на демократизацію суспільних відносин в країні.

Тож сьогодні влада, на нашу думку, має неабиякий кредит довіри в онлайн-просторі. Саме позитивне сприйняття Інтернету населенням України демонструє той кредит довіри Інтернету, який існує в українському суспільстві сьогодні. Така ситуація виступає позитивною передумовою демократизації сучасного українського суспільства на засадах розбудови успішного суспільного діалогу, в тому числі держави та громадянина, в онлайн-просторі. Подальший моніторинг показнику довіри до Інтернету може стати прогностичним інструментом оцінки ефективності онлайн-взаємодії та сприйняття Інтернету, як демократизуючої або антидемократизуючої складової суспільного розвитку країни.

РОЗДІЛ 4. ЕЛЕКТРОННА ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: СКЛАДНОСТІ І ДОСЯГНЕННЯ

4.1. Інтернетизація українського суспільства та соціальні диференціації доступу і користування

Світ швидко рухається в напрямку дигітального (цифрового) суспільства. Сьогодні майже 60% населення світу (понад 4,5 мільярдів людей) користуються Інтернетом, 67% (близько 5,2 мільярдів людей) користуються мобільним зв'язком. Підключаються до мережі через мобільні пристрої 92% світових користувачів Інтернету. Зокрема 53,3% усіх веб-запитів припадає на смартфони, 44% – на персональні комп'ютери та ноутбуки, 2,77% – на планшети та інші гаджети. Водночас більше 3,2 мільярди людей у світі позбавлені інтернет-зв'язку, і більшість з них мешкають в країнах Південної Азії та у країнах Африки [Digital 2020 Global Overview Report, 2020].

Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій суттєво трансформувало сучасний демократизаційний процес, детермінуючи засоби і механізми соціально-громадянської взаємодії, розширюючи інформаційні, комунікаційні, поведінкові можливості для будь-якого користувача незалежно від місця перебування, матеріального стану, освітніх або вікових характеристик тощо. Технологічний прогрес, розширення якісної технічної інфраструктури широкосмугового інтернет-доступу, гнучка цінова політика і стрімкий розвиток мобільного Інтернету мають сприяти зростанню кількості інтернет-користувачів в країні.

Дигіталізація сьогодні виступає стратегічним показником потенціалу держави, інструментом активізації і демократизації суспільних відносин. Водночас питання можливостей долучення до новітніх технологій є стратегічним питанням подолання дигітальної нерівності, яка стає новим викликом сучасному світу. Офіційно появу принципово нового чинника суспільної нерівності – дигітальної нерівності – було визнано наприкінці ХХ століття. Вперше проблема цифрової нерівності (digital divide) була означена у 1997 році у Програмі розвитку ООН, яка розглядала глобальні загальнолюдські проблеми та визначила вектори розвитку. Подолання дигітальної нерівності в сучасному суспільстві сприя-

тиме економічному, політичному, громадському, культурному розвитку країни, обумовлюючи виникнення нових секторів економіки, збільшуючи ступінь громадської участі людей в публічній політиці, культурному, освітньому обмінах тощо.

Термін дигітальна нерівність носить досить умовний характер. Її походження пов'язане з іншим поняттям – цифровий розрив, автором якого прийнято вважати Саймона Мурса, одного з радників американського уряду часів правління Білла Клінтона, який вперше вжив вислів *digital divide* («цифровий розрив») в інтерв'ю для інформаційного агентства Бі-Бі-Сі у 1996 році. Феномен цифрової нерівності вперше став предметом суспільних обговорень у 1999 році, після публікації звіту Міністерства торгівлі США «Занепад у мережі: визначення цифрового розриву». Цифровий розрив (дигітальна нерівність) базується на таких ознаках, як стать, рівень прибутку, вік, освіта, расова і національна належність, місце проживання та ін. А цифрова нерівність поглиблює соціально-громадянську нерівність та може спричинити соціальну нестабільність [Falling Through the Net, 1999].

Дигітальна нерівність (англ. *Digital divide*) це термін, що висвітлює ситуацію обмеження соціально-громадянських можливостей соціальних груп через відсутність доступу до сучасних засобів комунікації (комп'ютер, Інтернет, планшет, смартфон, мобільний зв'язок). В українській мові не існує єдиного еквіваленту усталеного в англійській мові терміну – *digital divide*. Для висвітлення ситуації дигітальної нерівності використовуються словосполучення цифровий бар'єр, цифрова нерівність, цифровий розрив, цифрова прірва, дигітальний розрив тощо. Дигітальна нерівність є терміном, що має соціально-політичний і соціально-культурний зміст. На можливості ущемлення соціальної групи впливають відсутність або обмежений доступ до комп'ютера, Інтернету, мобільного зв'язку тощо. Все те, що обмежує можливості соціальних груп в отриманні та обміні інформацією, налагодженні соціальних зв'язків, культурному, освітньому обміні тощо. Подібна ситуація не сприяє розвитку інформаційного суспільства, яке передбачає вільний обмін інформацією, сприяє подоланню бідності та нерівності. У соціальних верств, які обмежені у такому обміні, перспективи катастрофічно погіршуються [Кастельс, Хіманен, 2006].

Цифрова нерівність особливо небезпечна тим, що додатково збільшує і без того помітну конкурентну перевагу певних верств населення перед іншими верствами населення, виключаючи останніх з сучасного інформаційного світу. Тож виявлення особливостей сучасної інтерне-

тизації, окреслення соціальних диференціацій доступу і користування населення країни – важлива складова аналізу ресурсних можливостей ефективної електронної демократизації сучасного українського суспільства [Бойко, 2016а].

Результати майже двадцятирічного моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України з питань розвитку процесів дигіталізації в Україні, що проводяться нами починаючи з 2002 року, демонструють стабільно–позитивну динаміку. Зростає як кількість користувачів, так і інтенсивність використання мережі.

Аналіз рівня комп’ютерної грамотності дорослого населення України у 2018 році засвідчив, що 78,7% українських громадян вміють користуватися комп’ютером. При цьому майже третина респондентів зазначили, що «постійно використовують в роботі» комп’ютер (табл. 4.1.1).

Таблиця 4.1.1

**Динаміка розподілу відповідей на запитання
«Чи вмієте Ви користуватися комп’ютером?» (%)**

Варіанти відповідей:	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2016	2018
Не вмію і ніколи не користуюсь	79,8	74,6	70,6	64,8	56,7	54,7	45,5	43,8	34,6	24,6	21,3
Вмію працювати на комп’ютері, іноді користуюсь	13,3	17,8	21,0	25,2	28,3	29,5	34,2	35,8	40,7	42,6	44,3
Вмію і постійно використовую в роботі	4,4	6,3	6,8	9,0	13,8	15,2	19,6	19,2	23,8	32,5	34,4
Інше	2,1	1,2	1,6	0,9	1,0	0,7	0,4	0,8	0,6	0,3	–
Не відповіли	0,4	0,1	0,0	0,1	0,1	0,0	0,3	0,3	0,4	–	–

Розгляд *поселенських характеристик* респондентів, які володіють комп’ютером засвідчив, що кількість тих українців, які «вміють працювати на комп’ютері, іноді користуються» приблизно однакова в усіх поселенських групах – «Велике місто» (46,9%), «Невелике місто» (43,7%), «Село» (44,6%). По всій країні зростає кількість користувачів, які «постійно використовують в роботі» – «Київ» (54,7%), «Велике місто» (40,3%), «Невелике місто» (36,5%), «Село» (22,6%). Більшість громадян, які «не вміють і ніколи не користуюся» комп’ютером мешкають в сільській місцевості (32,8%), найменше таких у столиці (7,9%).

Навички користування комп'ютером залежать від *освітнього рівня* респондентів, а також від вікових характеристик. Кількість українців, які «вміють працювати на комп'ютері, іноді користуюсь» та «постійно використовують в роботі», досить висока в усіх освітніх і вікових групах. Так, на своє вміння користуватися комп'ютером вказують: 36,3% українців з повною вищою освітою (57,2% постійно використовують комп'ютер в своїй роботі); 48,3% українців з середньою спеціальною освітою (24,8% постійно використовують комп'ютер); 26,9% респондентів з початковою, неповною середньою освітою (9% постійно використовують комп'ютер). За *віковими ознаками* – «вміють працювати на комп'ютері, іноді користуюсь» 17% у віці понад 65 років; 51,2% у віці 56–65 років; близько 50% у віці від 26 до 55 років та 43% у віці від 18 до 25 років. Найбільший відсоток українців, які «постійно використовують в роботі» комп'ютер серед молоді у віці до 25 років – 55,6%.

Показник рівня комп'ютерної грамотності практично не має *регіональних* відмінностей. Близько 70% респондентів по всіх регіонах країни означили своє вміння користуватись комп'ютером. Хоча слід зауважити, що західний регіон виявив найбільшу кількість респондентів, які вказали, що «не вмію і ніколи не користуюсь» комп'ютером – 26,6%. У центральному регіоні – 22%, у східному регіоні – 18,8%, у південному – 17,2%.

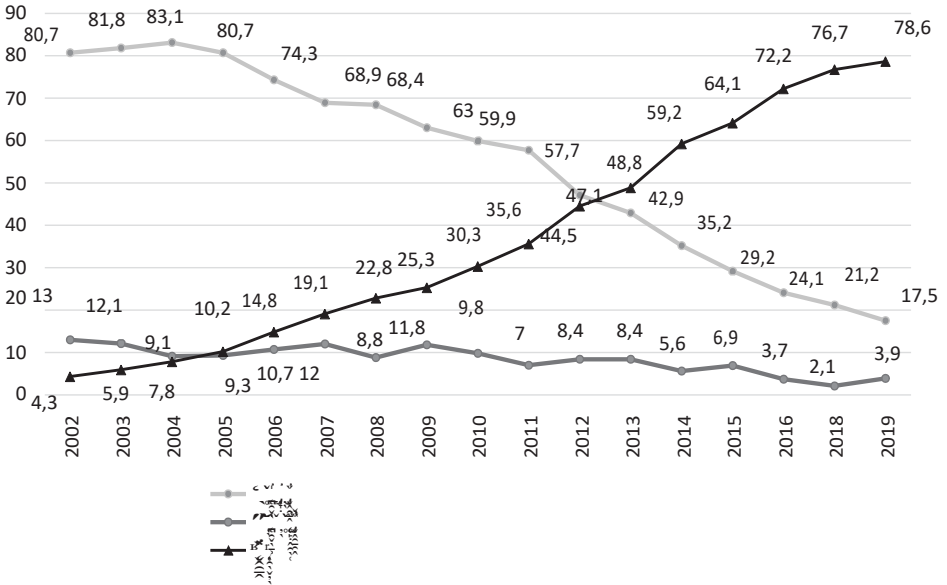
Розвиток технологій сприяв поширенню більш мобільних технічних пристроїв, зокрема планшетів та ноутбуків. За даними Державної служба статистики України на кінець 2018 року в країні в середньому на 100 домогосподарств приходилось 37 одиниць персональних комп'ютерів, 34,5 ноутбуків, 18,9 планшетів. Відсоток домогосподарств, які мають персональний комп'ютер у великих містах сягнув 45,3%, у малих містах і сільській місцевості 37,6% і 24,7% відповідно. Ноутбуки та планшети мають 43,9% і 24% мешканців великих міст відповідно, 30,6% і 17,7% мешканці невеликих міст, 20,1% і 10,4% мешканців сільської місцевості [Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування, 2019: с. 14].

Дигітальна активність пов'язана й з користуванням мобільним зв'язком. За даними Державної служба статистики України на кінець 2018 року в країні в середньому на 100 домогосподарств приходилось 202,6 мобільних телефони. Переважна більшість дорослого населення України зазначали, що користаються мобільними телефонами. Так, відсоток домогосподарств, які володіють мобільними телефонами у великих містах сягнув 98,8%, у малих містах і сільській місцевості 97,3% і 95,9% відповідно [Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування, 2019: с. 14].

кількості тих респондентів, які зазначають, що «не мають потреби і ніколи не користуються» Інтернетом (рис. 4.1.2).

Рисунок 4.1.2

Динаміка розподілу відповідей на запитання
«Чи користуєтесь Ви Інтернетом?» (%)

За результатами дослідження 2019 року користувачами всесвітньої мережі визнали себе близько 78,6% респондентів. Про позитивні зрушення інформатизаційної свідомості українців наочно свідчить і поступове та динамічне зменшення кількості українців які зазначають, що «не мають потреби і ніколи не користуються Інтернетом». У 2013 році ця група перестала бути найбільш чисельною серед українців. За результатами опитування 2013 року, цю групу склали переважно особи літнього віку (середній вік респондентів цієї групи – близько 57 років); особи, які мешкають у селі (62,6%) та особи, які мають початкову або неповну середню освіту (75,8%). Сьогодні ці показники значно скоротилися, проте означені групи населення і зараз продовжують залишатись найбільш вразливими верствами населення в країні.

Так, у 2019 році мешканці сільської місцевості продовжують залишатися найбільш чисельною групою серед тих респондентів, які відзначають, що «не мають потреби і ніколи не користуються» Інтернетом. Хоча, зауважимо, що порівняно з 2013 роком кількість таких респондентів у 2019 році зменшилась майже втричі до 23% (серед киян –

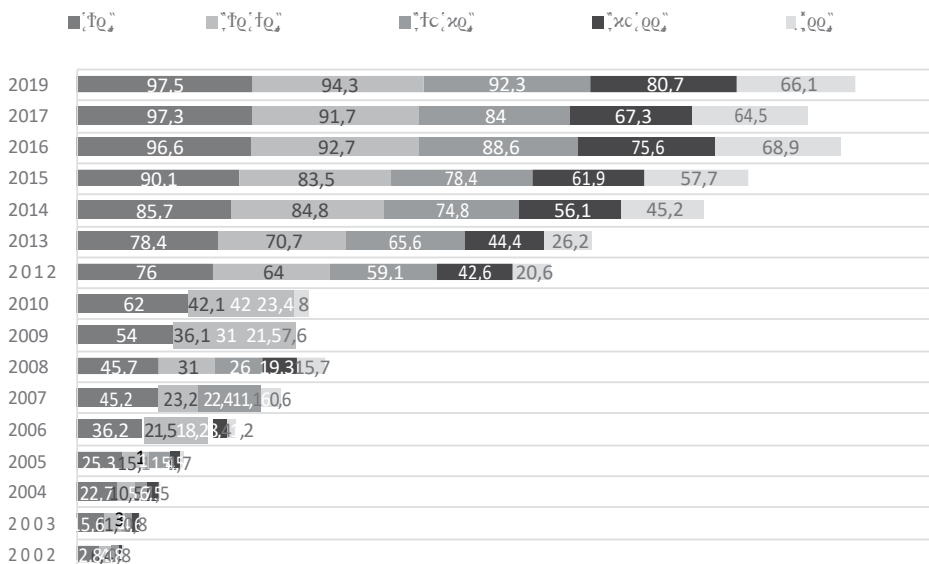
5,9%, серед мешканців великих міст – 18%, серед мешканців невеликих міст – 12,7%).

Подібне співвідношення зберігається і для респондентів за *освітніми* та *віковими* характеристиками. У 2019 році вказували, що «не мають потреби і ніколи не користуються» Інтернетом 7,5% українців з неповною та повною вищою освітою, 23,3% українців з середньою спеціальною освітою, 30,9% респондентів з початковою, неповною середньою освітою. За віковими ознаками – «не мають потреби і ніколи не користуються» Інтернетом 57,4% у віці понад 65 років, 29,4% у віці від 56 до 65 років, близько 14,8% у віці від 46 до 55 років, 5,3% у віці від 36 до 45 років, 2,6% у віці від 26 до 35 років і 1,2% у віці від 18 до 25 років. Кількість українців, які не мають потреби користування Інтернетом, неухильно зменшується в усіх вікових групах. Причому, аналіз результатів дослідження засвідчує, що ці тенденції значно посилюються протягом останніх двох-трьох років, і в першу чергу у старших вікових групах. Так, наприклад, у 2016 році цей показник у групі понад 65 років складав 78,4%, тобто за три роки відбулось його скорочення більш ніж на 20%.

За результатами моніторингового дослідження сьогодні активно користуються Інтернетом як молодь, так і особи середнього віку, зростає і група літніх українців, що долучаються до переваг всесвітньої мережі (рис. 4.1.3).

Рисунок 4.1.3

Користувачі Інтернету у різних вікових групах (%)

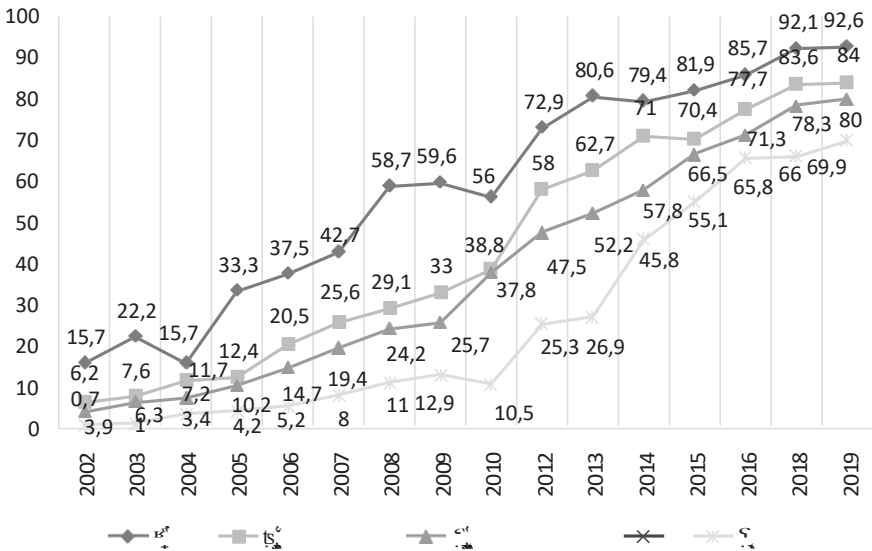
Проте аналіз результатів моніторингового дослідження *вікових характеристик* засвідчує, що динаміка такого зростання у старших вікових групах має позитивний, проте хвилеподібний характер. Що може бути пов'язане і з економічними чинниками (матеріальний стан), і з соціальними потребами групи. Наприклад, підвищення потреби спілкування із рідними за певних соціально-політичних умов, яке ми спостерігали у 2015 році, може стимулювати підвищення необхідності долучення до інтернет-мережі [див. *детальніше* Бойко, 2015с].

Аналіз характеристик інтернет-користування *за типом поселення* засвідчує, що великі міста вже давно перестали бути єдиними осередками користування Інтернетом в Україні. Дослідження фіксує впевнене зростання кількості користувачів Інтернету і в маленьких містах, і у сільській місцевості. Збільшення кількості користувачів в різних типах поселення відбувається досить динамічно (*рис. 4.1.4*).

Впродовж останніх років «Невелике місто» і «Село» продовжують активно нарощувати кількість користувачів Інтернету. Водночас ріст кількості користувачів мережі в столиці та у великих містах України демонструє певне уповільнення цього процесу. Максимальне зростання кількості користувачів Інтернету порівняно з попереднім роком у Києві було зафіксовано 2005 року, а у великих містах 2012 року. Для меш-

Рисунок 4.1.4

Користувачі Інтернету у різних типах поселення (%)

канців сільської місцевості такий якісний стрибок збільшення користувачів було зафіксовано у 2014 році, коли більше 45% мешканців села стали користувачами мережі, перевищивши показник попереднього року на 19% (26,9% у 2013 році).

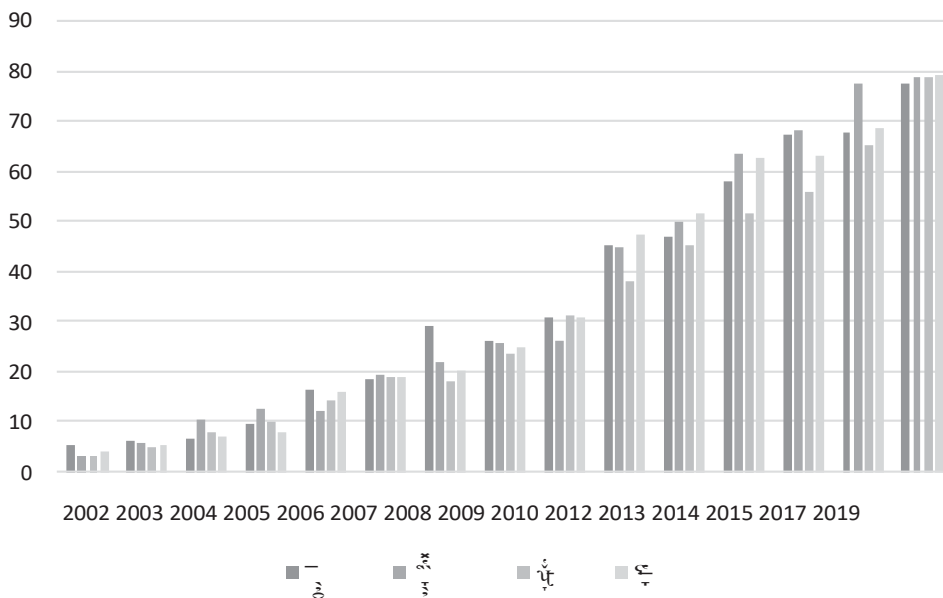
У 2019 році «Село» продовжує демонструвати найбільше нарощування кількості інтернет-користувачів порівняно з іншими типами поселення. Починаючи з 2010 року активно зростає кількість користувачів Інтернету у сільській місцевості. На сьогоднішній день розрив між селом і іншими типами поселення не перевищує 10%. Три чверті селян у 2019 році зазначили, що є користувачами мережі.

Дослідження *регіональних особливостей* долучення громадян України до всесвітньої мережі Інтернет засвідчує неухильне зростання кількості користувачів у всіх регіонах (рис. 4.1.5).

За результатами моніторингового дослідження найменша кількість користувачів мережі Інтернет до 2019 року фіксувалась у західному регіоні. Проте слід зазначити, що саме цей регіон здійснив найбільший стрибок в нарощуванні інтернет-користування протягом останніх років, збільшивши кількість користувачів у регіоні з 56,1% у 2015 році до 71,1% у 2019 році і наздогнавши інші регіони за цим показником.

Рисунок 4.1.5

Користувачі Інтернету у різних регіонах України (%)

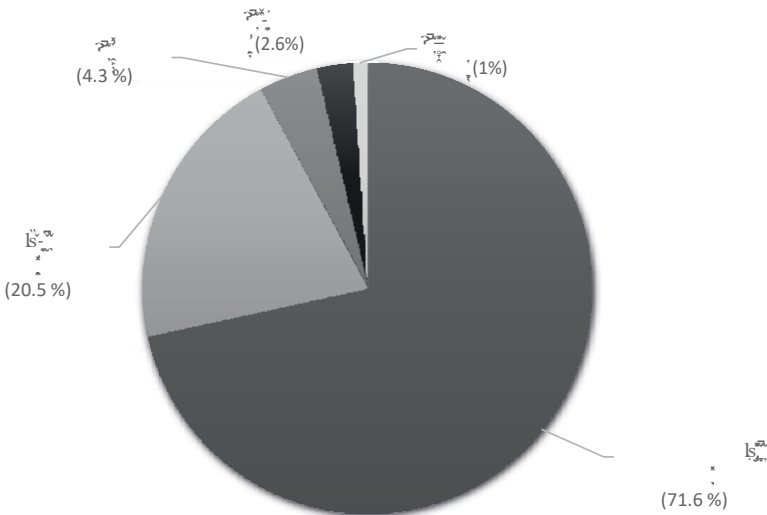

Активність долучення до дигіталізаційних процесів демонструють і тенденції збільшення *інтенсивності користування* засобами інформаційно-комунікаційних технологій. Розглядаючи поселенські відмінності інтенсивності користування мобільним телефоном порівняно зі звичайним (стаціонарним) телефоном можна констатувати, що в селі значно відрізняється співвідношення цих показників від інших поселенських груп. Тут користуються мобільним телефоном 85,2%, а звичайним телефоном 33,5%. Натомість у Києві це співвідношення відповідно становить 94,4% і 61,6% респондентів. Така ситуація поступово посилюється та демонструє перспективну можливість долучення сільських мешканців до інформаційно-комунікаційних технологій за допомогою сучасних мобільних пристроїв.

Зростає і тенденція до регулярного користування мережею. Переважна більшість українських користувачів Інтернету зазначає, що користуються мережею щодня або декілька разів на тиждень. Така інтенсивність користування мережею дозволяє збільшувати якість використання Інтернетом, реалізуючи його можливості у різні сфери діяльності соціально-громадянської взаємодії (рис. 4.1.6).

Рисунок 4.1.6

**Розподіл відповідей на запитання
«Як часто Ви користуєтесь Інтернетом?» серед користувачів (2018, %)**

Причому така інтенсивність користування Інтернетом є переважною для користувачів усіх соціально-демографічних груп (тип поселення, регіон, вік, освіта) – мережа використовується переважно «декілька разів на день».

За даними Державної служба статистики України на кінець 2019 року відсоток користувачів, що зазначали, що користуються послугами Інтернету «не менше, ніж раз на день» складав 77,7%. Висока інтенсивність користування мережею спостерігається і у міській місцевості (79,4%), і у сільській місцевості (73,3%) [Доступ домогосподарств України до Інтернету у 2019 році, 2020: с.10].

Набуває сталого виміру і характеристика переважних місць використання Інтернетом в Україні – це абсолютний пріоритет домашнього використання мережі, який переважає в усіх соціально-демографічних групах населення України (табл. 4.1.2).

Інформаційно-комунікаційні технології продовжують збагачуватись новими технічними пристроями. Поява і зростання популярності в суспільстві планшетів, смартфонів, айфонів тощо розширює можливості

Таблиця 4.1.2

Динаміка розподілу місць користування Інтернетом серед користувачів інтернет-мережі в Україні (%)*

Варіанти:	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Користуюсь вдома	24.1	22.9	31.9	34.1	46.8	51.2	57.2	63.7	70.8	85.4	87.5	92.1	93.8	93	90.3	81.9	80	71.5
Користуюсь на роботі	59.5	47.6	41.1	39.0	36.0	39.8	45.7	30.2	30.7	29.8	26.2	21.9	26.2	22.4	30.0	23.3	28.2	24.8
Користуюсь в Інтернет- кафе, комп'ютерному клубі тощо	32.9	41.0	35.5	35.7	25.8	22.8	12.0	21.6	15.1	7.1	5.1	3.9	3.9	5.6	5.1	3.4	8.5	4.7
Користуюсь з мобільного пристрою (мобільний телефон, смартфон, планшет тощо)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	27.1	41.3	46.3	61.7

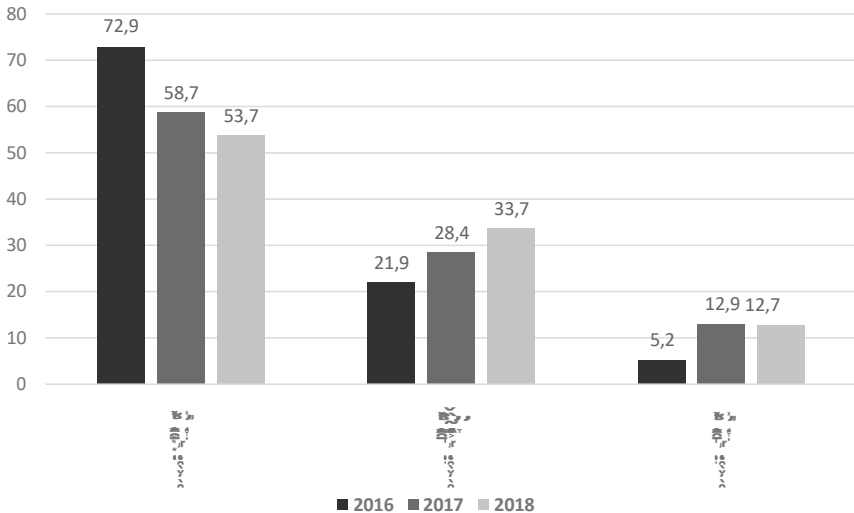
* Можливо було обрати кілька варіантів відповідей водночас

використання Інтернету, детермінуючи якісно новий рівень користування мережею. З'являється можливість користування Інтернетом у будь-якому місці з мобільних пристроїв. І українці все активніше починають її використовувати. У 2016 році більше чверті користувачів (27,1%) зазначали, що користуються Інтернетом з «мобільного пристрою (мобільний телефон, смартфон, планшет тощо)». У 2019 році відсоток користувачів мобільного Інтернету збільшився більш ніж вдвічі (61,7%) порівняно з 2016 роком.

Аналіз динаміки особливостей користування Інтернетом, з огляду на тип доступу користувачів до мережі, демонструє тенденцію до поступового зменшення кількості користувачів виключно фіксованим каналом доступу до мережі і поступове зростання кількості користувачів мобільним Інтернетом (рис. 4.1.7).

Рисунок 4.1.7

Динаміка розподілу користувачів за типом інтернет-доступу (%)

Аналіз типових особливостей використання мобільного Інтернету в країні засвідчує, що переважна більшість українських користувачів мобільним Інтернетом користуються і фіксованим, і мобільним Інтернетом одночасно – тобто є біцентрованими користувачами. А загалом кількість користувачів мобільним Інтернетом і кількість користувачів виключно фіксованим Інтернетом демонструє наступну наповненість означених груп (рис. 4.1.8).

Рисунок 4.1.8

Розподіл користувачів за типом інтернет-доступу (2018, %)

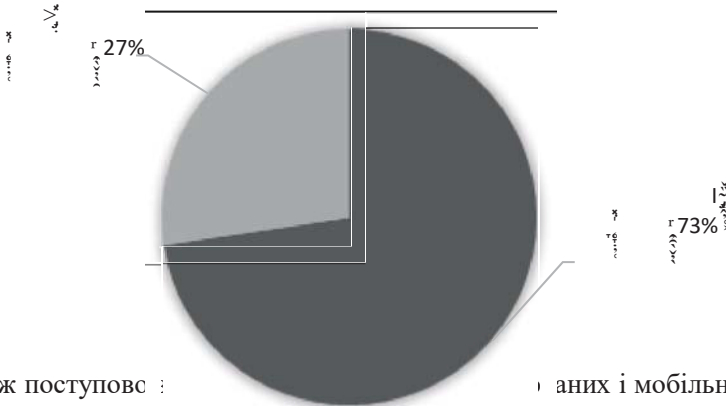
Аналіз групи користувачів мобільним Інтернетом і моніторинг ситуації поширення мобільного інтернет-користування в країні засвідчує, що збільшується відсоток мобільноцентрованих користувачів (тобто тих, хто користується виключно мобільним Інтернетом, а не поєднує два типи користування Інтернетом) з 19,3% у 2016 році до 27,3% у 2018 році. Наразі співвідношення біцентрованих і мобільноцентрованих користувачів мобільного Інтернету має такий вигляд (рис. 4.1.9).

Звичайно, попри виявленні особливості використання різних можливостей інтернет-доступу, сьогодні ще важко говорити про тотальну інформаційно-комунікаційну мобільність українських громадян.

Аналіз результатів дослідження засвідчує, що кількість українців, які не користуються Інтернетом узагалі, продовжує зменшуватись і становить близько 23% від загальної кількості дорослого населення країни. Найбільша частка дорослого населення України (41,2%) продовжує користуватися виключно фіксованим Інтернетом. Більш ніж чверть дорослого населення (26%) користуються і мобільним, і фіксованим Інтернетом. А кількість мобільноцентрованих українців (тих, хто користується виключно мобільним Інтернетом) становить близько 10% дорослого населення країни. Розгляд ситуації в динаміці засвідчує, що протягом останніх років відбувається поступове зменшення мобільнонезаангажованих українців. Спостерігається зменшення кількості українців, які користуються виключно фіксованим Інтернетом з 52,6% від загальної кількості дорослого населення країни у 2016 році до 41,2% у 2018 році.

Рисунок 4.1.9

Особливості користування мережею за типом доступу до мережі серед українських користувачів мобільним Інтернетом (2018, %)

Також поступово зростає частка користувачів, які використовують мобільноцентрованих користувачів мережі, у загальному українському суспільстві.

Мобільний Інтернет – сучасний соціально-технічний феномен, який має певні особливості використання, дещо відмінні від можливостей використання фіксованого інтернет-доступу, та відкриває нові можливості використання мережі в різних суспільних сферах, формуючи нове покоління – покоління мобільноцентрованих користувачів. Загалом виявлені в дослідженні особливості сучасного етапу інтернетизації українського суспільства засвідчують відчутне зростання попиту на використання мобільного Інтернету і збільшення кількості українців, які використовують лише мобільний доступ для мережі. Проте розвиток мобільного Інтернету – це складний процес, який залежить від багатьох факторів як технічного, технологічного, так і соціально-економічного характеру. І успішність цього процесу зумовлена злагодженою і ефективною взаємодією цілого ряду соціальних суб'єктів. Це і налаштованість державних структур сприяти розвитку сучасних ІТ-технологій, і здатність ІТ-сектору забезпечувати їх ефективне впровадження та якісне обслуговування, і соціально-технічна та матеріально-економічна «готовність» пересічного користувача долучатися до користування мобільним Інтернетом [Бойко, 2018f].

Зазначені тенденції української дигіталізації дають змогу користувачеві більш регулярно і пролонговано користуватися можливостями

інтернет-мережі, враховуючи свої потреби і інтереси, а також мінімізувати обмеження і перепони, які виникають, наприклад, при користуванні Інтернетом на робочому місці або в інтернет-кафе – обмеження часу користування, заборони керівництва, обмеження доступу до певних інтернет-ресурсів, брак коштів тощо.

Результати аналізу також засвідчують, що попри вагому позитивну динаміку долучення до користування новітніми інформаційно-комунікаційними технологіями усіх соціально-демографічних груп українського суспільства можна виділити й певні ознаки дигітальної нерівності. Так, мешканців сільської місцевості; особи літнього віку; особи, які мають початкову або неповну середню освіту продовжують залишатись найбільш вразливими верствами населення. Матеріальне становище пересічних українців також має певний вплив на імовірність долучення до мережі. Результати дослідження засвідчують, що користувачі Інтернету переважають в усіх окреслених за матеріальними ознаками групах, проте їх кількість в групах з низькими матеріальними статками значно нижча, аніж у групах з високими матеріальними статками. Так, зазначають що користуються Інтернетом 61,9% респондентів, які оцінюють матеріальне становище своєї сім'ї, як «злиденне»; 66% респондентів, які оцінюють матеріальне становище сім'ї, як «бідне»; 87% респондентів, які оцінюють матеріальне становище сім'ї як «середнє» і 85,3%, як «заможне». Рівень матеріального становища може впливати на якість інтернет-доступу та користування (швидкість, програмне забезпечення тощо), кількість часу перебування в мережі, користування мобільним інтернет-доступом, доступність використання різних інтернет-застосунків тощо, і, відповідно, можливість якісного використання усіх тих можливостей і переваг, які надає Інтернет сучасному мешканцю дигіталізованого світу.

Результати дослідження засвідчують, що країна динамічно дигіталізується. Про це свідчать і результати останніх міжнародних досліджень. Так, на початок 2020 року Україна увійшла до двадцятки світових країн, в яких відбулось найбільше зростання кількості інтернет-користувачів порівняно з попереднім роком [Digital 2020 Global Overview Report, 2020: с. 40]. Україна поступово наздоганяє розвинуті європейські країни за показником загального відсотку населення країни, що користується Інтернетом, випереджаючи зокрема такі країни пострадянського простору як Білорусь, Росія, Молдова [Internet in Europe Stats, 2019]. Динамічне зростання кількості інтернет-користувачів в країні розширює потенційну можливість використання мережі задля поглиблення демократизаційних трансформацій в суспільстві та залучення більш широких верств населення до цих процесів.

4.2. Особливості впровадження електронного урядування в Україні: практики, етапи, агенти

Україна активно рухається шляхом розвитку сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, розбудови елементів електронного урядування та розвитку електронної демократії. Аналіз законодавчих ініціатив у цій сфері засвідчує, що поступово, протягом вже понад двадцяти років, законодавча база із загально-суспільних та загально-технічних питань розвитку ІКТ в Україні переходить до більш детальних, дієво-орієнтованих законодавчих ініціатив – означення і затвердження нового напрямку соціально-громадянської діяльності та взаємодії з використанням інтернет-технологій. Серед таких ініціатив і схвалення «Концепції розвитку електронного урядування в Україні», «Концепції розвитку електронної демократії в Україні», і створення Міністерства цифрової трансформації України тощо.

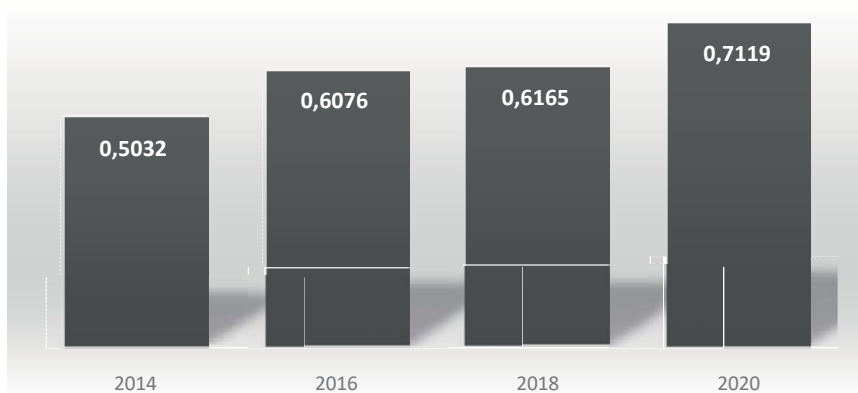
Задля ефективної реалізації програми розвитку *e*-урядування в країні створено ряд законодавчих і виконавчих структур. Відлік активного впровадження електронного інструментарію в суспільний простір розпочинався в країні приблизно з 2014 року. Загальне піднесення громадянської активності того періоду акумулювало й ініціативу небайдужих громадян, у тому числі фахівців *IT*-сфери, спрямовану на створення і розвиток електронних демократичних ініціатив. Така цільова активність суспільства знайшла відгук і у владних колах, зокрема серед досвідченої та професійноосвіченої молоді, яка потрапила в коридори влади на хвилі післяреволюційного курсу країни на оновлення державних владних установ. Упровадження *e*-урядування стало однією з важливих складових загальної реформи державного управління в країні. Завдяки проведенню системної політики у сферах електронного урядування, інформатизації, розвитку інформаційного суспільства, формування і використання національних електронних інформаційних ресурсів, цифровізації органів державної влади, у жовтні 2014 року було створено Державне агентство з питань електронного урядування України. Агентство мало статус центрального органу виконавчої влади й на початок 2019 року налічувало близько 80 фахівців. Середній вік керівного складу агентства становив близько 37 років. Згодом Постановою Кабінету Міністрів України № 856 від 18 вересня 2019 року воно було трансформоване у Міністерство цифрової трансформації України, яке очолив Михайло Федоров, наймолодший за всю історію існування незалежної України міністр.

Серед основних цільових напрямів діяльності владних структур, що детермінують процеси електронної демократизації в країні, – впровадження електронних державних послуг, що дає можливість зробити їх отримання прозорішим, зручнішим і доступнішим для громадян; робота з відкриття наборів баз даних в електронному форматі (відкриті дані); організація системи публічних закупівель та забезпечення контролю громадськості у сфері державних закупівель; забезпечення доступу до публічної інформації, функціонування системи електронних звернень громадян, електронних петицій тощо. Такі кроки держави демонструють відкритість і прозорість діяльності органів влади та сприяють поліпшенню умов ведення бізнесу, громадської діяльності, активізують діалог влади з суспільством, підвищують мобільність, а відтак і ефективність діяльності різних соціальних суб'єктів. Відкриття доступу до різного роду інформації, даних і послуг в онлайн-форматі сприяє подоланню корупційної компоненти в рамках реалізації відносин «державна – громадянин». Вони спрямовані на поглиблення процесів демократизації в сучасному українському суспільстві.

За міжнародною оцінкою ООН Україна входить до групи світових країн із високим індексом розвитку електронного урядування EGDI. У 2020 році країна посіла 69-те місце серед 193 країн світу [United Nations E-Government Surveys, 2020]. Такий показник засвідчує суттєве підвищення рейтингу України в сегменті розвитку електронного урядування порівняно з попереднім роком дослідження. У 2018 році Україна займала 82-те місце в загальному рейтингу країн за індексом EGDI (рис. 4.2.1).

Рисунок 4.2.1

**Динаміка розвитку електронного урядування в Україні
за індексом EGDI (2014 – 2020 роки)**

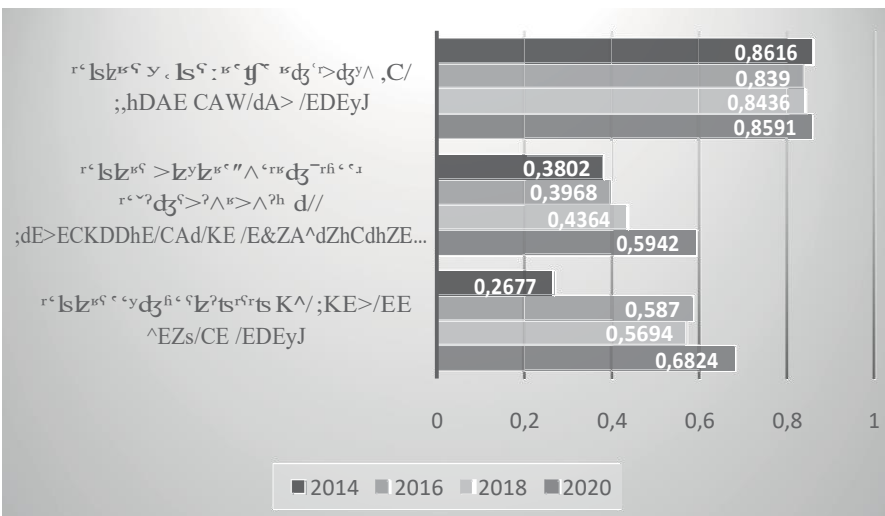

Індекс розвитку електронного урядування (EGDI) складається з трьох субіндексів. *Індекс онлайн-сервісів OSI* (Online Service Index) містить такі показники: наявність інформаційної служби; наявність розширеної інформаційної служби; індекс надання трансакційних послуг; індекс надання пов'язаних послуг. *Індекс телекомунікаційної інфраструктури ТІІ* (Telecommunication Infrastructure Index) складається з таких показників: кількість інтернет-користувачів на 100 жителів; кількість фіксованих телефонних ліній на 100 жителів; кількість абонентів мобільного зв'язку на 100 жителів; кількість бездротових широких підключень на 100 жителів; кількість абонентів фіксованого широкого доступу на 100 жителів. *Індекс людського капіталу НСІ* (Human Capital Index) містить такі показники: рівень грамотності дорослого населення; валовий комбінований коефіцієнт охоплення початковою, середньою та вищою освітою; очікувана кількість років шкільного навчання; середня кількість років навчання. У 2020 році відбулось помітне зростання показників індексу онлайн-сервісів OSI, а також індексу телекомунікаційної інфраструктури ТІІ (рис. 4.2.2).

Такий результат демонструє збільшення доступних онлайн-сервісів, розширення інтернет-доступу та зростання e-потенціалу демократизації сучасного українського суспільства.

Рисунок 4.2.2

Динаміка субіндексів EGDI в Україні (2014 – 2020 роки)

За результатами дослідження 2020 року Україна також увійшла до групи країн із дуже високим рівнем за індексом електронної участі EPI (E-Participation Index), посівши 46-те місце серед 193 країн світу (у 2018 році країна посідала 75-те місце за цим показником). ООН використовує індекс електронної участі як додатковий показник, що вбирає показники трьох рівнів участі: *e*-інформація (*e*-information) – забезпечення участі шляхом надання громадянам публічної інформації та доступу до інформації без або на вимогу; *e*-консультація (*e*-consultation) – залучення громадян до внесення та обговорення питань державної політики й послуг; *e*-прийняття рішень (*e*-decision-making) – розширення прав і можливостей громадян шляхом спільного розроблення варіантів політики та спільного виробництва компонентів послуг і надання послуг. Дослідження 2020 року презентує таке наповнення рівнів участі в Україні: *e*-інформація (79,63%), *e*-консультація (80,95%), *e*-прийняття рішень (90,91%) [United Nations E-Government Surveys, 2020: с.315]. Результати міжнародного дослідження ООН демонструють наближення України за індексним виміром можливостей електронної участі до провідних демократичних країн світу, показники яких сягають 100% по всіх виділених позиціях, і поступове нарощування соціо-технічної бази реалізації електронної демократизації українського суспільства.

За результатами соціологічного опитування Інституту соціології НАН України 2019 року серед змін, що відбулись у країні за останні п'ять років українці виділяють «створення прозорої системи державних закупівель ProZorro, надання державних адміністративних послуг онлайн» як одну з тих змін, що найбільш позитивно вплинула на життя в країні.

ProZorro – це унікальна електронна програма тендерних закупівель, суто український продукт. Система була створена українськими громадськими активістами (*IT*-фахівцями) й реалізована завдяки плідній співпраці владних структур, бізнесу і громадськості. Від початку програма адмініструвалася антикорупційною організацією Transparency International Україна, а згодом була передана «народові України (державі)» згідно з «Меморандумом про відмову від авторських прав, передачі державі та подальших кроків створення пілотної версії автоматизованої інформаційної системи електронних державних закупівель в Україні». ProZorro – це системна реформація тендерного процесу на території України, яка забезпечує публічність процесу державних закупівель. Це прозорі електронні торги, долучитися до яких може будь-який юридичний суб'єкт держави. Така система здатна активізувати демо-

кратизаційний процес, сприяючи запобіганню корупції, забезпечуючи прозорість тендерного процесу, повну звітність і можливість контролю громадськості за діями державних установ. «Згідно з Законом України “Про публічні закупівлі” портал prozorro.gov.ua є відкритим ресурсом, який пропонує доступ до всієї інформації з центральної бази даних про електронні тендерні торги, що були оголошені з 31 липня 2016 року. Державні організації-замовники оприлюднюють тендерні оголошення (а учасники аукціону беруть участь у торгах) за допомогою модуля електронного аукціону, доступ до якого вони отримують, зареєструвавшись на авторизованих електронних майданчиках. Модуль аукціону відповідає за те, щоб інформація потрапляла до центральної бази даних і оприлюднювалася на порталі та всіх інших майданчиках одночасно. Портал, база даних і модуль електронного аукціону разом з партнерами та стейкхолдерами формують Єдину систему електронних публічних закупівель ПроЗорро (ProZorro)» [Офіційний портал оприлюднення інформації про публічні закупівлі України, 2019].

За чотири роки роботи в системі ProZorro зареєстровано понад 200 тисяч підприємств учасників торгів. Близько 90% зареєстрованих – це представники малого і середнього бізнесу. За час роботи системи загальна кількість торгів сягнула 4 мільйонів і заощадила понад 100 мільярдів бюджетних коштів. Показник економії – це різниця між початковою вартістю закупівлі та остаточною сумою підписаного після аукціону договору [Prozorro заощадила українським платникам податків 100 млрд гривень, 2019]. ProZorro постійно удосконалюється, підвищується відповідальність за порушення під час закупівель, з’являються нові інструменти боротьби з демпінгом тощо. Система відкрита, і кожен громадянин може отримати інформацію, на що витрачаються бюджетні кошти держави.

Також у рамках компанії із запобігання корупції та зловживань у системі державних закупівель антикорупційна організація Transparency International Україна ініціювала створення моніторингового громадського проекту DOZORRO. Мета мережі громадських організацій, об’єднаних цим проєктом, – моніторинг публічних закупівель, виявлення порушень та інформування контролюючих і правоохоронних органів. Крім того, створено чат-бота (DozorroBot), який дає змогу підписатися на тендер і відстежувати всі процедури й оновлення, що відбуваються в рамках цього тендеру, а це робить його ефективним контрольним ресурсом громадськості в рамках реалізації взаємодій «державна – громадянин», «державна – бізнес» тощо.

Можна констатувати досить динамічну активність держави і щодо впровадження інструментарію *e*-уряду та розвитку елементів *e*-демократії в Україні. Активна робота в рамках інституційного процесу проводиться за різними спрямуваннями. Це переведення державних адміністративних послуг в електронний формат, яке дає можливість отримати будь-яку послугу протягом 24/7 з будь-якого місця, де є підключення до Інтернету. Електронний формат отримання послуг сприяє відкритості, орієнтований на потреби громадянина, заощаджує час та має антикорупційний ефект. Електронні послуги впроваджуються в багатьох сферах – будівництво, земельні послуги, екологія, реєстрація бізнесу, оформлення субсидій, державної допомоги тощо. Скористатися всіма електронними послугами можна на єдиному веб-порталі органів виконавчої влади України kmu.gov.ua в розділі «Послуги». Поступово впроваджуються й модернізуються публічні державні послуги: *e*-послуги, *e*-ідентифікація, відкриті данні тощо. Здійснюється модернізація публічного управління – розвиток електронної взаємодії державних реєстрів (інтероперабельність), електронного документообігу, електронної ідентифікації, *e*-урядування тощо. Станом на середину 2020 року в режимі онлайн доступно близько 120 електронних послуг [Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України, 2020]. Це і реєстрація бізнесу, й електронний кабінет перевізника, і допомога при народженні, і електронний кабінет водія, і комплексна електронна послуга «*e*-малятко», яка дає можливість протягом 10 хвилин за одним онлайн-зверненням у пологовому будинку отримати пакет послуг (свідоцтво про народження, витяг про реєстрацію, грошова допомога, посвідчення батьків багатодітної родини та інші) тощо.

Адміністративні електронні послуги надаються на єдиному державному порталі адміністративних послуг mu.gov.ua. Сьогодні постійно зростає електронний документообіг у державі. Перехід в електронний формат дозволяє поєднати державні реєстри різного рівня і спрямування в єдину систему взаємодії та зробити її більш ефективною, оперативною, нівелювати корупційну складову у разі доступу громадян до адміністративних послуг. Впроваджується система електронної взаємодії українських державних електронних інформаційних ресурсів «Трембіта». Завдяки даній системі через обмін електронними повідомленнями будується мобільна інформаційна взаємодія органів публічної влади. Система «Трембіта» є одним із ключових елементів інфраструктури надання електронних послуг громадянам і бізнесу, яка забезпечує зручний уніфікований доступ до даних державних реєстрів. Втілюється

підсистема загальнонаціональної Системи електронної взаємодії органів виконавчої влади (СЕВ ОБВ) «Вулик». Вона забезпечує автоматизацію роботи адміністративних центрів – оброблення заявок на надання адміністративних послуг, формування звітів, контроль термінів; уможливує надсилання документів до суб'єктів надання адміністративних послуг в електронному вигляді. Відбувається імплементація стандарту європейського *e*-документа ASiC, що має сприяти поглибленню євроінтеграційних процесів у країні, поширенню європейської ціннісно-нормативної системи суспільної взаємодії тощо.

На шляху демократизації сучасного українського суспільства уряд підтримує політику відкритості державних закладів і установ, впроваджуючи систему відкритих даних (Open Data). Відкриті дані – це офіційна інформація, до якої будь-хто має доступ і яку будь-хто може використовувати та поширювати. Відкриті дані використовують як органи влади, так і громадські організації й активісти, науковці, дослідники, освітні установи, комерційні компанії та громадяни. На основі відкритих даних створюють корисні для бізнесу та суспільства сервіси. У жовтні 2016 року Україна офіційно приєдналась до Міжнародної хартії відкритих даних, взявши на себе зобов'язання перед міжнародною спільнотою впроваджувати національну політику відкритих даних відповідно до принципів хартії. Відкриті дані мають потужний антикорупційний ефект, сприяють прозорості влади, позитивно впливають на розвиток економіки. У 2017 році відкриті дані принесли в економіку України понад 700 млн доларів, або 0,67% ВВП. І зі збереженням нинішніх темпів, за прогнозами, до 2025 року ця цифра зросте вдвічі – до понад 1,4 млрд доларів, або 0,92% ВВП. Сьогодні Україна є одним зі світових лідерів з відкритості даних. На початок 2020 року Єдиний державний веб-портал відкритих даних містив уже понад 30 тисяч таких наборів [Єдиний державний веб-портал відкритих даних, 2020].

Українські відкриті дані увійшли в європейський інформаційний простір і оприлюднюються на Європейському порталі відкритих даних europeandataportal.eu. У рамках цього спрямування в країні реалізуються такі проєкти: Open Data Challenge, Open Data Forum, оновлений портал відкритих даних, дослідження впливу відкритих даних на економіку України, відкриті дані міст, сервіси на основі відкритих даних тощо. Серед найпопулярніших наборів відкритих даних – відомості про зареєстровані транспортні засоби від МВС, дані поверхневих вод від Державного агентства водних ресурсів, дані про ліцензії транспортних засобів на перевезення пасажирів та вантажів від ДСБТ, авто у розшуку, судові справи тощо.

У рамках сучасної демократизації в країні запроваджуються і елементи електронної демократії, які мають сприяти розширенню можливостей участі громадян у процесі прийняття рішень на різних рівнях, оптимізувати діалог «влада – громадянин» у демократичних традиціях. Це електронні консультації, електронні петиції, електронні звернення, бюджети участі (громадські бюджети), які впроваджуються сьогодні в Україні і на загальнодержавному, і на місцевому рівні.

Уперше в Україні електронні петиції були запроваджені в систему громадянської активності в рамках розширення дієвої взаємодії громадськості із владними структурами у 2015 році. Наразі в Україні електронні петиції можна подавати на загальнодержавному рівні – до Президента України, до Верховної Ради України та на регіональному, місцевому рівні – до місцевих обласних рад і органів місцевого самоврядування. За результатами дослідження експертів Центру розвитку інновацій 2018 року в Україні «у період з 2015 по 01.06.2018 р. було подано близько 30000 *e*-петицій в усіх містах України. 11% поданих петицій набрали необхідну кількість підписів для обов'язкового їх розгляду ОМС, 96% з них були розглянуті ОМС, відповідним структурним підрозділом чи відповідальною особою. 50% розглянутих *e*-петицій були підтримані ОМС, а 28% підтриманих петицій були реалізовані, відповідно до даних наданих ОМС. Інструмент *e*-петицій запроваджено в усіх містах – обласних центрах України й їх мешканці є найбільш активними користувачами. Частка *e*-петицій у таких містах по відношенню до всеукраїнських показників складає не менше 70%. Найбільш популярні теми *e*-петицій: благоустрій, транспорт та дороги, житлово-комунальні послуги» [Ємельянова, Лобойко, 2018: с. 8].

E-демократизаційний потенціал України активно розбудовується за підтримки різних донорських, міжнародних організацій та фондів, і це також сприяє стрімкому розвитку *e*-сфери в країні. Розробляються програми інформатизації регіонів країни, проводяться тренінги з *e*-демократії, *e*-урядування для громадських активістів, представників громадських спільнот, молодих лідерів і студентів, а також впроваджуються навчальні курси для держслужбовців, робітників ЦНАПів, працівників освітніх закладів тощо. У контексті вдосконалення процесів демократизації в суспільстві створюються нові інструменти *e*-демократії – можливості *e*-взаємодії на загальнодержавному рівні і місцевих рівнях постійно зростає.

У рамках потужної програми «Електронне врядування задля підзвітності влади та участі громади» (EGAP), що фінансується Швейцарською

Конфедерацією і виконується Фондом Східна Європа та Innovabrigde Foundation, створена інтерактивна веб-платформа «Єдина платформа місцевої електронної демократії» (скорочено – e-DEM), яка забезпечує доступ до використання інструментів електронної демократії. Зокрема, це місцеві електронні петиції, які дають можливість мешканцям міст та містечок через звернення з е-петиціями до місцевих органів влади впливати на розвиток своїх громад. За умови підтримки визначеною кількістю мешканців, такі петиції розглядаються органами місцевого самоврядування в установленому Законом порядку. Також це громадські бюджети, які дають змогу мешканцям пропонувати свої проєкти розвитку і впливати через онлайн-голосування на розподіл певної частини коштів місцевого бюджету. Це також впровадження такого елемента електронної демократії, як електронні консультації з громадськістю, який має дати можливість ефективно взаємодіяти владі з громадськістю й забезпечити проведення опитувань громадської думки, здійснення громадських обговорень проєктів документів перед їх ухваленням і враховувати пропозиції громадськості щодо питань розвитку місцевих громад та країни в цілому. Крім того, платформа пропонує «сервіс “Відкрите місто” – краудсорсингова інтернет-платформа із застосуванням геоінформаційних технологій для взаємодії мешканців з місцевою владою та комунальними підприємствами, а також – для самоорганізації громадян. Основне призначення сервісу – інформування мешканцями місцевої влади про актуальні проблеми благоустрою, житлово-комунальної сфери, інфраструктури тощо, для оперативного усунення цих проблем» [e-DEM платформа електронної демократії, 2019].

Платформа електронної демократії (e-DEM) була першою в Україні платформою, створеною громадськими активістами за підтримки міжнародної спільноти, яка об'єднала найпопулярніші серед користувачів e-сервіси, інструменти e-демократії в одному локальному e-просторі. Така платформа – це можливість впливати на місцеву владу. Вона дозволяє бачити в реальному часі всі електронні сервіси до яких підключені певні місцеві громади, а також можливість долучитися до важливих ініціатив для кожного мешканця. На сайті постійно оновлюється інформація щодо онлайн-активності громадськості із зазначених напрямів: місцеві петиції, громадський бюджет, відкрите місто, консультації з громадськістю тощо. Така інформація дає можливість бачити актуальні події громади – це й інформація про нові петиції, і актуальні опитування з місцевих проблем, і нові проєкти громадського бюджету тощо.

Це не єдина програма, що реалізується громадськістю в Україні в рамках курсу на впровадження демократичних інструментів е-урядування. Серед громадських організацій, які активно сприяють розвитку демократизаційних процесів у країні можна означити такі: «Електронне врядування задля підзвітності влади та участі громади» (EGAP), громадська спілка «Центр розвитку інновацій», громадська організація «Електронна демократія», «Центр політико-правових реформ», «Центр політичних студій та аналітики “Ейдос”», «Подільська агенція регіонального розвитку», «Громадянське суспільство онлайн», «Мій голос», місцева асоціація органів місцевого самоврядування «Асоціація відкритих міст» та інші інституції громадянського суспільства, в тому числі й ті, які представляють інтереси осіб з інвалідністю, міжнародні організації тощо.

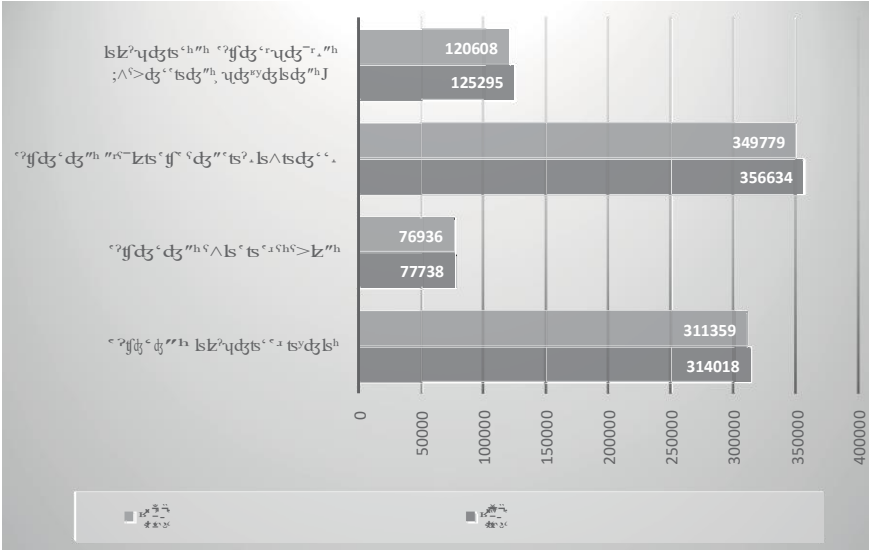
Результатами реалізації таких програм стає впровадження і вдосконалення інструментів е-урядування (е-уряду, е-демократії), які підвищують ефективність і прозорість роботи органів влади, надання е-послуг, е-взаємодії держави і громадянина. Інструменти е-демократії, розширення е-платформ громадянської взаємодії, засобів взаємодії «держава – громадянське суспільство», «держава – громадянин» сприяють підвищенню рівня участі громадян у процесі прийняття рішень різного рівня (від загальнодержавного до регіонального, міського, районного рівнів), підвищенню громадянської активності, формуванню свідомості активного громадянина, здатного впливати на суспільні процеси в державі.

За даними державної служби статистики України у 2019 році фіксується досить активна взаємодія влади з громадянами в електронному форматі щодо реакції владних структур на електронні звернення громадян. Було зареєстровано понад 873685 е-звернень громадян до різних державних установ, переважна більшість з яких була розглянута владними структурами (858682 е-звернень) (рис. 4.2.3).

Впроваджуються в електронному форматі і такі демократичні інструменти взаємодії «влада – громадянин», як громадський бюджет та електронне консультування з громадськістю. У 2019 році було подано 15347 проєктів громадських бюджетів («Бюджет участі»), з них органами державної влади подано 1598 проєкти, органами місцевого самоврядування 13749 проєкти. За результатами онлайн-голосування було підтримано 5443 проєкти громадського бюджету [Використання інструментів електронної демократії органами державної влади та місцевого самоврядування у 2019 році, 2020]. Було оприлюднено 5639 е-консультацій та 4735 звітів за результатами проведених е-консультацій з громадськістю (рис. 4.2.4).

Рисунок 4.2.3

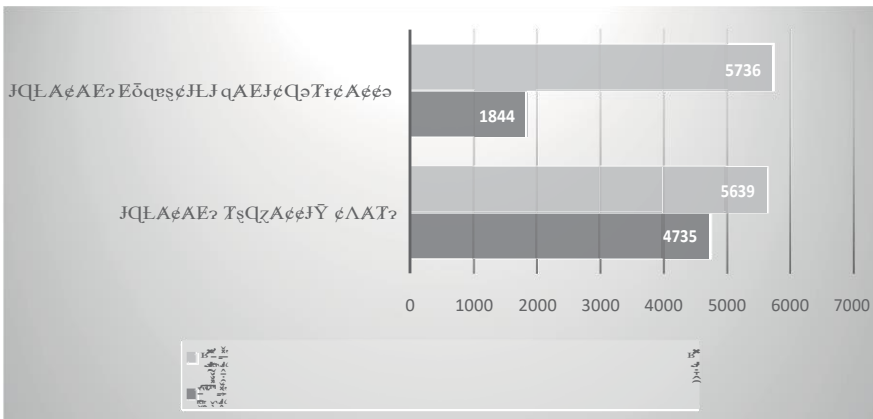
Кількість зареєстрованих та розглянутих е-звернень за групуваннями установ (од, 2019)*

*Джерело даних: Використання інструментів електронної демократії органами державної влади та місцевого самоврядування у 2019 році // Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (Дата звернення 30.06.2020).

Рисунок 4.2.4

Е-консультації органів державної влади та місцевого самоврядування з громадськістю (од, 2019)*

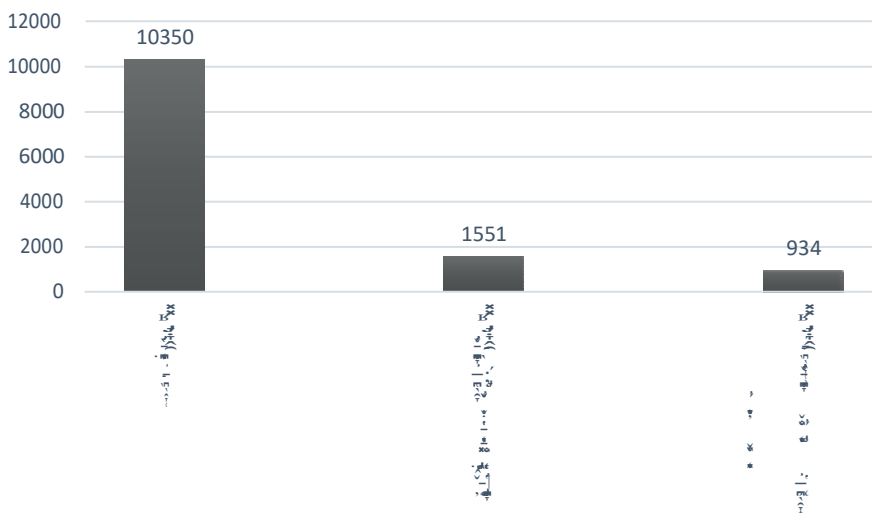

*Джерело даних: Використання інструментів електронної демократії органами державної влади та місцевого самоврядування у 2019 році // Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (Дата звернення 30.06.2020).

Показовим є те, що кількість оприлюднених *e*-консультацій з громадськістю набуває поширення і серед органів державної влади, і органів місцевого самоврядування, проте кількість оприлюднених *e*-звітів за результатами проведеного *e*-консультування органами місцевого самоврядування значно нижча, ніж органами державної влади.

За даними державної служби статистики України у 2019 році також було оприлюднено 10350 *e*-петицій до різних державних органів, проте кількість підтриманих *e*-петицій була вразі меншою (рис. 4.2.5).

Рисунок 4.2.5
Впровадження *e*-петицій в Україні (од., 2019)*

*Джерело даних: Використання інструментів електронної демократії органами державної влади та місцевого самоврядування у 2019 році // Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (Дата звернення 30.06.2020).

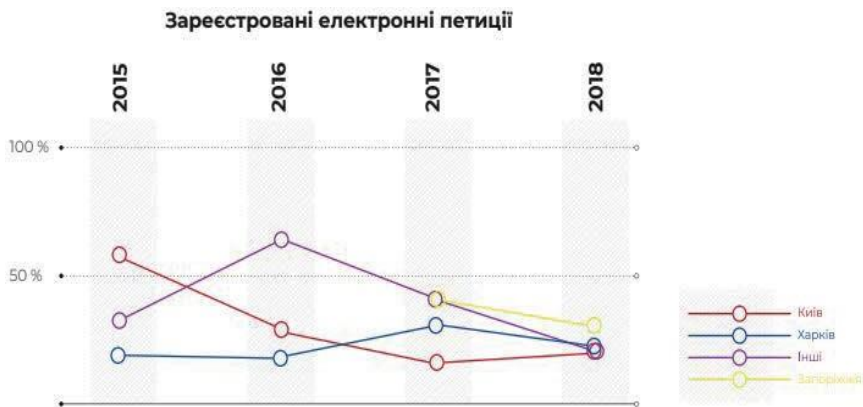
Такий вигляд має загальна картини реалізації демократичних трансформацій, що відбуваються в Україні, відтворена у формальній статистиці впровадження нових *e*-інструментів.

Дослідження, здійснене експертами Центру розвитку демократій засвідчує, що «найбільш активними користувачами *e*-петицій мешканці стають відразу після запровадження цього інструменту» і презентує таку динаміку кількості зареєстрованих *e*-петицій (рис. 4.2.6).

Стосовно причин такої динаміки автори дослідження зазначають, що мешканці «надалі – починають більш розважливо ставитись до використання *e*-петицій» та визнають, що проблема потребує додаткового

Рисунок 4.2.6

Динаміка кількості зареєстрованих петицій*

У 2017-2018 роках (станом на 01.06.2018 р.) найбільше петицій зареєстровано у Запоріжжі.

*Джерело: Ємельянова А., Лобойко С. Національне дослідження електронних петицій в Україні. Київ, 2018: с. 14.

дослідження в майбутньому [Ємельянова, Лобойко, 2018: с. 14]. У подальших аналітичних дослідженнях цієї проблематики експерти центру продовжують свій аналіз, розглядаючи проблеми формування е-петицій та їх запровадження. Вони пов'язують ситуацію низького відсотка запровадження е-петицій, зокрема з тим, що «електронні петиції часто подають до органу, який не має компетенції вирішувати таке питання (наприклад, петиції з вимогою підвищення пенсій подаються до органів місцевого самоврядування); електронні петиції часто недостатньо якісно підготовлені авторами та/або містять нечіткі формулювання або ідеї; електронні петиції є невиконуваними» [Коротка записка щодо електронних петицій. Україна – Латвія, 2019: с. 3].

Впровадження інструментів е-урядування (е-уряду та е-демократії) в сучасний перебіг соціально-громадянської взаємодії в українському суспільстві перебувають на початковому етапі. Якщо звернутися до даних всеукраїнського моніторингового соціологічного дослідження Інституту соціології НАН України, яке відстежує особливості залучення пересічних громадян України до використання можливостей е-урядування починаючи з 2017 року, то слід зазначити, що в масштабах країни фіксуються наступні відсотки щодо певних показників такої активності, які були отримані під час відповіді респондентів на запитання «Яку активність Ви проявляєте в мережі Інтернет?» (табл. 4.2.1).

Таблиця 4.2.1

Соціально-громадянська активність у рамках використання
можливостей *e*-урядування серед користувачів Інтернету в Україні (%)

<i>Варіанти відповіді:</i>	2017 <i>N</i> =1245	2019 <i>N</i> =1416
Отримую електронні державні послуги (<i>e</i> -реєстрація, <i>e</i> -довідка, <i>e</i> -черга тощо)	4,9	8,6*
Підтримую або ініціюю електронні петиції, звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування тощо (<i>e</i> -петиції, <i>e</i> -звернення, <i>e</i> -скарги тощо)	5,6	9,2*
Надсилаю електронні запити щодо отримання публічної інформації, створеної суб'єктами владних повноважень (<i>e</i> -запити)	1,9	4,0*
Відстежую інформацію щодо звітності за прибутками та видатками чиновників, прозорості фінансових операцій чиновників, звітів їх діяльності на посаді (<i>e</i> -декларації, <i>e</i> -звіти)	4,0	4,2
Відстежую інформацію про результати проходження різноманітних конкурсних проєктів, тендерів на закупівлю товарів або послуг державними установами, витрачання бюджетних коштів (<i>e</i> -бюджет, <i>e</i> -тендери, <i>e</i> -закупівлі система ProZorro)	2,3	5,5*
Приймаю участь в <i>e</i> -тендерах, підтримую або ініціюю проєкти бюджету участі онлайн тощо	-	2,0

* різниця статистично значуща на рівні 1% (позначка розміщена поруч із більшим значенням).

Результати опитування 2019 року демонструють позитивну динаміку впровадження елементів *e*-уряду та *e*-демократії в обіг суспільної взаємодії в онлайн-форматі порівняно з 2017 роком. Показники по окремих позиціях збільшились майже вдвічі протягом останніх двох років. Проте кількість користувачів, які онлайн здійснювали означену соціально-громадянську активність у рамках реалізації взаємодії «державна – громадянин», у 2019 році не перевищувала 10% від загальної кількості дорослого населення України. Невеликі відсотки щодо виділених у дослідженні позицій онлайн-активності унеможливають здійснення

більш глибокого аналізу соціально-демографічних показників такої активності й потребують подальшого відстеження ситуації в країні. Сьогодні можна зазначити як тенденцію те, що серед осіб, які підтримують або ініціюють електронні петиції, звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування тощо (*e*-петиції, *e*-звернення, *e*-скарги тощо), переважають респонденти середнього віку з незакінченою або закінченою вищою освітою. Регіональні та поселенські характеристики за даним показником наразі не демонструють відмінностей.

Задля популяризації *e*-петицій у рамках реалізації концепції розвитку електронної демократії громадські структури за фінансової підтримки іноземних донорських структур впроваджують ілюстративні та роз'яснювальні матеріали. Головний акцент робиться на агітації щодо підтримки петицій, тобто їх кількісного продукування. Це, наприклад, розроблення агітаційної покрокової інструкції таких дій громадян. На змістовних складових запровадження електронного інструментарію процесів демократизації увага не акцентується. «Не знаєш як подати чи підписати електронну петицію?» запитують виконавці проєкту. «Для тебе – покрокова інструкція!» (рис. 4.2.7).

Рисунок 4.2.7

Покрокова інструкція подання електронних петицій*

*Джерело: Електронні петиції. URL: https://prezi.com/view/7u57dfMXAZeVhWi8qsBb/?fbclid=IwAR0uQKBtENJt5jcyntLuONabf2jGXztBoVHNTi3rU8ANPAKXM6Nh_VkJnDs (Дата звернення 17.02.2019).

Аналіз реалізації формалізованої електронної активності в українському суспільстві висвітлює загальну особливість більшості програм, що реалізуються в рамках упровадження елементів *e*-демократії, *e*-уряду – концентрацію переважно (або і виключно) на статистичних, кількісних ознаках і показниках цих процесів (скільки даних відкрито, скільки послуг впроваджено тощо). Така ситуація, відтворена і в «Концепції розвитку електронної демократії в Україні» від 2017 року, де зазначається, що «за результатами реалізації другого етапу передбачається забезпечення базових елементів електронної демократії в усіх сферах суспільного життя. Ключовим індикатором успішності реалізації Концепції на перших етапах є динаміка показника електронної участі згідно з міжнародними оцінками» [Концепція розвитку електронної демократії в Україні, 2017].

Ефективність демократизаційного процесу через залучення елементів електронного урядування (*e*-демократії, *e*-уряду) в життя пересічних громадян потребує не тільки їх популяризації, підвищення електронної грамотності громадян і кількісного збільшення *e*-інструментарію. Важливим є відпрацювання реально діючого, інституціоналізованого механізму *e*-взаємодії, формування якісно функціонуючого *e*-інструментарію громадянської взаємодії. Він має стати повноцінним інституціоналізованим елементом суспільної взаємодії, активним елементом ціннісно-нормативної свідомості всіх суб'єктів даного процесу. На думку експертів, саме проблема «несерйозного» ставлення чиновницького апарату до *e*-процесів (як запиту до реальних дій чиновника), недостатня інституціоналізованість механізмів їх реалізації може стати причиною знецінення можливостей *e*-демократії та втрати довіри суспільства до їх дієвості й результативності. Потрібно змістити акцент з формально-кількісних показників упровадження елементів *e*-урядування на показники їх інституціоналізованості в сучасному українському суспільстві, показники якості реалізації всього механізму, дієвості *e*-інструментарію тощо. Суспільству потрібен реальний соціальний суб'єкт, який має взяти на себе всю відповідальність за ефективну реалізацію демократизаційних трансформацій в Україні. Важливість і нагальну актуальність розв'язання цих завдань демонструє, наприклад, і ситуація (динаміка ситуації) з *e*-петиціями, довіра до яких у суспільстві знижується через усвідомлення пересічним громадянином неефективності реалізації своїх інтересів через цей механізм суспільного впливу. Інформаційні і дослідницькі платформи активно демонструють результати «загальної кількості *e*-петицій», «підтримані петиції», «петиції на розгляді», проте інформація про кількість реально реалізованих

e-петицій залишається досить незначною. Дослідження українських і латвійських аналітиків засвідчує, що «результативність електронних *e*-петицій на місцевому рівні в Україні, відповідно до даних дослідження Центру розвитку інновацій складає 28% від загальної кількості розглянутих органами місцевого самоврядування *e*-петицій та, приблизно, 15% до Президента України. Натомість результативність електронних петицій до Парламенту Латвії складає 63%» [Коротка записка щодо електронних петицій. Україна – Латвія, 2019: с. 3].

Окреслена в даному аналізі проблемна ситуація пов'язана і з особливостями реалізації агентності дигіталізаційних трансформацій у сучасній українській державі.

Від початку держава не виступала основним замовником дигіталізаційних трансформацій українського суспільства. Така ініціатива йшла переважно знизу та ззовні. Активними і дієвими агентами дигіталізаційних процесів у країні були *IT*-спеціалісти (*IT*-активісти), міжнародні структури та фонди, недержавні громадські організації, активні громадяни. У процесі розвитку та відтворення суспільної діяльності та взаємодії в онлайн-форматі структура цієї агентності була вельми рухливою і продовжує залишатися такою і зараз. Звичайно, переважання певного агента не передбачає того, що інші агенти зникають зовсім. Ідеться про превалювання активності того чи іншого агента, який детермінує певний етап.

На перших етапах головними агентами дигіталізаційних зрушень у країні виступали небайдужі та свідомі *IT*-активісти. Вони запровадили певну етику онлайн-взаємодії й чітко стежили за її дотриманням. Дигіталізаційні зміни відбувалися з ініціативи *IT*-бізнесу, приватних структур та організацій. І на запити держави щодо можливої допомоги вони відповідали — «нічого не треба, просто не заважайте». На рівні держави на той момент було відсутнє відчуття важливості та корисності онлайн-формату суспільної взаємодії.

Зрештою ефективність соціальних онлайн-ових дій та взаємодій була неодноразово підтверджена у громадській активності. Це була самоорганізаційна активність громадян, які використовували онлайн-простір заради громадських акцій, громадських ініціатив, допомоги у громадському просторі тощо. І така активність мала вагомі суспільні наслідки. Як приклад можна навести події 2013 року, коли наприкінці березня раптово випав сніг у Києві і стався суспільний колапс, до якого влада не була готова. Тож мешканці столиці залишились один на один з наслідками березневої хуртовини. Тоді саме онлайн-активісти допомогли

розв'язати цю проблему. Представники влади відчували реальну ефективність такої взаємодії. Онлайн-активістів стали запрошувати на державні заходи, розпочалися спроби поєднання зусиль онлайн-активістів та державних установ.

Згодом етап *пересічної (низової) онлайн-активності*, головним рушієм (агентом) якого були пересічні громадські онлайн-активісти, трансформувався в наступний, який можна окреслити як *міжнародний*. Дигіталізаційні процеси в Україні стали предметом пильної уваги міжнародної спільноти. Активно розвивалися міжнародні ініціативи, Україна як держава долучалася до міжнародних законів та міжнародних хартій. Але, переважно, не тому, що держава розуміла потребу чи мала таку потребу.

На цьому етапі міжнародні організації підтримували українських активістів. Точніше активісти мали підтримку з боку міжнародних організацій, реалізуючи міжнародні запити та ініціативи силами ініціативних громадських груп, здебільшого на місцевому рівні. Вони допомагали державним структурам збудувати щось в онлайн-форматі – налагодити якусь соціально-громадянську взаємодію, запровадити електронні петиції на рівні певного міста, районного центру або і цілого району. Це були одиничні ініціативи, які реалізовувались за міжнародної підтримки.

На цьому етапі можна виокремити три головні агенти. Це міжнародні організації, громадянські активісти та держава. Залучення *держави* до дигіталізаційних процесів в якості одного з дієвих агентів реалізувалося в інституційній формі, зокрема, через створення державної установи – Державного агентства з питань електронного урядування України. При цьому держава не була основним гравцем на цьому полі. Агентство працювало у співпраці з іншими агентами, активно долучалося до процесів взаємодії з громадськістю, реагувало на громадські запити, запитувало у громадян, які вони воліли б відкрити бази даних, які їм першою чергою потрібні послуги тощо. Водночас міжнародні організації, які спонсорують демократизаційні процеси в країні, сприяли тому, що активісти, які беруть участь у цих програмах, активно підштовхували державу до того, щоб вона ставала відкритішею – активно відкривала державні бази даних в онлайн-форматі, формували системи *e-демократії* тощо.

Наразі почався новий етап. Сьогодні держава позиціонує себе, як активного агента, який бере на себе повну відповідальність за реалізацію дигіталізаційних трансформацій у країні. У вересні 2019 року створено Міністерство цифрової трансформації України, створено Комітет цифрової трансформації України у Верховній Раді тощо. Саме їх поява

ознаменувала новий етап української дигіталізації – інституційний етап, головним агентом якого стала держава. Вже перші кроки молодого міністерства, на нашу думку, є вкрай ефективними. В країні ведеться активна робота по розбудові електронного урядування, впровадження елементів електронного уряду і електронної демократії. Задля ефективної реалізації поставлених завдань і дієвої співпраці державних та громадських інституцій створено Коаліцію розвитку електронної демократії, Громадську Раду при Міністерстві цифрової трансформації України. Активно впроваджуються електронні форми взаємодії органів влади і громадян, розробляються електронні інструменти залучення громадськості до процесів прийняття рішень на різних рівнях (від місцевих до загальнодержавних).

Наразі серед дієвих інституційних кроків влади, пов'язаних з роботою нового міністерства, можна відзначити ініціацію глобальних трансформації на всіх рівнях функціонування держави. Це і створення Комітету по цифровій трансформації у Верховній раді. І введення нової посади заступника міністра з питань цифрового розвитку при всіх міністерствах. Впровадження системи електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів «Трембіта», сучасної інформаційної системи для ЦНАПів «Вулик». Ведення великої просвітницької роботи на всіх рівнях. Впровадження бренду цифрової держави ДіЯ («Держава і Я») – нового елементу демократизації країни, який детермінує створення цифрової держави в центрі якої знаходиться людина. ДіЯ – це державна програма онлайн-послуг, яка передбачає онлайн взаємодію держави і громадян «в один клік», акумулюючи усі державні послуги та сервіси на одному державному порталі Diia. Ініційовано впровадження інструментів електронної участі, зокрема єдиної онлайн-платформи взаємодії органів виконавчої влади та інститутів громадянського суспільства, громадськості – *ВзаємоДія*. І саме такі кроки держави, акумулювання усіх онлайн-послуг, сервісів, онлайн-інструментів взаємодії влади та громадян в одному місці, ми вважаємо вкрай необхідними на сучасному етапі розвитку електронної демократизації суспільства.

Виступаючи на форумі відкритих даних наприкінці вересня 2019 року, М. Федоров окреслив глобальні плани подальшої цифрової трансформації держави, про результати яких він має намір звітувати щонайменше через рік плідної роботи [Розпочав роботу Open Data Forum 2019, 2019]. Тож оцінка ефективності роботи нового Міністерства попереду.

Така ситуація сприятлива для успішної реалізації дигіталізаційних трансформацій у країні. Сьогодні держава має всі важелі для забезпе-

чення і контролю реалізації цих процесів. Головними недоліками попередніх етапів були точкова активність дигіталізаційних ініціатив, розпорошеність та децентралізованість, безсистемність перетворень, відірваність їх від реальних дієвих практик онлайн-активності. Саме централізація цих процесів на державному рівні має надати процесові цілеспрямованості і ефективності. Проте існують і певні ризики. Централізація *e*-трансформацій, яка відбувається сьогодні, може спровокувати відчуження держави від активної громадськості, інших агентів цього непростого процесу. Якщо раніше вся ініціатива йшла переважно знизу, то сьогодні відбувається активізація держави, як основного агента за провадження дигітальних трансформацій українського суспільства.

Сьогодні держава бере всю відповідальність на себе, спускає донизу ті рішення, які слід реалізовувати на місцевому рівні. Але процес успішної дигіталізації потребує не лише наявності певної матеріально-технічної бази, професійних та технічних навичок і вмій суб'єктів онлайн-взаємодії, а й активного і свідомого бажання здійснювати ці зміни. Успішність дигіталізаційних перетворень у сучасній українській державі залежить від продуктивної взаємодія усіх агентів цих трансформацій, їхньої плідної співпраці та готовності суспільства до таких перетворень. І активний діалог усіх агентів цього процесу є запорукою успішності дигітального реформування країни.

Підсумовуючи аналіз особливостей реалізації електронного урядування в Україні, можна констатувати активну діяльність державних і громадських організацій на шляху впровадження електронного урядування та розбудови електронної демократії в країні. Вагомі кроки на шляху демократизації суспільства за допомогою використання інтернет-технологій реалізуються як державними структурами, так і громадянськими організаціями, а також структурами, які реалізують різні цільові програми в *e*-сфері за цільової міжнародної донорської підтримки.

Особливістю звітності різних установ стає фіксація кількісних показників, зокрема, розширення *e*-інструментарію: збільшення кількості впроваджених *e*-послуг, розширення кількості електронних баз в рамках реалізації програми «відкриті данні», розширення кількості бюджетів участі тощо.

Зроблений акцент на збільшення кількості цілком зрозумілий і прийнятний на перших етапах розбудови таких *e*-процесів. Проте за умов імовірності недосконалості впровадженого *e*-інструментарію (недієвість механізму реалізації, неякісного наповнення відкритих баз даних тощо) може стати згубним задля подальшого ефективного розвитку

процесів електронного урядування в країні. Більше того, може мати негативні наслідки для реалізації демократизаційних процесів в країні в цілому. Формальне збільшення кількості електронних послуг, відкритих «баз даних», зініційованих громадянами електронних петицій тощо – може стати красивим аргументом звіту про вагомі демократизаційні трансформації, що відбуваються в суспільстві, проте не мати нічого спільного з реальними демократизаційними трансформаціями суспільства. Така формальна робота по реалізації програми розвитку електронної демократії в країні, з одного боку дозволяє владі звітувати про успішність демократизаційних перетворень в країні, а з іншого є безпечною для влади (через свою технічну і функціональну (в тому числі й законодавчо-правову) неспроможність реалізації закладених в неї демократичних функцій інформаційних, контрольних, наглядових тощо). Ситуація впровадження неякісного інструментарію та активного заохочення громадян до його використання здатна підірвати довіру громадянина до використання інтернет-можливостей як демократизаційного інструменту. Більше того привести до розчарування громадянина в усвідомленні своєї спроможності впливати на соціально-громадянські процеси та ситуацію в країні за допомогою формалізованих інструментів *e*-взаємодії (*e*-уряду, *e*-демократії). І таку ситуацію недовіри до використання Інтернету в якості дієвого демократичного ресурсу трансформації суспільства важко буде подолати в подальшому, навіть за умови впровадження якісного, функціонального *e*-інструментарію.

Серед особливостей запровадження «неякісного *e*-інструментарію» можна означити той факт, що ситуація його впровадження донедавна залишалась «точковою», несистемною. Вона базувалась на активному залученні до цього процесу (переважно на міжнародній грантовій основі) великої кількості активної громадськості в різних регіонах. Багаточисельні освітні і інформаційні програми, спрямовані на роботу з громадськими активістами, держслужбовцями, молоддю в різних регіонах (наразі, виділених міжнародними спонсорськими організаціями пілотних регіонах, кількість яких постійно зростає) розширюють кількість обізнаних та вмотивованих до громадянської активності громадян, міст та містечок по всій країні. Така активність є вкрай важливою для розбудови демократичного суспільства в країні. Проте вона не здатна змінити загальну ситуацію підвищення рівня залучення громадян України до користування електронними можливостями демократичного розвитку суспільства, підвищення функціональної обізнаності громадян щодо використання інструментів електронної демократії і довіри до них, як дієвих ресурсів реалізації демократичних відносин в суспільстві.

Вирішення цих проблем потребує реальних інституціоналізаційних зрушень в суспільстві, ефективної суспільної легітимації та пильної уваги держави, як основного координатора, відповідального сьогодні за ефективність реалізації таких трансформацій в країні. І створення Міністерства цифрових трансформацій України, а також дієва співпраця держави з ключовими агентами даного процесу, які позитивно зарекомендували себе, як фахівці високого рівня з активною громадянською позицією протягом усього періоду реалізації дигіталізаційних трансформацій в сучасному українському суспільстві, безперечно має сприяти вирішенню існуючих проблем та руху країни в напрямку ефективного впровадження інструментів електронної демократизації.

4.3. Інтернет як ресурс оптимізації відносин «влада – громадянин» в очікуваннях громадян

Соціологічні дослідження засвідчують загальну досить низьку активність українців щодо обстоювання своїх прав та інтересів, розв'язання соціальних, громадянських, політичних проблем суспільства, які наразі зачіпають і їх особисто. Брак реальних механізмів впливу суспільства і громадян (та водночас часто незатребуваність існуючих), були і залишаються одними із найактуальніших для сучасної української демократії. Про таку ситуацію свідчать і результати соціологічних опитувань Інституту соціології НАН України. Проте аналіз динаміки цих процесів фіксує поступові позитивні зрушення в оцінках громадянами своїх можливостей впливати на рішення Уряду України та місцевих органів влади.

Так, при відповіді на запитання *«Якби Уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?»*, у 2001 році 63,9% опитаних громадян зазначали, що «ні, нічого не зміг би зробити», у 2006 році – 63,2%, у 2014 році – 55,4%, у 2018 році – 54,1%. Позитивну відповідь «так, зміг би щось зробити» у 2001 році надали 5,65%, у 2006 році – 8,2%, у 2014 році – 10,6%, 2018 році – 15,4% громадян України. Фіксується поступове збільшення кількості тих громадян, які вважають, що змогли б захистити свої інтереси у разі ухвалення Урядом України рішення, яке утискає їх законні права та інтереси, проте більшість населення України зазначає, що нічого не змогли б зробити в такій ситуації.

Більш реальним обстоювання своїх законних прав і інтересів громадяни оцінюють у стосунках з місцевою владою у випадку ухвалення нею рішення, яке утискає права і інтереси громадян. Так, у 2001 році негативно оцінювали можливості обстоювання своїх інтересів на місцевому рівні 56,3% українських громадян. Близько 9,5% опитаних зазначали, що змогли б щось зробити в разі ухвали місцевою владою такого рішення. У 2014 році негативно оцінювали таку можливість 45,7% українських громадян і 18,6% опитаних надавали позитивну відповідь щодо спроможності захисту своїх інтересів на місцевому рівні, у 2018 році відповідно – 42,4% і 26,4%, фіксуючи стійку позитивну динаміку.

Демократизація сучасного українського суспільства потребує не лише наявності формальних інституційних структурно-процесуальних трансформацій (виборність влади, багатопартійність, наявність громадянського суспільства, ЗМІ-активність тощо). Формальна присутність інституціональних принципів і практик суспільної взаємодії формує елітарну або формальну демократію, нівелюючи реальні демократизаційні трансформації суспільства, роблячи їх суто декларативними.

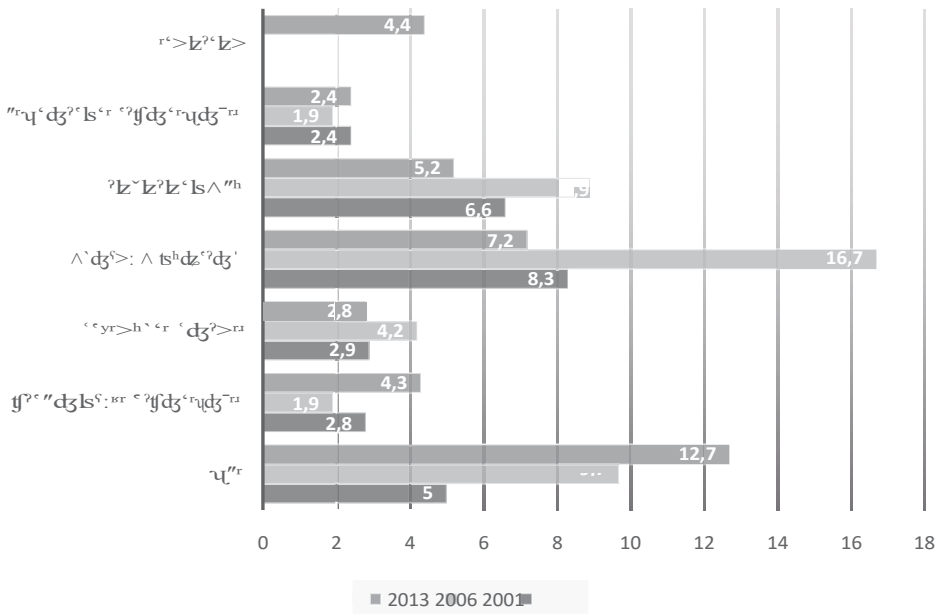
Наявність в країні дієвої системи механізмів і практик громадського контролю за владою виступає одним з провідних показників ефективності демократизаційних процесів в суспільстві. Дослідницькі розвідки щодо оцінки дієвості різних можливостей контролю за діяльністю владних структур здійснювались за допомогою аналізу відповідей на запитання *«Як Ви вважаєте, чи є у Вас можливість контролювати діяльність владних структур?»*), яке було включене в моніторингове дослідження Інституту соціології у період з 2001 року по 2013 рік. Результати дослідження 2013 року, яке відбувалось напередодні революційних подій 2013–2014 років, презентували ситуацію, коли 76,5% опитаних респондентів зазначили, що не мають жодної можливості контролювати діяльність владних структур. Причому кількість українців, які вважали, що не мають жодної можливості контролювати діяльність владних структур, збільшилась у 2013 році порівняно з 2006 роком дослідження, коли таку відповідь надавали 70,5% опитаних (у 2001 році так вважав 81% опитаних).

Розглядаючи якісні показники оцінки ресурсів суспільства щодо можливості контролю за діяльністю владних структур, слід зазначити, що протягом усіх років дослідження оцінка можливостей такого контролю була досить низькою. Так, оцінка можливостей суспільства щодо контролю діяльності влади за усіма запропонованими позиціями (міжнародні організації, громадські організації, політичні партії, ЗМІ,

Інтернет, референдуми, участь у виборах) практично не перевищувала 20%, демонструючи ситуацію браку реальних важелів впливу та контролю за владою в суспільстві (рис. 4.3.1).

Рисунок 4.3.1

Оцінка контрольних ресурсів суспільства (%)

Причому 2013 рік продемонстрував зниження оцінки багатьох означених контрольних ресурсів суспільства порівняно з 2006 роком. І передусім це стосувалося таких позицій, як участь у виборах та референдуми, які є механізмами індивідуального впливу громадян на владу й у попередні роки означались українцями як найбільш дієві канали впливу з усіх запропонованих для оцінки позицій. Натомість у 2013 році спостерігалось певне зростання оцінки таких контрольних ресурсів суспільства, як ЗМІ, а також громадські та міжнародні організації, які раніше практично не акцентувались респондентами в контексті можливостей реалізації контрольних функцій суспільства.

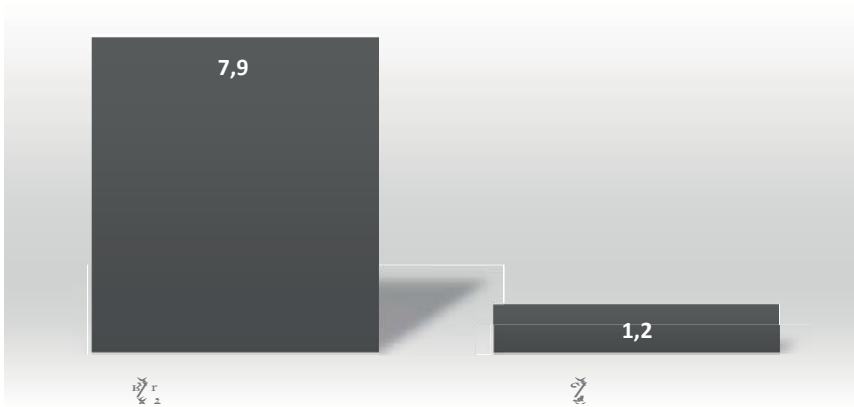
Дослідження 2013 року засвідчило, що українські громадяни розглядають і такий новітній канал суспільного контролю, як Інтернет. Не важко помітити, що, попри загальну досить низьку оцінку усіх означених позицій впливу, Інтернет як імовірний контрольний ресурс

суспільства розглядався громадянами частіше, аніж такі ресурси впливу суспільства на владу, як міжнародні організації, політичні партії, суд та правоохоронні органи, громадські організації.

Порівняння оцінок можливості контролювати діяльність владних структур за допомогою Інтернету у виділених групах респондентів продемонструвало наступну картину (рис. 4.3.2).

Рисунок 4.3.2

Оцінка Інтернету як контрольного ресурсу суспільства у групах користувачів і не користувачів Інтернету (%)

Серед користувачів мережі 7,9% опитаних зазначили, що Інтернет виступає для них імовірним контрольним ресурсом суспільства. Водночас на свою можливість контролювати діяльність владних структур через суди та правоохоронні органи вказали 2,7% користувачів Інтернету, через громадські організації – 5,6%, через політичні партії – 3,8%, через референдуми – 4,9%, через міжнародні організації – 3,8%. Таким чином, Інтернет презентується користувачами мережі як один з найбільш імовірних ресурсів впливу суспільства на діяльність владних структур. Серед суспільних ресурсів контролю діяльності владних структур частіше ніж Інтернет користувачів мережі розглядали лише такі ресурси суспільства, як ЗМІ – 15,6% і участь у виборах – 9,5%. При цьому респонденти, що не користуються Інтернетом з тих або інших причин, практично не розглядали Інтернет як контрольний ресурс суспільства (розбіжність результатів значуща на рівні 1%).

Такий результат дослідження 2013 року засвідчив, що українці, які користуються мережею, розглядають Інтернет як потенційний ресурс можливості впливу суспільства на владні структури і контролю влади громадянами. Дослідження відбувалось в період зародження онлайн-формату соціально-громадянської суспільної взаємодії «держава (влада) – громадянин». Електронне урядування, надання електронних послуг владними структурами, електронна взаємодія різних соціальних суб'єктів лише починали формуватися та відвойовувати своє право на повноцінне існування в суспільстві.

Проте непоодинокі вияви соціально-громадянської активності, які успішно реалізовувалися українцями в суспільстві за допомоги використання мережі, а також оцінка можливостей використання Інтернету як сучасного ресурсу впливу громадян на владу, контролю її діяльності, яку продемонстрували українці-користувачі – засвідчують неабиякий потенціал мережі щодо активізації дій громадян задля означення, обговорення та вирішення різноманітних нагальних і актуальних питань соціального-громадянського спрямування.

Протягом останніх років в рамках розширення можливостей електронної демократизації суспільства і активізації онлайн-діалогу «держава (влада) – громадянин» відбувається активний розвиток *e-сервісів*, пов'язаний з розширенням можливостей реалізації інструментів *e-демократії* (*e-петиції*, *e-звернення*, громадські бюджети тощо). Як засвідчують результати наших досліджень, представлені вище, на даний час такі можливості використовуються громадянами не дуже активно. Разом з тим протягом досліджуваного періоду (2017–2019 роки) фіксується позитивна динаміка використання інструментів електронної демократії та підвищення онлайн-активності громадян, пов'язаної з реалізацією таких онлайн можливостей діалогу «держава (влада) – громадянин», як підтримка та ініціювання електронних петицій, звернень до органів державної влади, місцевого самоврядування тощо (*e-петиції*, *e-звернення*, *e-скарги* тощо); надсилання електронних запитів щодо отримання публічної інформації, створеної суб'єктами владних повноважень (*e-запити*); відстеження інформації про результати проходження різноманітних конкурсних проєктів, тендерів на закупівлю товарів або послуг державними установами, витрачання бюджетних коштів (*e-бюджет*, *e-тендери*, *e-закупівлі* система ProZorro) тощо.

Така онлайн-активність дозволяє громадянам ефективно реалізувати свої конституційні права щодо підвищення можливостей контролю за владою та розширення сфери публічної політики, збільшення можли-

востей участі громадськості в процесі прийняття і реалізації суспільно важливих рішень, значного розширення можливостей діалогу влади з громадськістю в різних суспільно-політичних сферах тощо. Проте така онлайн-активність все ще залишається досить низько. З чим пов'язані такі результати? Чому українці все ще залишаються досить пасивними у використанні формальних онлайн-можливостей оптимізації діалогу з владою, незважаючи на усвідомлення контрольних можливостей мережі та розгляду Інтернету як дієвого інструменту впливу на владу?

Звичайно така ситуація пов'язана з певними технічними проблемами готовності суспільства до реалізації онлайн-можливостей та певними інституціональними особливостями впровадження формального електронного інструментарію в сучасному українському суспільстві, що було розглянуто вище. І ці питання поступово вирішуються. Долаються технічні проблеми. Збільшується кількість активних інтернет-користувачів в країні, підвищується якість надання інтернет-доступу в межах країни. Держава поставила амбітні задачі до 2024 року: забезпечення в країні 95% транспортної інфраструктури, населених пунктів та їхніх соціальних об'єктів доступом до високошвидкісного Інтернету; переведення 100% публічних послуг для бізнесу і громадян в онлайн-формат; залучення українців до програми розвитку цифрових вмінь і навичок тощо. Поступово долаються і інституційні проблеми, пов'язані з прогалинами українського законодавства, неготового ефективно регулювати нові відносини держави з різними соціальними суб'єктами (державні структури, бізнес, громадянське суспільство, громадяни) в онлайн-форматі; неготовністю владних структур та кадрового апарату держави до прийняття нового онлайн-формату взаємодії «влада – громадянин», як повноцінного елементу сучасного державного управління і забезпечення законодавчого та виконавчого підґрунтя задля ефективних дигіталізаційних трансформацій держави. Задля активізації законодавчого оформлення дигіталізаційних трансформацій в країні у Верховній раді України створено новий Комітет з питань цифрової трансформації, який активно співпрацює з Міністерством цифрової трансформації України, досвідченою ІТ-спільнотою країни тощо. Серед останніх ініціатив Комітету: Проект Закону про заходи щодо стимулювання ІТ-індустрії в Україні (№ 3979 від 11.08.2020), Проект закону про електронні комунікації (№ 3014 від 05.02.2020), Проект Закону про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері електронних комунікацій, радіочастотного спектру та надання послуг поштового зв'язку України (№ 4066 від 07.09.2020) тощо.

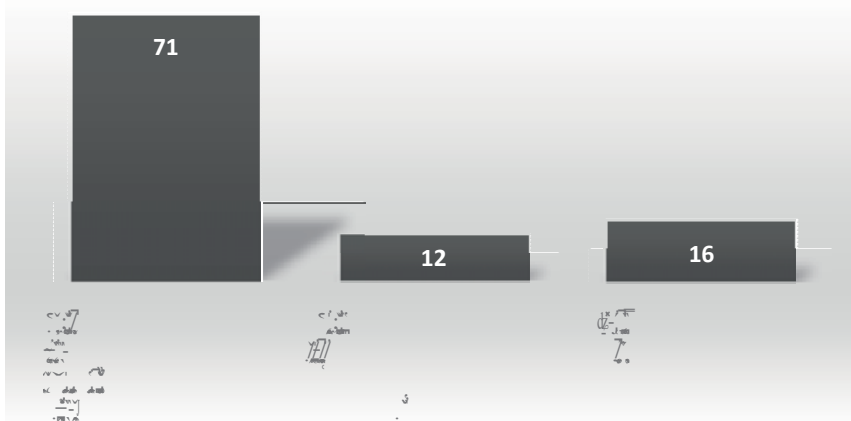
Проте залишається відкритим питання щодо очікувань громадськості, готовності суспільства до використання нових можливостей оптимізації діалогу із владою за допомогою онлайн-ресурсів.

Звернемось до результатів опитування учасників онлайн-панелі Info Sapiens, проведеного компанією «Info Sapiens» у червні 2020 року методом CAWI (Computer-assisted web-interview) [Онлайн платформи та сервіси із залучення громадян, 2020]. Було опитано 2 000 осіб у віці від 18 до 65 років. За результатами онлайн-опитування більшість респондентів демонструють готовність до діалогу із владою в онлайн-форматі. Відповідаючи на запитання *«Якщо влада буде зацікавлена дізнатися думку громадян щодо важливого для Вас питання, чи хотіли б Ви взяти участь та висловитися?»*, переважна більшість опитаних (96%) надали ствердну відповідь. Причому варто зазначити, що саме онлайн-формат діалогу був визнаний респондентами як найбільш прийнятний для них (рис. 4.3.3).

Важливо зазначити, що обираючи імовірний спосіб висловлення своєї думки в онлайн-форматі, більшість опитаних (40%) зазначили, що надали б перевагу «єдиній урядовій платформі, на якій можна отримати доступ до сервісів різних органів влади» проти 18% респондентів, які обрали б як більш оптимальний для себе «веб-сайт окремого органу влади, на якому можна отримати доступ до сервісів цього органу».

Рисунок 4.3.3

Який спосіб був би найбільш зручним для Вас, щоб висловити свою думку? (% серед тих, хто хотів би висловити свою думку щодо важливих суспільних питань)

Разом з тим 42% опитаних зазначили, що для них «будь-який із способів є зручним».

Дослідження засвідчило і певні особливості поінформованості щодо існуючих онлайн-платформ за допомогою яких громадяни можуть долучитися до процесу ухвалення рішень органами влади. Близько 41% опитаних не чули про жодну з існуючих онлайн-платформ, які дозволяють долучитися до діалогу із владними структурами в онлайн-форматі. Серед найбільш відомих онлайн-платформ обізнані респонденти називають «єдину систему місцевих петицій» (37%), «розумне місто» (21%), «громадський бюджет» (19%), «онлайн консультації» (18%) та «відкрите місто» (15%). Це переважно онлайн-платформи, які розроблені громадськими організаціями за міжнародної фінансової допомоги та дозволяють реалізовувати онлайн-діалог із владою на місцевому, регіональному рівні.

Свій досвід використання онлайн-платформ позитивно оцінюють три чверті опитаних. Респонденти зазначають, що використовували онлайн-платформи задля участі у публічних консультаціях щодо питань місцевого і загальнонаціонального значення; задля голосування за напрямки використання бюджетних коштів в рамках громадського бюджету; реєстрації та підтримки електронних петицій; подачі електронних звернень; голосування за кандидатури членів громадської ради при органах влади.

Серед основних причин негативної оцінки власного досвіду використання онлайн-платформ респонденти зазначають наступні: «не вважаю, що моя думка вплине на рішення влади»; «не задоволений якістю отриманого зворотнього зв'язку»; «не отримав жодного зворотнього зв'язку»; «платформа збирає забагато персональних даних»; «процес реєстрації на платформі занадто складний». Респонденти визначають переважно проблеми технічного характеру, проблеми якості діалогу з владними структурами, проблеми довіри. Серед основних причин, чому громадяни не висловлюють свою думку онлайн, респонденти також зазначають причини, пов'язані з процедурними проблемами використання онлайн-платформ («не вмію користуватися такими онлайн-платформами», «інформацію, розміщену на відповідній платформі, важко зрозуміти»); причини, пов'язані з проблемами довіри як партнеру діалогу, так і довіри до технічних засобів ведення такого діалогу, невпевненість у захищеності персональних даних при онлайн-реєстрації. Крім того фіксуються проблеми інформаційного характеру – непоінформованість щодо існування реальних можливостей діалогу із владою в

онлайн-форматі, непоінформованість щодо місця знаходження таких онлайн-платформ тощо.

Сьогодні громадяни демонструють готовність до діалогу із владою в онлайн-форматі. Проте однією з причин небажання громадян брати участь в обговоренні та прийнятті рішень щодо важливих суспільних питань залишається проблема недовіри щодо того, що їх голос буде почутий та врахований владою. Проблема демократизації сучасного українського суспільства передбачає відхід від розгляду держави як основного агенту суспільного процесу, налагодження більш чітких та ефективних інституційних механізмів ведення онлайн-діалогу «держава (влада) – громадянин», забезпечення прозорості таких процедур та підзвітності владних структур щодо реалізації запитів і пропозицій громадян при вирішенні важливих для суспільства питань. Проблема інституціоналізації впроваджуваних демократичних процедур суспільної взаємодії в сучасному дигіталізованому суспільстві сьогодні залишається актуальною, незважаючи на всі ті вагомні кроки, які робить держава, громадянське суспільство, активна громадськість задля ефективної демократизації сучасного українського суспільства з залученням сучасних можливостей інтернет-технологій.

4.4. Соціально-громадянська онлайн-активність: прояви та характеристики групи

Соціально-громадянська онлайн-активність доволі нове соціальне явище на відміну від сталих офлайн-форм такої активності, які мають багатотисячлітню історію. Сьогодні практично відсутні фундаментальні пролонговані дослідження соціально-громадянської активності в Інтернеті, причому це стосується і зарубіжного, і вітчизняного науково-дослідницького поля. Звичайно така активність є досить новим соціальним феноменом, проте той вагомий вплив мережі на сучасні суспільні процеси, який спостерігається сьогодні, значно актуалізує потребу досліджень соціально-громадянської онлайн-активності. Окреслення соціологічного портрету українського користувача мережі Інтернет, який тою чи іншою мірою реалізує онлайн соціально-громадянську активність допоможе усвідомити особливості соціального суб'єкта, який сьогодні виявляє таку активність в мережі та дослідити, яка саме активність є найбільш популярною в сучасному українському суспільстві.

Для аналізу особливостей соціально-громадянської онлайн-активності українських користувачів Інтернету ми використовували як базове наше запитання *«Яку активність Ви проявляєте в мережі Інтернет?»*, подане в моніторингу Інституту соціології НАН України. Альтернативами відповідей в даному запитанні стали різні прояви такої активності, яку можуть здійснювати українці в інтернеті-мережі сьогодні. Дослідження соціально-громадянської активності проводяться нами, починаючи з 2013 року, часу початку в Україні активної розбудови нових суспільних відносин, зокрема і відносин «держава – громадянин» в онлайн-форматі в рамках курсу країни на подальшу демократизацію суспільства з використанням можливостей новітніх інтернет-технологій [Бойко, 2017с].

Результати дослідження свідчать про те, що з кожним роком відбувається зменшення кількості українців, які не використовують мережу задля реалізації соціально-громадянської активності. Якщо у 2013 році частка таких користувачів сягала 45,6% від загальної кількості дорослого населення України у віці від 18 років і старше, то у 2019 році їх кількість скоротилася до 33,6%. Суттєве нарощування соціально-громадянської онлайн-активності порівняно з попереднім періодом продемонстрував 2015 рік дослідження. Поштовхом до таких зрушень стали буремні події в країні. Це і революція гідності, яка активізувала громадянську свідомість пересічних українців, і трагічні події у Криму та на Сході країни, пов'язані з анексією кримського півострова та військовими діями на Сході, які призвели до відчуження частини східного регіону країни. Показовим феноменом реалізації соціально-громадянської активності в онлайн-форматі став і виявлений в дослідженнях хвильовий характер збільшення такої активності за певних соціально-політичних, соціально-економічних подій, що відбуваються в країні і в світі [див. *детальніше* Бойко, 2011а; Бойко, 2014b; Бойко, 2017d]. Так, у 2015 році був зафіксований значний сплеск соціально-громадянської онлайн-активності серед користувачів Інтернету, а кількість дорослих українців, які не виявляли такої активності скоротилася до 25,6%.

Моніторингове дослідження засвідчило активні демократизаційні процеси, що відбуваються в сучасному українському суспільстві та продемонструвало розширення можливостей використання мережі задля реалізації соціально-громадянської активності та взаємодії в онлайн-форматі. Протягом останніх років відбувається зростання інтересу сучасних українців до соціально-громадянської проблематики, урізноманітнення соціально-громадянської онлайн-активності та

взаємодії інтернет-користувачів. Збільшується кількість українців, які використовують мережу із метою реалізації своїх соціально-громадянських потреб та інтересів (табл. 4.4.1).

Таблиця 4.4.1

**Динаміка розподілу відповідей на запитання
«Яку активність Ви проявляєте в мережі Інтернет?»
серед користувачів інтернет-мережі (%)**

	2013 N=824	2015 N=1147	2017 N=1245	2019 N=1416
Читаю інформацію на сайтах різноманітних державних і недержавних організацій	32,8	45,4	39,3	42,3*
Відстежую новини суспільно-політичного життя	32,0	44,2	41,5	41,6*
Читаю блоги, сторінки політиків, громадських діячів	12,0	16,4	13,7	23,1*
Звертаюся до офіційних установ, організацій для розв'язання особистих або громадських проблем	5,6	5,0	3,6	6,3
Звертаюся до громадських, міжнародних організацій	2,1	3,4	1,5	3,1
Висловлюю свої думки, пропозиції, зауваження в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій тощо	2,7	5,4	4,5	7,4*
Залишаю коментарі на публікації з соціальних, суспільно-політичних питань	5,6	9,2	7,1	10,8*
Обговорюю на форумах, конференціях, в соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного, громадського життя	3,9	8,5	5,3	6,1**
Підтримую соціальні заходи, ініційовані користувачами в мережі (як-то, допомога солдатам АТО, переселенцям, хворим, протестні акції проти незаконної забудови тощо)	4,0	4,6	7,2	6,6**
Сам ініціюю через Інтернет певні соціальні заходи та дії	1,5	1,6	2,3	4,7*
Отримую електронні державні послуги (е-регістрація, е-довідка, е-черга тощо)	-	-	4,9	8,6*
Підтримую або ініціюю електронні петиції, звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування тощо (е-петиції, е-звернення, е-скарги тощо)	-	-	5,6	9,2*

Продовження таблиці 4.4.1

Надсилаю електронні запити щодо отримання публічної інформації, створеної суб'єктами владних повноважень (<i>e</i> -запити)	-	-	1,9	4,0*
Відстежую інформацію щодо звітності за прибутками та видатками чиновників, прозорості фінансових операцій чиновників, звітів їх діяльності на посаді (<i>e</i> -декларації, <i>e</i> -звіти)	-	-	4,0	,2
Відстежую інформацію про результати проходження різноманітних конкурсних проєктів, тендерів на закупівлю товарів або послуг державними установами, витрачання бюджетних коштів (<i>e</i> -бюджет, <i>e</i> -тендери, <i>e</i> -закупівлі система ProZorro)	-	-	2,3	5,5*
Приймаю участь в <i>e</i> -тендерах, підтримую або ініціюю проєкти бюджету участі онлайн тощо	-	-	-	2,0
Інше	0,6	3,5	2,6	-
Нічого з переліченого не роблю	45,6	25,6	33,3	33,5*

* статистично значуща різниця між частками в рядках першого і останнього років дослідження мінімум на рівні 1% ($p < 0,01$, позначка розміщена поруч із більшим значенням)

** статистично значуща різниця між частками в рядках першого і останнього років дослідження мінімум на рівні 5% ($p < 0,05$, позначка розміщена поруч із більшим значенням)

Результати дослідження засвідчують, що українці активно використовують мережу задля отримання різноманітної соціально-політичної інформації з різних інформаційних джерел в онлайн-форматі – ознайомлення з інформацією на сайтах різних державних і недержавних організацій; відстеження новин суспільно-політичного життя; читання блогів, сторінок політиків, громадських діячів. Українці обговорюють в мережі питання суспільно-політичного спрямування. Збільшується онлайн-активність, пов'язана з використанням мережі задля вираження своїх думок і пропозицій з різних питань соціальної проблематики; контактування з владними та громадськими структурами онлайн тощо. Зростає кількість українців, які долучаються до використання мережі задля ініціювання та підтримки різних соціально-громадянських заходів, ініційованих користувачами в мережі (як-то, допомога солдатам АТО, переселенням, хворим, протестні акції проти незаконної забудови тощо).

Поступово зростає онлайн-активність, пов'язана з формалізацією відносин «держава – громадянин» в онлайн-форматі, використання

онлайн-можливостей залучення інструментів *e*-урядування (*e*-уряду та *e*-демократії), а також соціально-громадянська активність, пов'язана із здійсненням контролю за владою, заходами запобігання корупції та реалізації функцій громадянського суспільства. Українці все частіше зазначають, що використовують мережу задля підтримки та ініціювання електронних петицій, звернень до органів державної влади, місцевого самоврядування тощо (*e*-петиції, *e*-звернення, *e*-скарги тощо); отримання електронних державних послуг (*e*-реєстрація, *e*-довідка, *e*-черга тощо); надсилання електронних запитів щодо отримання публічної інформації, створеної суб'єктами владних повноважень (*e*-запити); відстеження інформації щодо звітності за прибутками та видатками чиновників, прозорості фінансових операцій чиновників, звітів їх діяльності на посаді (*e*-декларації, *e*-звіти); відстеження інформації про результати проходження різноманітних конкурсних проєктів, тендерів на закупівлю товарів або послуг державними установами, витрачання бюджетних коштів (*e*-бюджет, *e*-тендери, *e*-закупівлі система ProZorro) тощо.

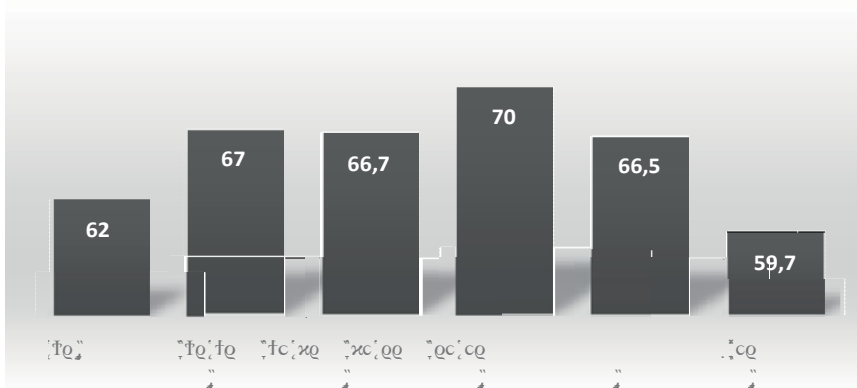
Результати дослідження 2019 року засвідчили, що більшість українських користувачів Інтернету виявляють соціально-громадянську активність в онлайн-форматі. Близько 66,5% респондентів використовують мережу задля задоволення потреб: в отриманні соціально-політичної інформації; формальної та неформальної взаємодії з державними органами, недержавними та міжнародними організаціями (*e*-послуги, *e*-запити, *e*-звернення, *e*-скарги тощо); неформального спілкування з питань громадянсько-політичної проблематики; пошуку односторонніх, ініціювання та підтримка соціально-громадянських заходів, ініційованих онлайн; суспільного контролю за діяльністю державних установ, чиновників та посадовців (*e*-звіти, *e*-бюджет) тощо. І лише 33,5% користувачів Інтернету зазначили, що «нічого з переліченого не роблять» в мережі.

Такі результатами дозволили нам виділити групу «активістів» (66,5%), що вмістила тих користувачів, які тою чи іншою мірою використовували Інтернет задля реалізації соціально-громадянської активності. Розглянемо соціологічні характеристики українських користувачів Інтернету, які здійснювали ту чи іншу соціально-громадянську активність в онлайн-форматі (група «активістів»).

Аналіз вікових характеристик демонструє досить високу соціально-громадянську онлайн-активність представниками усіх виділених вікових груп. При цьому дослідження засвідчує, що найчастіше таку активність виявляють респонденти середнього віку (*рис. 4.4.1*).

Рисунок 4.4.1

Соціально-громадянська онлайн-активність у різних вікових групах (%)

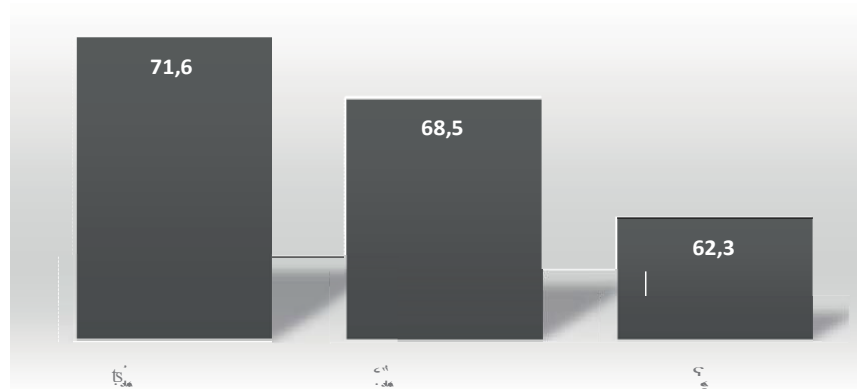

Дослідження продемонструвало відсутність суттєвих *статевих* відмінностей, дещо вищу соціально-громадянську онлайн-активність зафіксовано серед чоловіків – 68,1% проти 65% серед жінок.

Аналіз *поселенських* характеристик групи також демонструє досить високий відсоток таких респондентів в усіх типах поселення, найменший відсоток проявів соціально-громадянської онлайн-активності зафіксовано серед мешканців сільської місцевості (рис. 4.4.2).

Рисунок 4.4.2

Соціально-громадянська онлайн-активність у різних типах поселення (%)

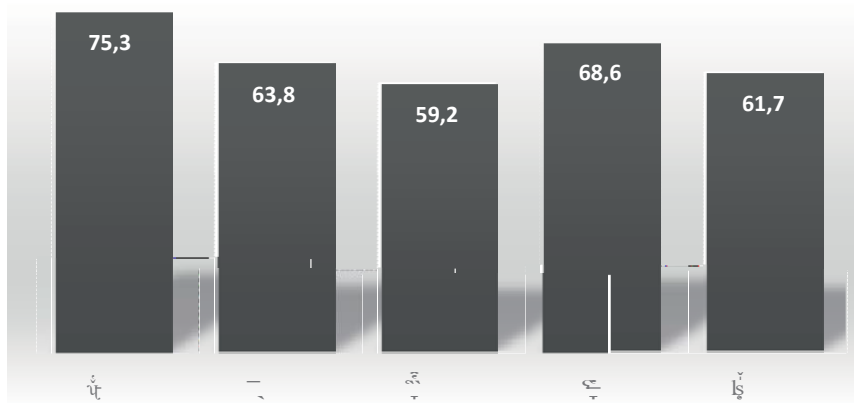

Аналіз *освітніх* характеристик демонструє певні особливості соціально-громадянської активності у групах з різним рівнем освіти. Найбільший відсоток респондентів, що реалізують таку активність онлайн зафіксовано серед більш освічених українців, а саме – громадян з неповною та повною вищою освітою (спеціалісти, магістри, аспірантура, вчений ступень) – 69,7%. Серед мешканців України з середньою спеціальною освітою – 63,6%, з початковою та неповною середньою освітою таких 61,7%.

Дослідження зафіксувало і певні *регіональні* особливості українських користувачів Інтернету, які виявляють соціально-громадянську активність в мережі (рис. 4.4.3).

Рисунок 4.4.3

Соціально-громадянська онлайн-активність у різних регіонах (%)

Найбільше таких «активістів» серед мешканців Заходу, найменше серед мешканців Півдня. Слід наголосити, що західний регіон демонстрував найвищий рівень проявів соціально-громадянської активності протягом усіх років дослідження. Інші регіони, зокрема Схід та Південь, демонстрували досить різні показники такої активності протягом досліджуваного періоду [Бойко, 2017g; 2018b].

Сучасна ситуація нарощування соціально-громадянської активності в онлайн-форматі актуалізує потребу окреслення настроїв, уподобань, очікувань, ймовірних дій активних користувачів, аналіз особливостей їх ставлення до певних демократичних цінностей та настанов тощо.

Розглянемо соціально-громадянські особливості виділеної групи «активістів», тобто тих користувачів, які тою чи іншою мірою використовували Інтернет задля реалізації соціально-громадянської активності (66,5%). Та порівняємо їх із результатами групи, окресленої в рамках даного дослідження як група «нонактивістів» (33,5%). Це ті користувачі мережі, які при відповіді на запитання *«Яку активність Ви проявляєте в мережі Інтернет?»* зазначали, що «нічого з переліченого не роблять» в мережі.

Зупинимось на деяких характеристиках демократичного устрою та проаналізуємо ставлення до них виділеної групи «активістів». Дослідження засвідчило, що «активісти» більш *прихильні до демократичної форми організації суспільного устрою в державі*. Вони більш впевнені в своїх судженнях стосовно оцінки переваг демократії порівняно з «нонактивістами». Повністю погоджуються з твердженням, що «демократія забезпечує людині найбільші можливості для індивідуального політичного вибору, порівняно з іншими режимами» 24,8% «активістів» проти 18,8% «нонактивістів».

«Активісти» частіше підтримують свободу слова, як одну з основних настанов демократичного устрою суспільства. Про це свідчать зокрема відповіді на запитання *«Якою мірою Ви особисто погоджуєтесь чи не погоджуєтесь з твердженням, що повна свобода слова сьогодні приведе до повної дезорганізації суспільства?»*. З таким твердженням не погоджується 52,9% «активістів» та 40% «нонактивістів».

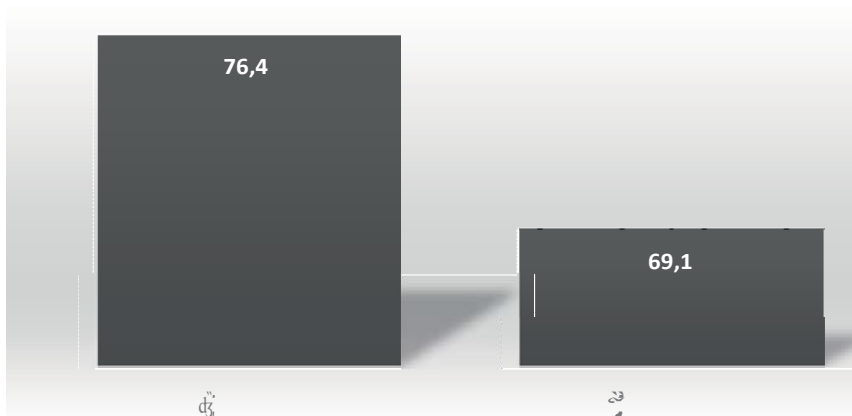
Група «активістів» також активніше підтримує демократичні можливості організації суспільства, демократичні цінності та настанови, вважаючи їх важливими та необхідними ознаками суспільного буття. Більшість «активістів», відповідаючи на запитання *«Як Ви вважаєте, політичні партії необхідні для української демократії чи ні?»* зазначають, що політичні партії є «абсолютно необхідними» або «скоріше необхідними» для сучасної української демократії – 61,4% проти 49,5% групи «нонактивістів». Більшість «активістів» (64%) погоджується з твердженням, *«що демократія забезпечує людині найбільші можливості для індивідуального політичного вибору, порівняно з іншими режимами»*. Серед «нонактивістів» погоджуються з цим твердженням трохи більше половини опитаних респондентів (52,3%).

Користувачі мережі, які виявляють соціально-громадянську онлайн-активність часті визначають демократичний устрій країни, демократичні цінності та настанови як значимі, важливі для них особисто. Майже три чверті «активістів» (73,6% проти 62,2% групи «нонактивістів») вважають демократичний розвиток країни важливим (альтернативи

відповідей «скоріше важливо» або «дуже важливо»), відповідаючи на запитання «Оцініть ступень важливості особисто для Вас демократичного розвитку країни». Більшість «активістів» цінують можливість «свободи слова та висловлювань», які надає демократія. Так, 40,7% «активістів» вважають «дуже важливою» особисто для себе можливість «висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу». Серед «нонактивістів» таку оцінку надають лише близько чверті опитаних (24,9%). При цьому «активісти» також демонструють більшу толерантність і терпимість до чужих ідей та вірувань (рис. 4.4.4).

Рисунок 4.4.4

Терпимість до чужих ідей та вірувань (позитивне ставлення до цінності, %)

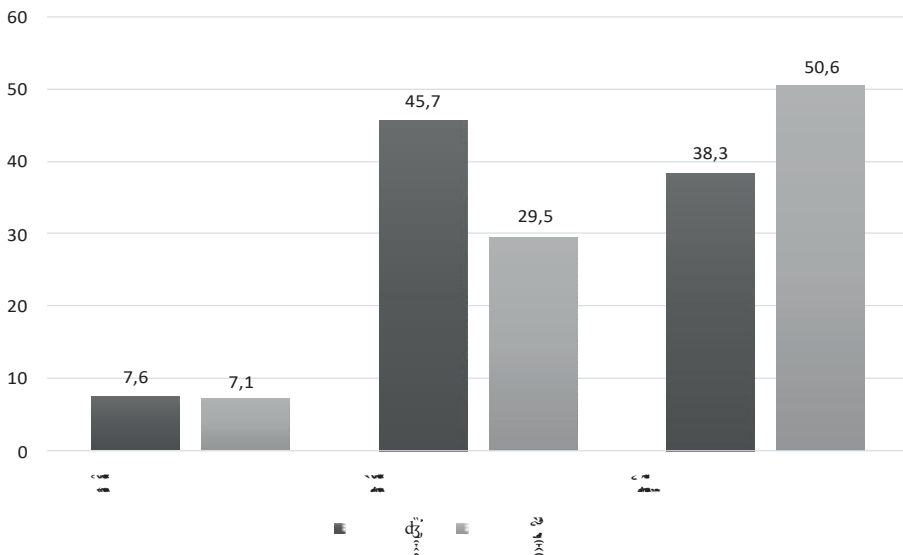
Аналіз суспільно-поведінкових особливостей окреслених груп демонструє більш громадянськи-активну та суспільно-відповідальну позицію групи «активістів» порівняно з групою «нонактивістів». Майже 44% «активістів», відповідаючи на запитання «Що, на вашу думку краще – терпіти всілякі матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку, миру та спокою, чи у випадках значного погіршення умов життя виходити на вулиці з протестами?», обирають активну дієву позицію та зазначають, що «потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя». Серед «нонактивістів» таку відповідь обирають близько 31% опитаних респондентів. «Активісти» більш рішучі в обстоюванні своїх прав та інтересів. Близько 21% представни-

ків цієї групи зазначають, що «скоріш за все братимуть участь у мітингах, демонстраціях протесту», тоді як серед «нонактивістів» таких 12%.

За результатами дослідження «активісти» частіше зазначають свою відповідальність за те, хто є Президентом України – 67,3% проти 41,1% серед «нонактивістів». «Активісти» також демонструють більш відповідальне ставлення до того, що відбувається в країні, в їх населеному пункті. Близько 41% «активістів» вважають, що за ситуацію в країні «цілком відповідальні» громадяни України. Таку позицію розділяють 34,7% «нонактивістів». Відповідаючи на запитання *«Яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ в цілому в Україні?»*, близько 40,4% «активістів» та 49,1% «нонактивістів» зазначають, що «ніякої», що характерне для ситуації в країні в цілому. Проте відповідаючи на запитання *«А яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ У Вашому місті чи селі?»*, більшість «активістів» демонструють більш зрілу громадянську позицію та зазначають, що готові нести відповідальність («повну» або «часткову») за стан справ у їх населеному пункті. Тоді як група «нонактивістів» більш схильна до певного «громадянського інфантилізму». Більшість представників цієї групи зазначають, що не несуть ніякої відповідальності за стан справ у їх населеному пункті (рис. 4.4.5).

Рисунок 4.4.5

Особиста відповідальність за стан справ у своєму населеному пункті (%)

Користувачі мережі, які реалізують ту або іншу громадянську активність в онлайні, також демонструють більшу громадянську офлайн-активність порівняно з групою «нонактивістів». Так, відповідаючи на запитання «У яких громадсько-політичних заходах Ви особисто брали участь упродовж останніх 12 місяців?», близько 55,5% «активістів» зазначали, що брали участь у тих або інших заходах (серед «нонактивістів» – 21,5%). Така активність була пов'язана із позиціонуванням та відстоюванням своїх громадянсько-політичних поглядів та переконань – «переконував друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів» (30,9% проти 10,1% серед «нонактивістів»), а також з волонтерською діяльністю та підтримкою – «перерахував гроші волонтерам, армії, благодійним організаціям» (12% проти 3,8% серед «нонактивістів»), «брав участь у добродійних акціях» (11% проти 4,6% серед «нонактивістів») та корегування своєї купівельно-побутової активності з урахуванням власних політико-громадянських позицій – «не купував певні товари з політичних міркувань» (15,5% проти 6,1% серед «нонактивістів»).

«Активісти», на відміну від «нонактивістів», мають більш чітке уявлення про місце громадських організацій у взаємовідносинах з державою, а також про те, які функції в першу чергу мають виконувати громадські організації в суспільстві. Більшість «активістів» демонструють конструктивне бачення взаємовідносин громадянських структур з державою та зазначають, що громадські організації мають бути «партнерами держави у суспільній діяльності» (64,1%). Серед «опонентів та критиків держави» бачать громадські організації 19,1% «активістів». Серед основних мотивів участі громадян в діяльності громадських організацій,

об'єднань, громадських ініціатив «активісти», в першу чергу, зазначають «захист своїх прав та реалізацію інтересів» (49,4%) та «громадський контроль за діяльністю органів влади» (38,3%). Серед «нонактивістів» – 36% та 31,8% відповідно. Разом з тим «нонактивісти» серед мотивів участі у діяльності громадських організацій частіше зазначають комерційну мотивацію, зокрема «бажання заробити гроші на фінансовій підтримці держави чи донорів» – 28,2% проти 22,7% серед «активістів».

Важливо також зазначити певні соціально-психологічні відмінності, пов'язані з локус-контрольними характеристиками групи «активістів». Результати дослідження демонструють меншу екстернальну спрямованість «активістів» порівняно з «нонактивістами», які частіше зазначають, що їх життя залежить не від них, а від зовнішніх обставин (44,3% проти 36,7% серед «активістів»). «Активісти» ж виявилися більш схильні брати на себе відповідальність за те, як складається їх життя.

За результатами дослідження свою інтервальну позицію зазначають 29,6% «активістів» і 21,6% «нонактивістів».

Інтернет сьогодні виступає ресурсом демократизації сучасного українського суспільства, надаючи активним соціальним суб'єктам різноманітні онлайн-інструменти впливу на суспільний процес, збагачуючи арсеналом засобів контролю за владою і посадовцями, розширюючи можливості соціально-громадянської онлайн-активності та взаємодії. Дослідження соціально-громадянської активності засвідчило, що переважна більшість українців сьогодні виявляють соціально-громадянську активність онлайн. Близько 66,5% користувачів тою чи іншою мірою використовують мережу задля задоволення потреб в отриманні соціально-політичної інформації; формальної та неформальної взаємодії з державними органами, недержавними та міжнародними організаціями (е-послуги, е-запити тощо); неформального спілкування з питань громадянсько-політичної проблематики; пошуку однодумців, ініціювання та підтримка соціально-громадянських заходів, ініційованих онлайн; суспільного контролю за діяльністю державних установ, чиновників та посадовців (е-звіти, е-бюджет) тощо. І лише 33,5% користувачів Інтернету в Україні не проявляють будь-якої соціально-громадянської активності, зазначаючи, що «нічого з переліченого не роблять» в мережі.

Дослідження виявило певні соціально-демографічні особливості користувачів, які проявляють соціально-громадянську активність онлайн – вікові, освітні, поселенські та регіональні. А також зафіксувало певні особливості характеристик групи «активістів», які демонструють їх дієву громадянську позицію, подолання позиції «громадянського інфантілізму» та активну прихильність до демократичних процесів, що відбуваються в сучасному українському суспільстві.

Користувачі Інтернет, які виявляють соціально-громадянську активність в мережі («активісти»), демонструють більшу прихильність до демократичної форми організації суспільного устрою в державі. Вони вважають, що саме демократія «забезпечує людині найбільші можливості для індивідуального політичного вибору, порівняно з іншими режимами». «Активісти» частіше визначають демократичні можливості організації суспільства, демократичні цінності та настанови як вкрай важливі та необхідні ознаки сучасного українського суспільства.

Вони визначають як важливу особисту потребу та цінність: «демократичний розвиток країни», «багатопартійність політичної організації держави», «свободу слова та висловлювань», можливість «висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свобо-

ду». Позичують більшу прихильність до таких демократичних цінностей і настанов, як толерантність та «терпимість до чужих ідей і вірувань».

Користувачі мережі, які реалізують соціально-громадянську онлайн-активність, демонструють більш зрілу громадянську позицію і готовність нести соціально-громадянську відповідальність за те, що відбувається в суспільстві (відповідальність за обрання президента, стан справ в їх населеному пункті тощо).

Вони виявляють більшу готовність до активних протестних дій (участі у мітингах, демонстраціях протесту тощо) задля обстоювання своїх прав і інтересів. Демонструють більшу громадянську офлайн-активність – участь у різних громадянсько-політичних заходах, підтримка волонтерської діяльності, благодійних організацій, доброчинних акцій тощо.

Користувачі, які реалізують соціально-громадянську онлайн-активність, мають більш чітке уявлення про діяльність громадських організацій та виділяють ті функції, які перш за все вони мають виконувати в суспільстві («захист своїх прав та реалізацію інтересів», «громадський контроль за діяльністю органів влади» тощо). А також виступають за конструктивний діалог громадянського суспільства й громадян із владою задля вирішення нагальних суспільних питань.

4.5. Солідаризаційний ресурс онлайн-активності в ситуації загострення соціально-політичної напруженості

Інтернет активно нарощує свій ресурсний потенціал впливу на суспільство та стає тим соціальним середовищем, яке як барометр віддзеркалює соціально-політичну ситуацію в країні, детермінує інтеграційні, солідаризаційні процеси в сучасному суспільстві. Мережа сьогодні є простором соціально-громадянської активності українців, простором в якому громадяни реалізують свої політичні, громадські, соціальні запити та інтереси. І динаміка форм проявів соціально-громадянської активності засвідчує, що все більше громадян України обирають Інтернет, як ефективний ресурсний засіб реалізації таких запитів. За результатами моніторингового дослідження соціального-громадянської активності в онлайн-форматі, результати якого було висвітлено вище, найбільший показник такої активності в країні було зафіксовано у 2015 році [Бойко, 2017g; 2018b]. Три чверті дорослого населення країни у 2015 році тою

чи іншою мірою використовували Інтернет задля реалізації соціального-громадянської активності. Причому підвищення такої активності відбувалось в усіх регіонах країни.

Розглянемо ситуацію суттєвого підвищення соціально-громадянської онлайн-активності дорослого населення країни у 2015 році. Цей період був відзначений цілою низкою глобальних суспільно-політичних трансформацій в державі. Відбулась революція гідності, анексія державних територій України, окупація частки східного регіону країни та активні бойові дії на Сході, які завдали значних людських, політичних та економічних втрат, змінивши загальний перебіг історії сучасної української держави й українського суспільства.

Така ситуація дестабілізує країну та активізує інтеграційні/дизінтеграційні процеси, актуалізуючи потребу об'єднання і солідаризації суспільства. Солідаризація виступає одним із дієвих механізмів інтеграції і соціальних груп, і суспільства в цілому. Вона розглядається, як «осмислене активне відношення актора до соціальних подій, явищ, ситуацій, процесів, що викликає співчуття, співпереживання, згуртованість з іншими акторами, і виражається в готовності діяти певним чином і нести за це відповідальність. Процес солідаризації може бути емпірично досліджений через динаміку становлення солідаритетів, під якими автори розуміють певний тип раціоемоційного відношення до тієї чи тієї нагальної суспільної проблеми, що набуває масового поширення в даних суспільних умовах» [Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціума, 2016: с. 252].

Солідаризаційний процес сьогодні характеризують нові тенденції, пов'язані з використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Активізується можливість об'єднання й солідаризації в мережі великої кількості незнайомих людей, об'єднання й солідаризації громадян за відсутності спільної територіальної чи групової приналежності, при доволі обмеженій інформації щодо ціннісно-нормативних пріоритетів потенційних учасників об'єднань тощо [Бойко, 2016b; с; e].

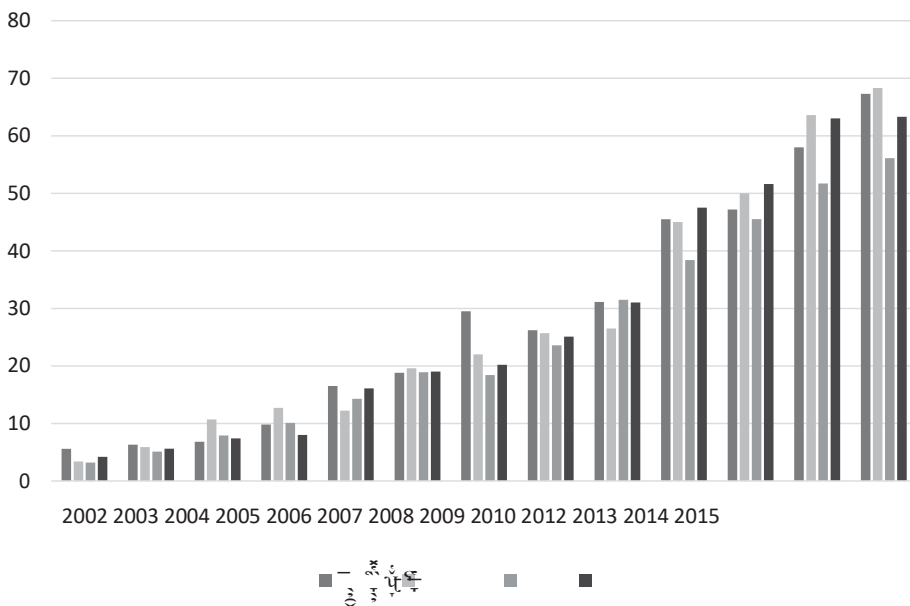
Зауважимо, що аналіз міри інтегрованості сучасного українського суспільства неможливий «без вивчення ступеня поширення узвичасних соціальних практик..., оцінки частки населення, задіяного в схожих соціальних практиках і т.п.» [Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціума, 2016: с. 8]. Важливу роль при цьому відіграють інтереси і пріоритети суб'єктів інтеграційного процесу, що сприяють нарощуванню солідаризаційних практик і активностей громадян та детермінують якість інтеграційних процесів.

За таких умов відстеження особливостей онлайн-проявів суспільно-громадянської активності в різних регіонах країни набуває особливої актуальності. Такий аналіз дозволяє дослідити солідаризаційний потенціал мережі в межах країни та проаналізувати, чи стає стрімке підвищення інтернет-активності громадян інтегруючим чинником сучасного українського суспільства або сприяє нарощуванню дезінтегруючих процесів в суспільстві. А також відслідкувати ризики і загрози, які можуть мати особливості реалізації соціально-громадянської активності українців в Інтернеті у різних регіонах країни. Зосередимось на аналізі особливостей соціально-громадянської онлайн-активності українців в період найвищої онлайн-активності громадян, зафіксованої в даному дослідженні.

Дослідження солідаризаційного потенціалу мережі в умовах активного конфлікту на Півдні та Сході держави, проведення активної фази АТО на східних територіях країни потребує більш ретельного розгляду регіонального аспекту цього процесу та вивчення особливостей соціально-громадянської активності в Інтернеті за регіональною ознакою. Наведемо регіональну динаміку користування мережею в межах досліджуваного періоду з акцентом на 2014 – 2015 роки дослідження, роки найбільш активного збройного протистояння на сході країни (рис. 4.5.1).

Рисунок 4.5.1

Динаміка кількості користувачів Інтернету в різних регіонах (%)

Усі регіони країни демонструють позитивну динаміку нарощування інтернет-користування. Найменша кількість користувачів у 2015 році фіксується, як і у попередні роки, у західному регіоні (56,1%) (Центр – 67,3%, Південь – 68,3%, Схід – 63,3%). Проте результати дослідження засвідчують, що більше половини мешканців західного регіону на момент дослідження користуються Інтернетом.

Аналіз специфіки східного регіону, який донедавна був одним з лідерів нарощування інтернет-користування, висвітив певну унікальність даного регіону 2015 року, що, безсумнівно, пов'язано з тими подіями, які відбуваються на сході в той час. Якщо відокремити регіон Донбас (в дослідженні регіон Донбас представлений частинами територій Донецької і Луганської областей, що контролюються українською владою) від регіону Схід, можна побачити, що у 2015 році кількість користувачів Інтернету на підконтрольних територіях Донбасу становила 56%, тоді як у 2014 році, під час опитування на всій території цих областей, до групи користувачів входило 65,7% опитаних у даному регіоні. Водночас, на решті територій східного регіону (Схід) кількість користувачів зросла з 60% до 67%, як зросла вона і по всій території країни загалом.

Саме у 2014–2015 роках відбулися помітні зміни соціально-громадянської онлайн-активності користувачів. Регіональний розподіл відповідей інтернет-користувачів на запитання *«Яку активність Ви проявляєте в мережі Інтернет?»*, які презентують різні прояви соціально-громадянської активності в мережі та дозволяють окреслити імовірність солідаризаційних процесів в суспільстві, засвідчив наступні тенденції (табл. 4.5.1).

У 2014–2015 роках, роках активних деструктивних соціально-політичних процесів на сході країни, ведення бойових дій в цьому регіоні, спостерігалось вагоме зростання в суспільстві потреби в отриманні різноманітної суспільно-політичної інформації (новин) в онлайн-форматі, а також збільшення політично-забарвленої неформальної онлайн-комунікації, обговорення політично-громадянської проблематики в мережі. Це стало основними тенденціями реалізації соціально-громадянської інтернет-активності користувачів мережі у 2015 році. Відбулася вагома політизація активності українських громадян в інформаційно-комунікаційному просторі Уанету. Такий специфічний процес політичного забарвлення інтернет-активності, безсумнівно, впливає на інтеграційний потенціал суспільства, на настрої, емоційний стан та дієвий поведінковий ресурс громадян.

Таблиця 4.5.1

**Регіональні особливості розподілу відповідей на запитання
«Яку активність Ви проявляєте в мережі Інтернет?»
серед користувачів Інтернету у 2013–2015 роках (%)**

	Захід		Центр		Південь		Схід		Донбас		Загалом	
	2013	2015	2013	2015	2013	2015	2013	2015	2013	2015	2013	2015
Читаю інформацію на сайтах різноманітних державних і недержавних організацій	34,8	52,9	28,6	48,0	35,8	42,4	30,3	35,0	35,2	49,5	32,8	45,8*
Відстежую новини суспільно-політичного життя	32,3	56,2	32	38,1	37,5	42,0	29,5	47,6	22	46,4	32,0	44,8*
Читаю блоги, сторінки політиків, громадських діячів	14,6	17,1	9,7	17,6	20,8	17,7	15,9	14,1	2,1	10,3	12,0	16,3*
Звертаюсь до офіційних установ, організацій для розв'язання особистих або громадських проблем	4,4	9,1	4,1	5,0	10,8	4,0	6,1	2,9	3,4	5,2	5,6	5,2
Звертаюсь до громадських, міжнародних організацій	1,9	5,2	1,5	4,1	7,5	2,0	0	1,0	0,7	4,1	2,1	3,4
Висловлюю свої думки, пропозиції, зауваження в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій тощо	3,2	4,8	1,9	5,6	6,7	6,6	0,8	4,4	2,1	4,1	2,7	5,3*

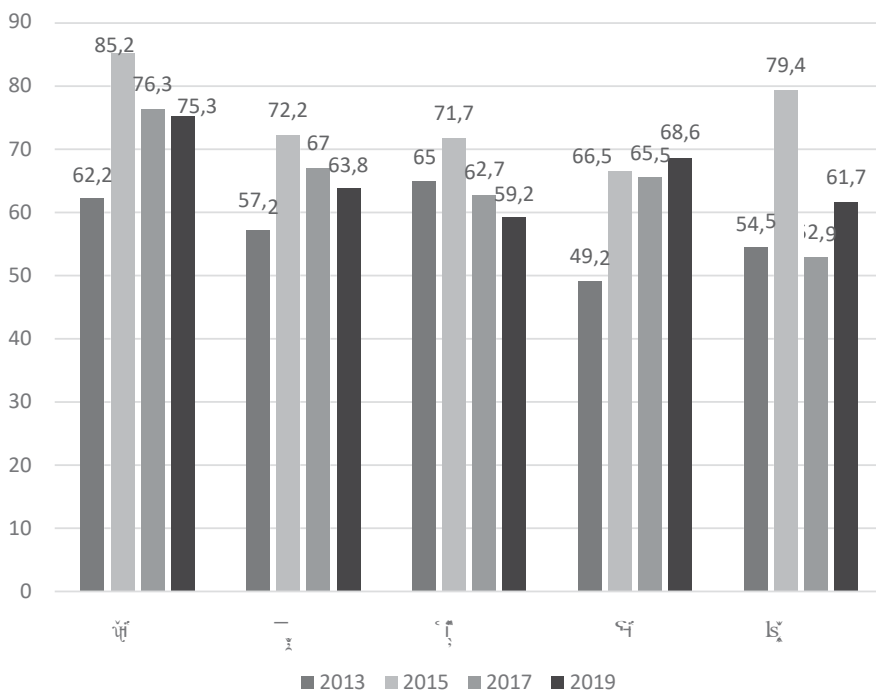
Продовження таблиці 4.5.1

Залишаю коментарі на публікації з соціальних, суспільно-політичних питань	9,5	9,0	4,8	9,7	10	8,6	1,5	8,7	2,8	12,4	5,6	9,5*
Обговорюю на форумах, конференціях, у соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного, громадського життя	5,1	7,1	3,7	7,7	4,2	6,6	3,8	12,1	2,8	14,4	3,9	8,8*
Підтримую соціальні заходи, ініційовані користувачами в мережі (як-то, допомога переселенцям, війнам АТО, хворим, протестні акції проти незаконної забудови тощо)	4,4	8,1	3,7	5,0	6,7	3,0	1,5	2,9	2,8	1,0	4,0	4,5
Сам ініціюю через Інтернет певні соціальні заходи та дії	4,4	1,4	0,4	2,5	0,8	1,0	0,8	0,5	0,7	1,0	1,5	1,6
Інше (<i>напишіть</i>)	0,6	2,4	0	3,8	1,7	8,1	1,5	0	0	3,1	0,6	3,5
Нічого з переліченого не роблю	37,8	14,8	42,8	27,3	35	28,3	50,8	33,5	45,5	20,6	42,4	25,8*

* різниця статистично значуща на рівні 1% ($p < 0,01$, позначка розміщена поруч із більшим значенням)

Вагома політизація інтернет-активності користувачів мережі відбулась в усіх регіонах країни. Аналіз регіональних особливостей соціально-громадянської онлайн-активності засвідчив, що піковим роком такої активності в усіх регіонах став 2015 рік (*рис. 4.5.2*).

Рисунок 4.5.2

Регіональна динаміка соціально-громадянської
онлайн-активності (%)

Найбільша політично-громадянська активність в Інтернеті, у 2015 році, як і у 2013 році, спостерігалась серед користувачів західного регіону, незважаючи на те, що загальна кількість користувачів Інтернету в ньому зоставалась найменшою порівняно з іншими регіонами країни. Близько 85% користувачів Інтернету, які проживають у західному регіоні в той чи інший спосіб використовували мережу задля реалізації своєї соціально-громадянської активності. Східний регіон за результатами дослідження 2013 року виявляв найменшу соціально-громадянську активність в мережі. Так, серед мешканців Сходу у 2013 році 50,8% зазначали, що не роблять в мережі нічого з перелічених в запитанні альтернатив соціально-громадянської активності, серед мешканців Донбасу – 45,5%. У 2015 році кількість таких мешканців східного регіону скоротилася в рази – 33,5% (Схід) та 20,6% (Донбас). Проте Схід і в 2015 році продовжував демонструвати в мережі найнижчу соціально-громадянську

активність порівняно з іншими регіонами країни. Разом з тим саме 2015 рік став для Сходу поштовхом для підвищення такої активності в онлайн-форматі.

Для розуміння того, чи стали виявлені в дослідженні тенденції інтернет-активності інтегруючими або дезінтегруючим чинником та які суспільні ризики і загрози можуть мати такі особливості реалізації соціально-громадянської активності українців в мережі, розглянемо регіональні особливості такої активності.

Аналіз особливостей соціально-громадянської онлайн-активності за виділеними змістовними блоками (інформаційний, комунікаційний, дієвий) дозволив визначити певну регіональну специфіку такої активності. Інформаційний (когнітивний) блок включає наступні позиції цільової активності користувачів в Інтернеті: читаю інформацію на сайтах різноманітних державних і недержавних організацій; відстежую новини суспільно-політичного життя; читаю блоги, сторінки політиків і громадських діячів. Усі регіони країни збільшили свою інформаційно-пізнавальну активність у мережі із суспільно-політичних питань. Найбільше серед усіх регіонів у 2015 році підвищили свою активність щодо отримання в мережі інформації про суспільно-політичне життя Захід, Центр та Донбас. І в першу чергу це відстеження новин суспільно-політичного життя та читання інформації на сайтах різноманітних державних і недержавних організацій. Найменшу інформаційно-пізнавальну активність з суспільно-політичної проблематики, порівняно з іншими регіонами, продемонстрували Південь і Схід. Хоча, порівняно з 2013 роком, у 2015 році вона також значно збільшилась у цих регіонах.

Другий виділений змістовний блок соціально-громадянської активності – комунікаційний (емоційний) увібрав позиції, що демонструють небайдуже ставлення людини до проблематики обговорення, емоційну значущість для неї питань обговорення, бажання виплеснути накопичені емоції (образи та переживання), а також знайти емоційну підтримку однодумців і прихильників з певних питань політико-громадянського спрямування, зокрема: висловлюю свої думки, пропозиції, зауваження в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій тощо; залишаю коментарі на публікації з соціальних, суспільно-політичних питань; обговорюю на форумах, конференціях, у соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного, громадського життя; підтримую соціальні заходи, ініційовані користувачами в мережі (як-то допомога переселенцям, війнам АТО, хворим, протестні акції проти незаконної забудови тощо). Така активність, з одного боку може бути деструктив-

ною – емоційно-виснажливою та агресивною, що призводить до дезінтегруючих процесів у суспільстві та сприяє роз'єднанню і відстороненню громадян один від одного на підґрунті політико-громадянських питань. Може знижувати інтеграційний потенціал суспільства [Бевзенко, 2017; Злобіна, 2017; Мартинок, Соболева, 2017; Шульга, 2017 та ін.]. А з іншого – може надавати емоційну розрядку, позитивне відчуття того, що є підтримка і одностуді в болючих для людини питаннях суспільно-політичного характеру, що, своєю чергою, дозволяє солідаризувати певні групи та спільноти за їх спільними, локальними інтересами тощо. Однак, така локальна групова інтеграція скоріше не об'єднує, а роз'єднує суспільство в цілому.

Регіональний аналіз альтернатив емоційно-комунікаційного блоку соціально-громадянської активності виявив суттєві відмінності. За результатами дослідження 2013 р. найбільшу емоційно-насичену активність при обговоренні політико-громадянських питань в мережі виявляли Південь та Захід, у той час, як східний регіон демонстрував найменшу емоційно-забарвлену політико-громадянську активність в інтернет-мережі. У 2015 році ситуація змінилася – відбулося нарощування емоційно-насиченої політико-громадянської інтернет-активності в східному регіоні. Так, у 2013 році 2,8% представників Донбасу вказували, що «залишають коментарі на публікації з соціальних, суспільно-політичних питань» в Інтернеті. У 2015 році цей відсоток зріс до 12,4% (Схід – 1,5% та 8,7% відповідно); у 2013 році 2,8% мешканців Донбасу обирали позицію «обговорюю на форумах, конференціях, у соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного, громадського життя», у 2015 році – 14,4% (представники Сходу – 3,8% та 12,1% відповідно). Помітне зростання емоційно-насиченої політико-громадянської активності в мережі стало регіональною відзнакою Сходу та Донбасу у 2015 році.

Східний регіон наздогнав інші регіони за цими показниками. Можна констатувати, що наразі у 2015 році регіони демонстрували схожу комунікативно-емоційну інтернет-активність, яка, враховуючи вибухонебезпечність (зокрема неконтрольованість та деструктивність) емоційно-заангажованої поведінки та сприйняття подій, сприяла як солідаризаційним процесам в рамках певних груп, так і дезінтеграційним процесам в суспільстві в цілому, з огляду на деструктивний потенціал такої онлайн-комунікації із застосуванням елементів «hatespeech».

Занадто емоційна реакція користувачів мережі Інтернет на соціально-політичну інформацію, яку вони отримують, спілкуючись в мережі, реагуючи на популярні пости лідерів думок та на коментарі інших

користувачів, може сприяти нарощуванню агресивності, зменшенню толерантності, бажання співчувати й критично сприймати інформацію. Деструктивні емоційні реакції можуть сприяти зростанню соціальної напруженості в спільноті, дестабілізації ситуації в країні. Емоційне збурення й нарощування дестабілізуючого негативу в онлайн-спілкуванні користувачів, в реакціях на інформацію, яка подається в Інтернеті, впливає на якість стосунків, відносин як на міжособистісному рівні, міжгруповому рівні, так і, врешті решт, на рівні взаємодії в суспільстві в цілому.

Активне використання «hatespeech» в онлайн- комунікаціях – це прояви вербальної дискримінації на дискурсивному рівні, рівні спілкування та ставлення до людини, що належить до групи, яку вважають меншовартісною, негідною уваги та поваги, «іншою», «чужою», «ворожою»

[Бойко, 2017і]. Термін «hatespeech» перекладається з англійської як «мова ворожнечі», «мова ненависті» і активно використовується останнім часом в соціально-лінгвістичному дискурсі. Сучасні дослідження вивчають чинники і прояви неформальної емоційно-комунікаційної активності та спілкування, в тому числі і з урахуванням проявів «hatespeech». Досліджуються суб'єкти і об'єкти такої неформальної комунікації в різних галузях, сферах – релігійній, расовій, статевій, поселенській, регіональній тощо [Дубровский, Карпенко, 2003; Коробкова, 2009; Klein, 2012; Гладилин, 2012; Ляшенко, 2014; Кузнецова, 2017].

Цей феномен окреслює словесні вирази, які передбачають негативну, образливу оцінку певного соціального суб'єкту. Використання «hatespeech» висловів спрямовано на збудження ненависті або ворожнечі, на приниження особи або групи осіб за ознаками статі, раси, національності, мови, регіонального походження, ставлення до релігії, приналежності до певної соціальної групи і т. п. – які здійснюються публічно, з використанням ЗМІ, ІКТ тощо. Слід зазначити, що перелік цих груп постійно переглядається й розширюється. А вислови, які мають ознаки «hatespeech», можуть змінюватись залежно від території, часу та простору. І те, що є нейтральним висловом на одних територіях, на інших сприймається як образливий, ворожнечий вислів.

Український онлайн-простір 2014–2015 років був насичений такими виразами, як «ватніки», «укропи», «колоради», «даунбас», «майдауни» тощо, які набули ознаки «hatespeech» в нашому суспільстві. Під час активних деструктивних подій на сході вони широко використовувались в онлайн-спілкуванні, в коментарях до онлайн-публікацій тощо. Інтернет-мережа стала одним з найбільших дискусійних майданчиків створення, розповсюдження і використання «hatespeech» висловів та постів.

При цьому часто дописувач інтернет-мережі навіть не помічає, що стає ретранслятором «hatespeech». Специфіка соціальних мереж, в яких здебільшого розгортається комунікаційний діалог, полягає в тому, що це публічний дискусійний майданчик, який охоплює величезну кількість різних людей. Це майданчик, де відбувається публічне спілкування та обмін думками представників різних вікових, освітніх, поселенських, регіональних груп, які можуть мати і відстоювати різні думки та інтереси. Така публічна онлайн-дискусія з використанням «hatespeech» є дуже емоційною та впливає на радикалізацію думок і ставлення до неприйнятних, образливих висловів дописувачів соціальних мереж. І як наслідок, посилювати соціальне напруження, дестабілізуючи та десолідаризуючи суспільство в цілому [Бойко, 2017h].

Третій змістовний блок соціально-громадянської активності – дієвий (поведінковий) включає наступні позиції цільового використання мережі Інтернет: звертаюся до офіційних установ, організацій для розв'язання особистих або громадських проблем; звертаюся до громадських, міжнародних організацій; сам ініціюю через Інтернет певні соціальні заходи та дії. Цей блок демонструє якісно-новий, конструктивний рівень реалізації громадянської активності. Зауважимо, що процеси формування *e*-демократії, *e*-урядування тощо у 2015 році знаходяться на початковому етапі становлення, незважаючи на великі зусилля, які прикладає ІТ-спільнота, прогресивні активісти та урядовці. Громадська активність в рамках цього блоку демонструє певні регіональні тенденції, які можуть впливати на солідаризаційні процеси в суспільстві.

Характерним є те, що динаміка такої громадянської активності отримала різний вектор солідаризаційного спрямування у різних регіонах країни. Так, Захід, Центр та Донбас наростили дієву громадянську активність у 2015 році порівняно з 2013 роком. Причому Захід став лідером серед усіх регіонів за зверненнями до офіційних установ, організацій для розв'язання особистих або громадських проблем. Водночас Південь та Схід, які були лідерами у проявах дієвої громадянської активності у 2013 році, її скоротили, зменшивши кількість звернень до офіційних установ, громадських, міжнародних організацій для розв'язання особистих або громадських проблем. На Донбасі та в Центрі така активність практично не змінилася.

Збільшення кількості користувачів, які через Інтернет звертаються до офіційних установ, організацій задля розв'язання особистих або громадських проблем від 1,9% у 2013 році до 5,2% у 2015 році продемонстрував західний регіон. Водночас, слід зазначити, що загалом така

активність є доволі низькою в усіх регіонах країни. Можливості офіційної онлайн-взаємодії з владними структурами та державними органами у 2015 році практично не використовувалися. Виявлені тенденції можуть мати дезінтегруючий вплив на суспільство та демонструють певну недовіру до офіційних владних структур країни, нівелювання можливостей формальної комунікації та взаємодії з владою в онлайн-форматі.

Хоча в умовах різкого порушення соціально-суспільної інфраструктури під час активних деструктивних процесів на сході, така формальна онлайн-взаємодія могла б стати єдиною можливою формою взаємодії громадян з владними структурами та установами. Проте 2015 року до такої демократичної форми взаємодії суспільства із владою виявились не готовими ані владні структури та організації, ані пересічні громадяни.

Підсумовуючи, можна констатувати, що у 2015 році в країні відбулося значне збільшення кількості українських громадян, які використовували Інтернет задля реалізації тої чи іншої соціально-громадянської *e*-активності. Відбулась вагома політизація *e*-активності українських громадян усіх регіонів в інформаційно-комунікаційному просторі уанету. Такий процес політичного забарвлення інтернет-активності вплинув на солідаризаційний потенціал суспільства, на настрої, емоційний стан та дієвий потенціал громадян. Східний регіон, який раніше був найменш політично-активним, наростив політико-громадянську зрілість та інтернет-активність. Західний регіон залишився лідером у соціально-громадянських виявах онлайн.

Виявленні в дослідженні тенденції розширення практик соціально-громадянської онлайн-взаємодії активізують можливості солідаризації громадськості та надають змогу інтегруватися в локальні онлайн-спільноти. Соціально-громадянські онлайн-практики можуть стати визначальними чинниками солідаризації суспільства на локальному рівні, збільшивши можливості об'єднання та підтримки однодумців, нівелювання емоційно-насиченої онлайн-комунікації, соціально-психологічної адаптації до напруженої ситуації в суспільстві.

Множинна локальна солідаризація інтегрує локальні спільноти, проте може стати дезінтегруючим чинником на загальному суспільному рівні взаємодії через неспроможність поєднання людей з різними інтересами і пріоритетами. Мінімізації негативних наслідків цього процесу сприятимуть такі заходи як: підвищення медійно-інформатизаційної грамотності інтернет-користувачів [Бойко, 2017e;f], формування певних навичок онлайн-комунікації, протидія фейковій та маніпулятивній інформації в мережі, підвищення довіри в суспільстві, усвідомлення та

засвоєння демократичних ціннісних пріоритетів й настанов (толерантність, терпимість, повага тощо), які дозволяють вести конструктивний суспільний діалог. Збільшенню солідаризаційного онлайн-потенціалу сприятиме і модерація комунікацій в інтернет-спільнотах – поширення постів, які нейтралізують емоційно-насичену (підчас агресивну та образливу, з використанням елементів «хейтспич») полярність висловлювань користувачів, і поширення змістовно-об'єднуючих постів, які могли б бути прийнятні для представників полярного бачення суспільно-політичної проблематики та сприяли б заспокоєнню суспільства і налагодженню конструктивного громадянського діалогу в мережі, спрямованого на солідаризацію суспільства на всіх рівнях від загальнодержавного до групового та міжособистісного рівней соціально-громадянської взаємодії.

4.6. Соціально-громадянська взаємодія в локально-територіальному просторі

Мережа демонструє дієву ресурсність щодо об'єднання та взаємодії спільноти в рамках реалізації локально-територіальних суспільно-громадських активностей. Феномен Інтернету полягає в тому, що він дає можливість спілкування, об'єднання та взаємодії великої кількості незнайомих людей, які мають часто різні вікові, освітні, професійні, матеріальні характеристики. І всіх їх може об'єднати в мережі певний спільний інтерес – соціальна чи громадянська проблема. Повсякденною практикою стає соціально-громадянська активність людей, яка ініціюється користувачами Інтернету та реалізується пересічними громадянами, що об'єднуються в мережі задля розв'язання нагальних завдань. Прикладом такої мобілізації та взаємодії на локальному рівні стало об'єднання мешканців нашої столиці в мережі задля розв'язання проблеми подолання наслідків снігової хуртовини, яка паралізувала місто й виявилася серйозним випробуванням для влади і громадян. Саме ця ситуація – шляхи і методи її вирішення небайдужими громадянами стала предметом даного дослідження [Бойко, 2016d].

Характеристика критичної ситуації, яка стимулювала соціально-громадянську активність інтернет-користувачів, є такою. До вечора 22 березня 2013 року в столиці стався потужний снігопад з хуртовиною. У місто несподівано повернулася зима. Цей день образно був названий 82-м січня.

Про масштаби снігового колапсу свідчать результати онлайн-опитування, яке проводилося серед мешканців столиці, користувачів Інтернету 26–27 березня 2013 року. Було опитано 2400 осіб у віці 18–45 років [Київляне в період аномального снігопада 22–25 марта. Результати експрес-опроса, 2013]. Вони демонструють ступінь залученості населення міста в критичну ситуацію. Близько 30% опитаних містян повідомили про те, що добиралися з роботи додому пішки, 22% – потрапили в затори на особистому авто. Причому 7% водіїв зазначили, що простоювали в заторі менше 1 години, 18% – від 1 до 3 годин, 45% – від 4 до 8 годин, 30% – понад 8 годин. Про те, що потрапили в затори в громадському транспорті, повідомили 22% опитаних. Тільки 11% опитаних мешканців столиці зазначили, що не стикнулися тоді з жодними проблемами.

Критичність ситуації в місті, на думку активістів, була пов'язана і з такими факторами некліматичного характеру: попередження про очікування хуртовини було. Але в таких серйозних ситуаціях недостатньо централізованого попередження, необхідні розсилання в поштові скриньки, оголошення на під'їздах і т.п. Не було оперативного інформування громадян про ситуацію на дорогах, місця можливого проїзду, часу подолання конкретних заторів. Не було адекватної інформації з боку влади в наступні дні, інформація не була достовірною. Не було інформації щодо скасованих маршрутів, щодо місць проблемного проїзду і т.п. ТВ і радіо подавали інформацію з великим запізненням, було багато недостовірної інформації. Достовірну та актуальну інформацію щодо ситуації можна було отримати тільки в інтернет-мережі. Оперативно реагував сервіс «Яндекс.затори». Більшість опитаних мешканців столиці повідомляли, що отримували інформацію про ситуацію з новинних сайтів в Інтернеті (76%), з ТВ програм (64%), із соціальних мереж (46%).

Столична влада виявилася не готовою оперативно протистояти стихії, тому кияни почали рятувати своє місто самі. У столиці було самоорганізовано одразу кілька волонтерських рухів з порятунку мешканців Києва і людей, які опинилися в снігових заметах у самому місті і на трасах поблизу столиці. Активну роботу проводили волонтери, які організувалися через соціальні інтернет-мережі. Активісти вже в перші години екстремальної негоди в місті створили в соціальних мережах громадські координаційні центри й антикризові сервіси.

Роботу, яку здійснювали волонтери, можна поділити на два основні напрями. Водії позашляховиків, насамперед потужних ралійних авто, витягали машини із заторів. В Інтернеті була створена спеціальна

інтерактивна карта, яку формували користувачі мережі – на ній зазначали місця і координати тих, хто потребував допомоги, а також координати тих, хто був готовий її надати. Добровольці через соціальні мережі організовували мобільні команди, що надавали допомогу на паралізованих снігом вулицях міста і приміських автотрасах. Завдяки інтернет-технологіям для громадян були оперативно створені можливості для обміну інформацією про критичні ситуації на дорогах, для запитів про допомогу і пропозицій допомоги. Фактично разом з державною вертикаллю самоорганізувалася досить ефективна громадська горизонталь антикризових дій.

У створені в мережах групи оперативно відправлялася інформація про те, кому і де потрібна допомога; інформація про місця, де необхідно чистити сніг; інформація для волонтерів-добровольців – потрібно все, починаючи від робочих рук, лопат і тросів й закінчуючи пледами, гарячим чаєм та бутербродами. Був сформований із добровольців-користувачів соціальних мереж громадський онлайн-колцентр, що працював цілодобово. Члени елітного автомобільного клубу Offroad Master допомагали автомобілістам, які застрягли у снігових заметах, орієнтуючись на отриману з онлайн-колцентру інформацію. Активісти також організували розчищення від снігу соціально важливих об'єктів – лікарень, пологових будинків, станцій швидкої допомоги. Загалом в різних діях щодо подолання наслідків снігопаду взяли участь тисячі добровольців. Суспільство ж отримало можливість ще раз переконатися в актуальності антикризового реагування через соціальні інтернет-мережі.

Задля відстеження ситуації й механізму соціально-громадянської взаємодії в умовах сніжного колапсу в столиці, а також аналізу групи активістів, які брали участь у його подоланні, було проведено соціологічне дослідження. Ми провели опитування активістів, які виявили соціально-громадянську активність у ситуації подолання наслідків снігового колапсу. До досліджуваної групи увійшли інтернет-активісти, які ініціювали в мережі й реалізували офлайн-допомогу громадянам столиці під час сніжного колапсу в березні 2013 року: користувачі, які придумали, запропонували й організували ефективну онлайн-форму взаємодії; користувачі соціальної мережі Фейсбук, які відгукнулися на заклики про допомогу і стали координаторами взаємодії між постраждалими від хуртовини й тими, хто надавав їм допомогу; користувачі соціальної мережі Фейсбук, які відгукнулися на онлайн-ініціативу й запропонували свою допомогу та допомагали постраждалим.

Опитування проводилося методом індивідуального сфокусованого, напівформалізованого глибинного інтерв'ю і займало від трид-

цяти хвилин до двох годин. Анкета включала як відкриті (запитання, що розкривають ставлення до ситуації, способи входження в ситуацію, ставлення до можливостей використання Інтернету, соціально-демографічні характеристики тощо), так і закриті запитання (ідентичні тим, які ми включали у всеукраїнське моніторингове опитування населення Інститут соціології НАН України). Опитування проводилося з 29 березня по 25 квітня 2013 року. Було проведено 40 глибинних напівформалізованих інтерв'ю.

Розвиток ситуації демонструють результати аналізу проведених глибинних напівформалізованих інтерв'ю з опитаними нами активістами, які ініціювали організацію допомоги через соціальні мережі; відгукнулися на прохання про допомогу в соцмережах і займалися координацією дій онлайн.

Олександр був одним із організаторів даної ініціативи в мережі і займався координацією взаємодії. Приймав через інтернет-мережу запити про допомогу і перенаправляв їх власникам потужних машин. Свою допомогу він *«пропонував міській адміністрації, але там вона не знадобилася»*. Олександр зазначає, що *«вирішив допомагати, тому що сповідою активну життєву позицію. І якщо не я, то хто? Це не було жертвою – це була звичайна людська допомога тим, хто її потребує. Були звернення від звичайних людей, але від штабу міської адміністрації не було жодного. Хоча телефон їм залишав саме для того, щоб могли направляти до мене людей. Дуже допомогли хлопці Offroad-cluby!»*.

Власник джипу, учасник закритого елітного клубу джиперів Offroad-club, Олексій (представники цього клубу одними з перших почали активні дії з допомоги потерпілим від снігових заметів на дорогах. – Н.Б.), уточнює: *«... в якийсь момент ми почали розуміти, що в місті люди можуть залишити машину, пішки дійти до метро або в кінці кінців сісти десь у кафе. А на трасі людям діватися нікуди. Загалом ми вирішили пробиратися на трасу – спочатку на Одеську. По дорозі зайшли на наш онлайн-форум OffRoad Master – а там пишуть, що на Окружній застряг автобус з дітьми. Поїхали витягувати цей автобус – і не знайшли його. Після цього ми зрозуміли, що нам не вистачає координації дій, достовірної та оперативної інформації про те, де і кому конкретно потрібна допомога, щоб зробити свою роботу більш продуктивною»*. Їхній закритий онлайн-форум не зміг впоратись із цим завданням, і це привело їх у Фейсбук.

Активіст Сергій був у створеній громадянами рятувальній команді «Сніговий патруль». Він розповідає: *«В районі 19–20-ї години (22 берез-*

ня. – Н.Б.) випадково побачив пост у Фейсбуці Олега К., який заявив, що збирає сніговий патруль, і запитав, хто приєднається. Він мене зістикував із Сергієм Г., у якого джип потужний ... До цього ні я з Олегом, ні він із Сергієм знайомі не були – навіть у Фейсбуці. Ось з Сергієм Г. ми і створили таку мобільну бригаду. Він екстремал і підготовлений був добре: рації, трос, усе, що потрібно».

Відповідаючи на запитання «Як Ви дізналися про цю ініціативу?», більшість опитаних активістів зазначали, що вони отримали інформацію про дану ситуацію в мережі. Так відповіли 36 з 40 опитаних активістів. Анна зазначає, що «під час хуртовини сама шукала волонтерські групи в мережі і знайшла їх у Фейсбуці». Єлизавета отримала інформацію в мережі від знайомих із-за кордону – «друзі з Австрії поділились інформацією, що у нас у Фейсбуці створена група». А один з головних організаторів онлайн-ініціативи Дмитро зауважує, що має багатий досвід соціальної активності: «в мене сильний соціальний ресурс, багато друзів та знайомих. А це великий соціальний капітал». Саме це і дало можливість організувати ефективну громадянську взаємодію за допомоги інтернет-мережі.

Активісти відзначали, що «снігова облога ще раз підтвердила, що в країні нормально працюють соціальні мережі і людська взаємовиручка. Незнайомі між собою люди оперативно об'єднувалися в бригади і, витрачаючи власний час, сили і бензин, їздили по місту і рятували тих, хто застряг. Повідомлення “з полів” ставали хітами Facebook».

На запитання щодо того, «Чи була б можлива така організація без Інтернету?», більшість опитаних (31 особа) наголосили, що «в жодному разі», 6 осіб вагалися з відповіддю і 3 особи зазначили, що така організація була б можливою і без використання Інтернету. Антон, один з організаторів взаємодії, зазначає, що «скоординувати велику кількість незнайомих людей на великій відстані без Інтернету було б неможливо».

На запитання «Як Ви вважаєте, яка роль Інтернету в сучасному житті?» переважна більшість опитаних (32 особи) зазначили – «величезна, позитивна», 8 осіб вагалися з відповіддю. Інтернет – «потужний засіб поділитися інформацією, отримати інформацію, навчатися, об'єднуватися» (Тетяна), «нема Інтернету, нема свободної інформації. Він дає можливість бути самостійним» (Анна), «зрозумів, яку велику силу взаємодії має Інтернет» (Роман).

Участь в акції дала можливість користувачам мережі відчувати, яку важливу роль Інтернет може відігравати в організації соціально-громадянської активності й спонукала до її подальшого розвитку: «з'явилося

відчуття, що можна реально допомогти, вирішити проблеми самим. Інтернет надає такі ресурси. З'явився інтерес до роботи з громадянами через Інтернет» (Аніка); *«людей можна організувати через Інтернет. Відгукнулось більше трьох тисяч користувачів»* (Олександр); *«я зрозумів, що ми можемо об'єднуватись і самі собі допомагати»* (Олекса).

Участь у соціально-громадянській взаємодії, зорганізованій за допомогою мережі Інтернет, стала поштовхом для подальшої соціально-громадянської активності й викликала позитивні емоції в її учасників, віру в свої сили і можливості об'єднуватись заради певних інтересів та розв'язання нагальних суспільно важливих проблем. Відповідаючи на запитання *«Наскільки Ви задоволені своєю участю в цій ініціативі? Що вам сподобалось?»*, активісти давали позитивні відповіді й зазначали, що це був величезний позитивний досвід. *«Навіть мій чоловік, який був налаштований скептично, після участі дякував мені, що я спонукала його до участі. Сподобалось відчуття команди – різні люди, різні професії, різні погляди і об'єдналися»* (Людмила). Досвід, який став поштовхом до активізації громадянської позиції інтернет-користувачів, *«це явище для мене було відкриттям і поштовхом, щоб зрозуміти, що я теж щось можу організувати й отримати підтримку! А також, що я можу підключитися таким чином до ініціатив, які мені цікаві і важливі»* (Фелікс); солідаризації та мобілізації власних надій і сподівань, *«я зрозумів, що є люди, частина населення, такі самі, як я, і навіть кращі за мене. З'явилися позитивні емоції і віра, надія. А то руки опускаються, що ти в цій країні нікому не потрібен. А тут підйом»* (Сергій), а також розкрити свої особистісні якості: *«організація допомогла подолати скромність і нерішучість. У мене можливості й навички є, але так от самій їздити і допомогу пропонувати не можу»* (Альона). При цьому активісти зазначали, що це була б хороша можливість об'єднання не тільки людей, а й держави: *«жаль, що держава не підключилася. Це була хороша можливість об'єднати державу і громадян»* (Анна).

Відповідаючи на моніторингове запитання *«Як Ви вважаєте, чи є у Вас можливість контролювати діяльність владних структур?»*, лише б опитаних активістів зазначили, що не мають жодної можливості контролювати діяльність владних структур; 25 осіб із 40 опитаних відзначили Інтернет як контрольний ресурс суспільства; 24 особи відзначили ЗМІ як засіб контролю за владою.

Дослідження локус-контрольних показників групи активістів виявило переважання інтернальних показників над екстернальними (23 проти 3), 14 осіб зазначили, що їхнє життя *«рівною мірою залежить від мене і від зовнішніх обставин»*.

Відповідь на моніторингове запитання щодо різних проявів соціально-громадянської активності в мережі засвідчила, що активісти використовують мережу задля реалізації різноманітної інформаційної, комунікаційної, діяльнійної активності в мережі. Це і читання інформації на сайтах різних державних і недержавних організацій (31 особа); і коментарі до публікацій щодо соціальних, суспільно-політичних питань (28 осіб); і обговорення на форумах, конференціях, у соціальних мережах актуальних питань соціально-політичного, суспільного життя (24 особи); і підтримка соціальних заходів, ініційованих користувачами в мережі (37 осіб), а також ініційовання через Інтернет певних соціальних заходів і дій (17 осіб) тощо.

Також було проаналізовано ціннісні пріоритети групи активістів як показник прогресивних змін у суспільстві, що передбачають демократизацію соціальних відносин, формування рівноправних і незалежних суспільних агентів та потребують з необхідністю появи і поглиблення певних норм та цінностей соціальної поведінки. Аналіз суспільних зрушень щодо засвоєння ціннісних установок і пріоритетів, характерних для демократично благополучних держав, дає змогу відрефлексувати ситуацію стосовно перспектив розвитку в контексті реалізації демократичної моделі взаємодії в країні. Такий аналіз актуалізується з огляду на нашу установку про те, що, з одного боку, в умовах демократизації суспільства відбуваються зрушення в ціннісних пріоритетах громадян. З іншого боку, зміни в світосприйнятті, що заторкують і індивідуальну, й масову свідомість, зумовлюють зміни в економічній, політичній та суспільній сферах життя. Отже, трансформація ціннісних настанов, у свою чергу, впливає на стратегічні соціальні установки та перспективи демократизації суспільства.

У даному дослідженні ми зупинились на визначенні матеріалістичних/постматеріалістичних ціннісних пріоритетів (Р. Інглгарт). Становлення постматеріалістичних цінностей, характерних для більшості демократичних країн, пов'язане зі зміною самосвідомості особистості і сприяє зміні мотивації поведінки в суспільстві, активізації індивідуального самовираження, перегляду ціннісно-нормативних підстав соціальних взаємин у суспільстві. Так, цінності виживання (матеріалістичні цінності) «надають пріоритет колективній дисципліні перед свободою особистості, відповідності груповим нормам перед різноманіттям і державній владі перед громадянською незалежністю. І навпаки, цінності самовираження (постматеріалістичні цінності) поширюються тоді, коли критичні загрози відступають. Вони виникають по мірі того, як підраста-

ють покоління, які живуть в умовах життєвої захищеності та особистої незалежності, що знімають потребу в захисті з боку групи. У результаті послаблюється тиск відповідності груповим нормам. Самовідчуття людей стають дедалі незалежнішими. Встановлення контактів з іншими вже не пов'язане із зовнішніми обмеженнями, а стає питанням особистого вибору, що допомагає людям вириватися з вузького кола “розширеної спорідненості”. На зміну “скріпним” зв'язкам приходять зв'язки “наведення мостів”, а на зміну довіри до “своїх” – довіра до людей у цілому. Люди вже менш готові погоджуватися з обмеженням свободи індивіда заради відданості групі й дедалі частіше розглядають не схожих на себе людей як самоцінних особистостей. Відповідно, цінності самовираження спонукають людей до підтримки свободи особистості та прав людини. Це цінності антидискримінаційні й гуманістичні, а значить, цінності громадянського характеру» [Инглхарт, Вельцель, 2011: с. 213–214].

Досліджуючи ціннісні пріоритети сучасних українців та аналізуючи взаємозв'язки ціннісних уподобань громадян з проявами громадянської активності інтернет-спільноти, ми виходимо з того, що засвоєння демократичних норм і цінностей, безсумнівно, є одним з основних показників якісного засвоєння демократичного способу взаємодії в суспільстві. Саме зрушення в ціннісних установах дає надію на поступове входження демократичних принципів реалізації соціальних відносин у практику соціальної взаємодії в суспільстві. Зауважимо, що дослідження ціннісних пріоритетів в українському суспільстві за методикою Р. Инглгарта не демонструє вагомих типологічних змін у ціннісних пріоритетах українців [Бойко, 2007с]. Дослідження фіксує, що група матеріалістичного ціннісного спрямування є найпоширенішою в українському суспільстві. Відтворення ж постматеріалістичних ціннісних пріоритетів є досить повільним і малорухомим чинником ціннісного спрямування українського суспільства в цілому [див. *детальніше*: Бойко, 2014а].

Дослідження ціннісних пріоритетів групи активістів також здійснювалось за класичною методикою Р. Инглгарта – три батареї тестових запитань, де кожна батарея включає чотири позиції, дві матеріалістичні і дві постматеріалістичні [Inglehart, 1971]. Концептуально методологія Р. Инглгарта передбачає формування певних груп, що відбивають відповідні вибори ціннісних пріоритетів. За результатами дослідження виділено чотири групи: 1 група – названа «півні матеріалісти» (М–М), включає осіб, які зробили матеріалістичний вибір в обох виборах (і в першому, і в другому) в усіх трьох батареях; 2 група – «просунуті матеріалісти» (М–П), ті що зробили перший матеріалістичний вибір, а

другий – постматеріалістичний; 3 група – «постматеріалісти» (П–М), перший вибір – постматеріалістична альтернатива, другий – матеріалістична; 4 група – «просунуті постматеріалісти» (П–П), обидва – постматеріалістичний вибір.

Результати аналізу отриманих результатів засвідчили, що переважна більшість опитаних нами активістів обирала постматеріалістичні ціннісні альтернативи. І це кардинально відрізняє групу активістів від більшості населення країни, в тому числі і від користувачів Інтернету в цілому, а також від осіб з вищою освітою, які відзначали у всеукраїнському опитуванні, що користуються Інтернетом (поточним, що в цих групах, за результатами моніторингового опитування Інституту соціології НАН України, переважаючим був матеріалістичний вибір) [див. *детальніше*: Бойко, 2014а].

Результати опитування групи активістів, реалізованого в даному дослідженні, демонструють таку картину співвідношення за виділеними чотирма групами ціннісних пріоритетів: 1 група (М–М) включила 3 особи із 40 опитаних активістів; 2 група (М–П) – 11 осіб; у 3 групу (П–М) – увійшло 14 осіб і у 4 групу (П–П) – 12 осіб з опитаних активістів. Причому слід відзначити ще одну особливість розподілу ціннісних пріоритетів у досліджуваній групі. Активісти, які ініціювали онлайн та організували роботу з подолання наслідків снігового колапсу, переважно відзначали постматеріалістичні ціннісні альтернативи в перших виборах у всіх трьох батареях. Тож, попри загальну тенденцію переважання постматеріалістичних ціннісних пріоритетів серед усіх опитаних активістів, серед організаторів соціально-громадянської взаємодії зафіксовано найбільшу кількість прихильників постматеріалістичних цінностей порівняно з тими активістами, які відгукнулися на онлайн-ініціативу і взяли безпосередню участь у допомозі постраждалим містянам. Отримані результати свідчать про певну унікальність ціннісних пріоритетів тих громадян, які виявляють соціально-громадянську активність, організовують волонтерську підтримку і є небайдужими, ініціативними членами суспільства.

Показовим для подальшого формування портрета громадянського активіста, який виявляє соціально-громадянську, волонтерську активність із використанням онлайн-можливостей, є те, що користувачі, які потрапили в поле нашого дослідницького інтересу у березні 2013 року, згодом стали активними учасниками Революції Гідності й волонтерами, які допомагають у розв'язанні проблем воїнів АТО/ООС, переселенців тощо.

Література

Аджемоглу Д., Робинсон Д. Почему одни страны богатые, а другие бедные. М.: АСТ, 2016. 693 с.

Александр Дж. Мораль как культурная система: О солидарности гражданской и негражданской // Социальная солидарность и альтруизм: Социологическая традиция и современные междисциплинарные исследования: Сб. науч. тр. / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. социологии и социал. психологии; Отв. ред. Д. В. Ефременко. М., 2014. С. 101–108.

Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии // Полис. 1992. № 4. С. 122–134.

Акимова А. Ю. Доверие к технике в представлении машинистов локомотивов // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. 2012. № 1. С. 376–382.

Арбластер Е. Ключові ідеї демократії // Демократія: Антологія. Проценко О. (упоряд.) К.: Смолоскип, 2005. С. 41–78.

Аркибуджи Д. Надежды на глобальную демократию как вызов XXI века // Демократия и модернизация: к дискуссии о вызовах XXI века / Центр исследований постиндустриального общества; Вступ. статья В. Л. Иноземцева. М.: Издательство «Европа», 2010. С. 267–280.

Афонін Е. А., Бельська Т. В. Глобальне громадянське суспільство як феномен сучасного глобального світу // Вісник НАДУ. 2013. № 4. С. 9–16.

Бабкіна О. Політологічний енциклопедичний словник/ [ред.–упоряд. В. П. Горбатенко; ред. : Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабакін]. 2-е вид.: доп. і перероб. К.: Генеза, 2004. 736 с.

Бард А., Зодерквист Я. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма. СПб.: Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2004. 252 с.

Барматова С. П. Становление информационного общества: попытка социологической рефлексии // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. 2013. Вип. 57. С. 227–237.

Бауман З. Глобалізація. Последствия для человека и общества / Пер. англ. М.: Весь мир, 2004. 188 с.

Бауман З. От агоры к рынку – и куда потом? // Демократия и модернизация: к дискуссии о вызовах XXI века / Центр исследований постиндустриального общества; Вступ. статья В. Л. Иноземцева. М.: Издательство «Европа», 2010. С. 55–72.

Бевзенко Л. Мережеві практики як медіатор мікро-макрорівнів соціальної напруженості // Соціальні виміри суспільства. Вип. 9 (20). К.: Ін-т соціології НАН України, 2017. С. 285–297.

Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. М.: Прогресс-Традиция, 2000. 383 с.

Белл Д. Демократия и права: великая дилемма нашего времени // Демократия и модернизация: к дискуссии о вызовах XXI века / Центр исследований постиндустриального общества; Вступ. статья В. Л. Иноземцева. М.: Издательство «Европа», 2010. С. 13–26.

Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. М.: Медиум, 1995. 324 с.

Бойко Н. Л. Дигітальна демократія: можливості і проблеми // проблеми розвитку соціальної теорії. К.: Інститут соціології НАН України, 2004а. С. 241–243.

Бойко Н. Л. Інформатизація соціального простору: стан і перспективи // Українське суспільство 1994 – 2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. д.е.н. В. М. Ворони, д.соц.н. М. О. Шульги. К.: Інститут соціології НАН України, 2004б. С. 508–517.

Бойко Н. Молодь у світі сучасних комп'ютерних та Інтернет-технологій // Соціальні виміри суспільства. Збірка наукових праць. Випуск 8. К.: Інститут соціології НАН України, 2005. С. 244–258.

Бойко Н. Л. Засоби впливу громадськості на влади // Українське суспільство 2004 – 2006. Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В. М. Ворони, д.соц.н. М. О. Шульги. К.: Інститут соціології НАН України, 2006а. С. 385–390.

Бойко Н. Л. Нова «Інтернет-реальність» – нові можливості реалізації соціального контролю // Життєтворчість особистості: концепція, досвід, проблеми; науково-методичний збірник / За ред. к. ист. н. І. Г. Єрмаков, М. Несен. Запоріжжя: Хортицький навчально-реабілітаційний багатопрофільний центр, 2006б. С. 229–241.

Бойко Н. Можливості впливу на владу в уявленнях громадян України: динаміка змін 2005. Постреволюційний синдром // Соціальні виміри суспільства. Збірка наукових праць. Випуск 9. К.: Інститут соціології НАН України, 2006с. С. 215–222.

Бойко Н. Л. Процес інформатизації як демократизуюча (демократизаційна) складова стилю життя сучасної молоді. Соціологічний клуб: “Категорія: стиль життя. Евристичний потенціал для аналізу сучасного стану Українського суспільства” (жовтень 2005) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2006d. № 1. С. 193–196.

Бойко Н. Новітні інформаційні технології і стиль життя // Соціальні виміри суспільства. Випуск 10. К.: Інститут соціології НАН України, 2007a. С. 328–337.

Бойко Н. Проблема демократизації соціальних відносин: особистісний зріз // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / За ред. д.е.н. В. М. Ворони, д.соц.н. М. О. Шульги. К.: Інститут соціології НАН України, 2007b. С. 338–346.

Бойко Н. Социальный контроль и демократизация общества. К.: Институт социологии НАН Украины, 2007c. 272 с.

Бойко Н. “Демократія голосування” та “демократія участі” в оцінках молоді // Соціальні виміри суспільства. Випуск 11. К.: Інститут соціології НАН України, 2008a. С. 170–180.

Бойко Н. Новітні інформаційні технології та сучасний стиль життя // Стиль життя: панорама змін. К.: Інститут соціології НАН України, 2008b. С. 157–220.

Бойко Н. Проблема актуалізації демократичних установок у суспільному інтересі сучасної України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. № 2. 2008c. С. 186–188.

Бойко Н. Долучення до новітніх ІКТ як фактор глобальної інтеграції та підвищення конкурентоздатності транзитивних країн // Глобальна інтеграція і конкурентоспроможність транзитивних країн: Матеріали Міжнародної наукової конференції / Відп. ред. О. Г. Білоус. К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2009a. С. 92–97.

Бойко Н. Л. Громадянський потенціал користувачів Інтернету // Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей: Тези доповідей учасників I конгресу Соціологічної асоціації України. Х.: ХНУ ім. В. Н. Карабіна, 2009b. С. 375.

Бойко Н. Цифрові технології в житті мешканців невеликого міста // Соціальні виміри суспільства. Випуск 1 (12). К.: Інститут соціології НАН України, 2009c. С. 417–431.

Бойко Н. Демократичні настанови як фактор реалізації соціальних інтересів // Соціальні виміри суспільства. Випуск 2 (13). К.: Інститут соціології НАН України, 2010a. С. 198–211.

Бойко Н. Л. Розвиток ІКТ в Україні. Результати моніторингу Інституту соціології НАНУ // Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики і національні можливості. К.: НІСД, 2010b. С. 43–48.

Бойко Н. Українці в Інтернеті: інтереси та пріоритети використання мережі // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. К.: Інститут соціології НАН України, 2010с. С. 356–363.

Бойко Н. Інтернет як фактор саморегуляції поведінки користувачів в умовах соціально-економічної нестабільності // Соціальні виміри суспільства. Випуск 3 (14). К.: Інститут соціології НАН України, 2011а. С. 349–361.

Бойко Н. Л. Інтернетизація України. Прорив десятиріччя // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. К.: Інститут соціології НАН України, 2011b. С. 531–539.

Бойко Н. Л. Особливості користування Інтернетом в умовах кризи // Проблеми розвитку соціологічної теорії: українське суспільство та глобальні соціальні зміни. VI Всеукраїнська науково-практична конференція. К.: КНУ ім. Т. Г. Шевченка, 2011с. С. 278–286.

Бойко Н. Л. Ресурси реалізації соціальних інтересів у демократичному суспільстві // Соціальні інтереси в контексті соціокультурної модернізації. К.: Інститут соціології НАН України, 2011d. С. 129–156.

Бойко Н. Л. Тези до соціологічного портрету українських користувачів Інтернету // Стратегічні пріоритети №3 (20). К.: Національний Інститут стратегічних досліджень, 2011е. С. 190–194.

Бойко Н. Інтернет – новітній чинник регуляції соціальної поведінки в демократичному суспільстві // Соціальні виміри суспільства. Випуск 4 (15). К.: Інститут соціології НАН України, 2012а. С. 327–337.

Бойко Н. Л. Стратегії поведінкової активності в мережі Інтернет // Поведінкові стратегії населення як чинник модернізації (досвід емпіричного дослідження) / За ред. О. Злобіної. К.: Інститут соціології НАНУ, 2012b. С. 77–88.

Бойко Н. Структураційні ознаки перебування в мережі Інтернет // Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / Заред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц. н. М. Шульги. К.: Інститут соціології НАН України, 2012с. С. 466–473.

Бойко Н. Актуалізація феномену “The Surveillance Society” // Соціальні виміри суспільства. Випуск 5 (16). К.: Інститут соціології НАН України, 2013а. С. 473–484.

Бойко Н. Л. Гражданская активность в Интернете: возможности и реальность // Социальное знание и современные проблемы развития белорусского общества: материалы междунар. науч.-практ. конф., г. Минск, 21–22 ноября 2013 г. / ред. кол.: Котляров И.В. (гл. ред.) и др.; НАН Беларуси, Ин-т социологии НАН Беларуси. Минск: Право и экономика, 2013b. С. 236–239.

Бойко Н. Л. Дигіталізація соціального контролю в сучасних умовах // Соціальна регуляція поведінки в умовах суспільної нестабільності / За ред. О. Злобіної. К.: Інститут соціології НАН України, 2013c. С. 141–145.

Бойко Н. Л. Дигіталізація сучасного суспільства: нові соціальні виклики // Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи. П Конгрес САУ: тези доповідей, (Харків, 17–19 жовтня 2013 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013d. С. 110–111.

Бойко Н. Інтернет як ресурс впливу громадян на владу в сучасному українському суспільстві // Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. К.: Інститут соціології НАН України, 2013e. С. 375–381.

Бойко Н. Л. Практики користування Інтернетом як механізм регуляції поведінки // Соціальна регуляція поведінки в умовах суспільної нестабільності / За ред. О. Злобіної. К.: Інститут соціології НАН України, 2013f. С. 253–263.

Бойко Н. Л. Регулятивний вплив Інтернету // Соціальна регуляція поведінки в умовах суспільної нестабільності / За ред. О. Злобіної. К.: Інститут соціології НАН України, 2013g. С. 146–153.

Бойко Н. Л. Ризики та парадокси цифрової технологізації соціального контролю // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. Збірник наукових праць. Вип.19. К.: КНДУ, 2013h. С. 20–27.

Бойко Н. Л. Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій в Україні: вчителі та випускники шкіл в мережі Інтернет // Українська наукова школа психології та педагогіки життєтворчості: досягнення, проблеми та перспективи розвитку: ювілейний науково-методичний збірник / За редакцією д.ф.н. Л. В. Сохань, к.іст.н. І. Т. Єрмакова, Г. М. Нессен і др. Запоріжжя: Видавництво закладу «Хортицький національний навчально-реабілітаційний багатопрофільний центр», Запорізької обласної ради, 2013i. С. 134–138.

Бойко Н. Динаміка матеріалістичних та постматеріалістичних ціннісних пріоритетів у реаліях сучасного українського суспільства //

Соціальні виміри суспільства. Випуск 6 (17). К.: Інститут соціології НАН України, 2014а. С. 341–352.

Бойко Н. Інтернет-активність користувачів в умовах соціально-політичної деструкції // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 1 (15). К.: Інститут соціології НАН України, 2014б. С. 163–172.

Бойко Н. Л. Інтернет в житті пересічних українців: динаміка зростання // Вектори змін українського суспільства / За ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. К.: Інститут соціології НАН України, 2014с. С. 349–362.

Бойко Н. Л. Молодеж епохи Інтернет на порозі дорослої життя: соціологічний аналіз // Соціологічний альманах. № 5. Минск: «Беларуская навука», 2014d. С. 358–366.

Бойко Н. Л. Інтернет-активність в сучасних українських реаліях // Соціологічний альманах. № 6. Минск: «Беларуская навука», 2015а. С. 534–542.

Бойко Н. Поняття “соціальна мережа” в соціологічному вимірі сучасного інформаційного світу // Соціальні виміри суспільства. Випуск 7 (18). К.: Інститут соціології НАН України, 2015b. С. 508–520.

Бойко Н. Регіональні особливості соціально-громадянської активності в Інтернеті – інтегруючий чи дезінтегруючий чинник сучасного українського суспільства? // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 2 (16) / Головні редактори д.екон.н. В. М. Ворона, д.соціол.н. М. О. Шульга. К.: Інститут соціології НАН України, 2015с. С.483–494.

Бойко Н. Л. Ціннісні пріоритети соціально-активних користувачів Інтернету // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. Збірник наукових праць. № 4 (39). К.: КНДУ, 2015d. С. 79–85.

Бойко Н. Л. Web 3.0: нові можливості соціальної взаємодії в сучасному інформаційному суспільстві // Проблеми розвитку соціологічної теорії: матеріали XII Всеукр. наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Теорії солідарності та конфлікту в поясненні сучасних суспільних процесів», 21–22 травня 2015 року (м. Київ) / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка [та ін.; під заг. ред. Куценко О. Д., Судакова В. І.]. К.: Логос, 2015e. С. 21–23.

Бойко Н. Дигітальна нерівність в сучасних українських реаліях // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 3 (17) / Головні редактори д.екон.н. В. М. Ворона, д.соціол.н. М. О. Шульга. К.: Інститут соціології НАН України, 2016а. С.137–149.

Бойко Н. Л. Інтернет-солідарності: перехід від традиційного до пост-модерного розуміння // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Порівняльні дослідження: виклики соціологічній теорії та практиці / Матеріали XIII Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю «Проблеми розвитку соціологічної теорії. Порівняльні дослідження: виклики соціологічній теорії та практиці», 19–20 травня 2016 року (м. Київ) / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевчека; підзаг. ред. Куценко О. Д., Горбачик А. П. та ін]. К.: Логос, 2016b. С. 33–35.

Бойко Н. Поняття солідарності: традиційний та постмодерний підходи // Соціальні виміри суспільства. Випуск 8 (19). К.: Інститут соціології НАН України, 2016с. С. 220–230.

Бойко Н. Л. Постматериалистический ценностный выбор социально-активных пользователей Интернета // Государство и граждане в электронной среде: сборник научных статей. Труды XIX Международной объединенной научной конференции «Интернет и современное общество» (IMS-2016), Санкт-Петербург, 22–24 июня 2016 г. СПб: Университет ИТМО, 2016d. С. 9–16.

Бойко Н. Л. Солідаризаційний потенціал соціально-громадянської активності в Інтернеті // Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму. К.: Інститут соціології НАН України, 2016е. С. 123–137.

Бойко Н. Л. Використання Інтернету для отримання соціологічної інформації // Методологія і методи соціологічних досліджень в Україні: історія та сучасні проблеми. До 70-річчя Володимира Паніотто: збірник статей за матеріалами конференції, 22 січня, м. Київ / за наук. ред. В. С. Бакірова та Є. І. Головахи. Київ: Інститут соціології НАН України, ХГУ імені В. Н. Каразіна, 2017а. С. 128–131.

Бойко Н. Л. Дигітальна грамотність як чинник продуктивної міжнародної діяльності // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. Збірник наукових праць. №1 (32). К.: КНДУ, 2017б. С. 42–49.

Бойко Н. Л. Е-реформування – позитивний поштовх реформування суспільства // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2017с. № 1. С. 44–46.

Бойко Н. Л. Інтернет-практики українців в умовах збройного конфлікту на Донбасі // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2017d. № 2. С. 31–34.

Бойко Н. Л. Інформаційна та медійна грамотність – когнітивний засіб зменшення соціальної напруженості в соціальних мережах // Проблеми

розвитку соціологічної теорії / Матеріали XIV Всеукр. Міжнародної наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії. Структурні зміни і соціальна напруженість», 25–26 травня 2017 (м. Київ) / Київ. нац., ун-т ім. Т.Шевченка; під заг. ред. Горбачик А. П., Судакова В. І.]. К.: Логос, 2017е. С. 27–30.

Бойко Н. Концептуальні засади МІЛ епохи Інтернет // Соціальні виміри суспільства. Випуск 9(20). К.: Інститут соціології НАН України, 2017f. С. 220–230.

Бойко Н. Л. Неформальна соціально-політична онлайн комунікація – новітній чинник соціальної напруженості в сучасному суспільстві // Наукова записка. Випуск 5–6 (91–92). Київ: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2017g. С. 80–92.

Бойко Н. Соціально-політична неформальна онлайн комунікація: форми прояву та особливості суб'єкту активності // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. / Головні редактори д.екон.н. В. М. Ворона, д.соціол.н. М. О. Шульга. Випуск 4 (18). К.: Інститут соціології НАН України, 2017h. С. 335–344.

Бойко Н. Л. «Hatespeech» в соціальних мережах як показник соціальної напруженості // Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання. тези доповідей та виступів учасників III конгресу Соціологічної Асоціації України, (Харків, 12–13 жовтня 2017 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017i. С. 58–59.

Бойко Н. Л. Вплив неформальної соціально-політичної комунікаційної онлайн активності на соціальну напруженість в суспільстві: регіональний вимір // Габітус. Науковий журнал з соціології. Випуск 5. Одеса, 2018a. С. 31–35.

Бойко Н. Л. Громадянська активність онлайн: до соціологічного портрету українського користувача Інтернету // Вісник національного технічного університету «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. №1 (37). Право: зб. наук. праць. 2018b. С. 61–65.

Бойко Н. Л. Інтернет // Соціологія: терміни і поняття. Навчальний енциклопедичний словник-довідник за загальною редакцією доктора соціологічних наук професора В. М. Пічі. Львів: Видавництво «Новий Світ–2000», 2018с. С. 208.

Бойко Н. Л. Інтернет («Всесвітня павутина») // Соціологія: терміни і поняття. Навчальний енциклопедичний словник-довідник за загальною редакцією доктора соціологічних наук професора В. М. Пічі. Львів: Видавництво «Новий Світ–2000», 2018d. С. 225.

Бойко Н. Л. Інтернет в соціологічних дослідженнях // Соціологія: терміни і поняття. Навчальний енциклопедичний словник-довідник за загальною редакцією доктора соціологічних наук професора В. М. Пічі. Львів: Видавництво «Новий Світ–2000», 2018е. С. 229.

Бойко Н. Мобільний Інтернет – тренд сучасного етапу інтернетизації українського суспільства // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / Головні редактори д.екон.н. В. М. Ворона, д.соціол.н. М. О. Шульга. Випуск 6 (20). К.: Інститут соціології НАН України, 2018f. С. 350–361.

Бойко Н. Л. Особливості впливу онлайн активності українських Інтернет-користувачів на відчуття соціальної напруженості в суспільстві // Проблеми розвитку соціологічної теорії: Модернізація суспільства та соціальні технології. Матеріали XV Міжнар. наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Модернізація суспільства та соціальні технології», 17–18 трав. 2018 р., (м. Київ) / Наукове видання / Київ. нац., ун-т ім. Т. Шевченка [та ін.; під заг. ред. Горбачика А. П., Судакова В. І.]. Київ: Логос, 2018g. С. 30–32.

Бойко Н. Л. Содержательно-целевое структурирование социальной активности в Интернете // Logos et Praxis. 2018h. Том 17. № 4. С. 67–73.

Бойко Н. Л. Інтернет и демократизация в современном научном дискурсе // Социальный альманах. № 10. Минск: «Беларуская навука», 2019а. С. 281–289.

Бойко Н. Інтернет у демократизаційному процесі: роздуми про діалектику та складові впливу технічних інновацій у полеміці з Такісом Фотопулосом та іншими // Соціальні виміри суспільства. Випуск 11(22). К.: Інститут соціології НАН України, 2019b. С. 413–424.

Бойко Н. Л. Практики мережевої активності як медіатор соціальної напруженості // Соціальна напруженість в кризовому соціумі: соціально-психологічний аналіз / за наук. ред. О. Г. Злобіної. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2019с. С. 214–226.

Бойко Н. Стан довіри до Інтернету в сучасному українському суспільстві // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 7 (21) / Головні редактори д.екон.н. В. М. Ворона, д.соціол.н. М. О. Шульга. К.: Інститут соціології НАН України, 2019d. С. 369–379.

Бойко Н. Л. Проблеми агентності інституціональних змін у контексті диджиталізації сучасної української держави // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. № 2. 2020а. С. 148–150.

Бойко Н. Л. Рухлива (liquid) демократія доби інтернет // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. № 3. 2020b. С. 167–177.

Бурдые П. Практический смысл / пер. с фр. А. Т. Бикбова, К. Д. Вознесенской, С. Н. Зенкина, Н. А. Шматко; общ. ред. и послесл. Н. А. Шматко. СПб.: Алетейя, 2001. 562 с.

Вебер М. Избранные произведения. М.: Прогресс, 1990. 808 с.

Войнова Е. О. Електронна демократія як форма політичної комунікації. 2012. URL: fpps.onua.edu.ua/index.php/2012-03.../35-2012-04-03-14-46-53 (Дата звернення 17.02.2019).

Войтович Р. Вплив глобальної демократії на розвиток системи державного управління перехідних суспільств // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2013. № 1. С. 5–14.

Волков В. В. О концепции практик(и) в социальных науках // Социологические исследования. № 6. 1997. С. 9–23.

Волков Л., Крашенинников Ф. Облачная демократия / Предисл. А. Навальный. Изд. 2-е, перераб. и доп. М., Екатеринбург: Кабинетный учёный, 2013. 240 с.

Використання інструментів електронної демократії органами державної влади та місцевого самоврядування за угрупованнями установ 2020. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/infs/vied_19.xls (Дата звернення 27.07.2020).

Валуха Б. Я. Соціальні медіа як механізм протестної мобілізації в сучасному українському суспільстві // Український соціум. 2015. № 1. С. 34–43.

Гарфинкель Г. Исследования по этнометодологии. СПб.: Питер, 2007. 335 с.

Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации. М.: Академический проект, 2003. 528 с.

Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь. Изд.: Весь мир, 2004. 120 с.

Гидденс Э. Социология. 2-е изд., вып. по 4-му англ. изд., полн. перераб. и доп. М.: Эдиториал УРСС, 2005. 629 с.

Гидденс Э. Последствия современности / пер. с англ. Г. К. Ольховикова, Д. А. Кибальчича; вступ. ст. Т. А. Дмитриева. М.: Праксис, 2011. 343 с.

Гладилин А. В. «Язык вражды» как коммуникация // Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал). 2012. №11 (19). URL: <http://www.academia.edu/> (Дата звернення 11.09.2017).

Головаха Є. Доверие в обществе и общество без доверия // Общество без доверия / Под редакцией Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева. К.: Институт социологии НАН Украины, 2014. 338 с.

Головаха Е., Панина Н. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе // Социология: теория, методы, маркетинг. 2001. №4. С. 5–22.

Горошко Е. И. Информационно-коммуникативное общество в гендерном измерении. Харьков: «ФЛП Либуркина Л. М.», 2009. 816 с.

Горошко Е. И. Современные интернет-коммуникации: структура и основные характеристики // Интернет-коммуникация как новая речевая формация. Колл. монография. М.: Изд-во Наука, Изд-во Флинта, 2012. С. 9–52.

Грицяк Н. В., Соловйов С. Г. Електронна демократія як механізм політичної взаємодії. К. НАДУ, 2013. 44 с.

Грицяк Н. В., Соловйов С. Г. Електронна демократія / за заг. ред. д-ра наук з держ. упр., проф. Н. В. Грицяк. К.: НАДУ, 2015. 66 с.

Глушко И. В. Доверие и недоверие как социальные практики российского общества. Ростов н/Д: Изд-во Фонд науки и образования, 2016. 280 с.

Даль Р. Полиархия, плюрализм и пространство // Вопросы философии. 1994. № 3. С. 37–48.

Даль Р. О демократии / Пер. с англ. А.С.Богдановского; под ред. О. А. Алякринского. М.: Аспект Пресс, 2000. 208 с.

Даль Р. Предпосылки возникновения и утверждения полиархий // Полис. Политические исследования. 2002. № 6. С. 34–57.

Дворянов А. А. Социальные функции доверия // Регион: экономика и социология. 2006. № 4. С. 130–141.

Демократизация / Под ред. Кристиана В. Харпфера, Патрика Бернхана, Рональда Ф. Инглхарта, Кристиана Вельцеля. Пер. с англ. под науч. ред. М. Миронюка. Москва: Высшая школа экономики, 2015. 812 с.

Джанда К., Берри Д. М., Голдман Д., Хула К. В. Трудным путем демократии: Процесс государственного управления в США / Пер. с англ. М.: РОССПЭН, 2006. 658 с.

Доверие и недоверие в условиях развития гражданского общества / отв. ред. А. Б. Купрейченко, И. В. Мерсияновой. М.: Издательский дом НИУ ВШЭ, 2013. 564 с.

Довіра у цифровому суспільстві // V Національний форум IT-директорів. 27 вересня 2019 року. URL: <https://www.forumitdir.eu/> (Дата звернення 10.10.2019).

Доступ домогосподарств України до Інтернету у 2019 році (за даними вибіркового опитування домогосподарств, проведеного у січні 2020 року).

Статистичний збірник. Державна служба статистики України. К.: 2020. 77 с.

Дрожжинов В. И., Штрик А. А. Электронная демократия и поддерживающие ее технологии // Технологии информационного общества. Интернет и современное общество: тр. VI Всеросс. объединенной конференции. Санкт-Петербург, 3–6 ноября 2003 г. СПб.: Изд-во филологического ф-та СПбГУ, 2003. С. 101–110.

Дубровский Д. В., Карпенко О. В. Язык вражды в русскоязычном Интернете: материалы исследования по опознаванию текстов ненависти. СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2003. 72 с.

e-DEM платформа електронної демократії. URL: https://e-dem.tools/about_us (Дата звернення 17.02.2019).

Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. 2020. URL: kmu.gov.ua (Дата звернення 17.07.2020).

Єдиний державний веб-портал відкритих даних. 2020. URL: <https://data.gov.ua/dataset> (Дата звернення 17.02.2020).

Смельянова А., Лобойко С. Національне дослідження електронних петицій в Україні. Київ, 2018. 47 с.

Жуков А. Самоорганизующаяся демократия URL: <https://dou.ua/lenta/articles/self-organizing-democracy> (Дата звернення 10.07.2019).

Загальна декларація прав людини. 1948 URL: https://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=82:1&catid=47:un&Itemid=74&lang=ru (Дата перегляду 7.02.2019).

Зарубіжний досвід упровадження електронного урядування / авт. кол. : Т. Камінська, А. Камінський, М. Пасічник та ін.; за заг. ред. д-ра наук з держ. упр., проф. С. А. Чукут. К., 2008. 200 с.

Заходи НКРЗІ щодо впровадження в Україні 4G/LTE та новітніх технологій. 2020. URL: <https://nkrzi.gov.ua/index.php?r=site/index&pg=382&language=uk> (Дата звернення 21.03.2020).

Зеленько Г. І. Екзогенні стимули процесів демократизації в Україні: зміст і наслідки зовнішніх впливів у політичному розвитку країни // Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні. Збірник наукових праць / за ред. О. О. Рафальського. О. М. Майбороди. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2019. С. 8–39.

Злобіна О. Г. Фонова напруженість кризового соціуму // Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання. тези доповідей та висту-

пів учасників III конгресу Соціологічної Асоціації України, (Харків, 12–13 жовтня 2017 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. С. 48–49.

Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющееся общество // Политические исследования. 1997. № 4. С. 6–32.

Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия. Последовательность человеческого развития. Новое издательство, 2011. 464 с.

История мобильного Интернета: 1991 – наши дни. 2018. URL:<https://habr.com/companу/yota/blog/352450/> (Дата звернення 10.10.2019).

Кастельс М. Интернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу та суспільства. К.: Видавництво «Валер», 2007. 304 с.

Кастельс М., Хіманен П. Інформаційне суспільство та держава добробуту. Видавництво «Валер», 2006. 256 с.

Карл Т. Л., Шмиттер Ф. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы (Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций) // Полис. Политические исследования. 2004. № 4. С. 6–27.

Киевляне в период аномального снегопада 22-25 марта. Результаты экспресс-опроса. Исследование подготовлено для публичной дискуссии «Киев.Послезавтра», 2013. URL: www.opinion.com.ua (Дата звернення 11.04.2013).

Колозариди П. В. Интернет-исследования: исторический обзор и анализ производства знания // Социология власти. 2018. Том 30. № 3. С. 69–92.

Кольер Д., Левіцкі С. Демократія «з прикметниками»: концептуальні оновлення у процесі порівняльних досліджень // Демократія: антологія / упоряд. О. Проценко. К.: Смолоскип, 2005. С. 176–206.

Коноплицкий С. Сетевые сообщества как объект социологического анализа // Социология: теория, методы, маркетинг. 2004. № 3. С. 167–178.

Концепція розвитку електронної демократії в Україні. 2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-%D1%80#n13> (Дата звернення 17.02.2019).

Концепція розвитку електронного урядування в Україні. 1010. URL: <http://lib.kherson.ua/dose6-5.htm> (Дата звернення 17.02.2019).

Концепція розвитку електронного урядування в Україні. 2017 URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/250287124> (Дата звернення 17.02.2019).

Коробкова О. С. Маркеры языка вражды в номинациях этнической принадлежности: социолингвистический аспект // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. 2009. С. 200–205.

Коротка записка щодо електронних петицій. Україна – Латвія, 2019. 6 с.

Костенко Н. Ризики для інформаційної безпеки // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 7 (21) / Головні редактори д.екон.н. В. М. Ворона, д.соціол.н. М. О. Шульга. К.: Інститут соціології НАН України, 2019. С.147–158.

Костенко Н., Макеев С. Заключение: к социологии недоверия // Общество без доверия / Под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева. К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2014. С. 319–337.

Коулман С. Может ли Интернет укрепить демократию? / Пер. Ю. А. Кабанова, Ю. Г. Мисникова, А. Н. Рябушко. СПб.: Алетейя, 2018. 132 с.

Коэн Дж., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория. М.: Изд-во «Весь мир». 2003. 784 с.

Кривокапич Н. Демократия, демократизация и транзиция // Вестн. Моск. Ун-та. Сер. 18. Социология и политология. 2015. № 3. С. 192–201.

Кузнецова Т. Мова ворожнечі як повноцінний учасник спілкування? 2017. URL: <http://detector.media/infospace/article/128321/2017-07-01-mova-mvorozhnechi-yak-povnotsinnii-uchasnik-spilkuвання/> (Дата звернення 11.09.2017).

Купрейченко А. Б. Доверие и недоверие технике и социотехническим системам: постановка проблемы и обоснование подхода к исследованию // Ученые записки ИМЭИ. Т. 2. № 1. 2012. С. 126–137.

Ламах Е. Гнучка демократія (Liquid democracy) як виклик сучасному державному управлінню URL: <http://ddcentr.org.ua/ua/activity/liquid-democracy/14-liquid-democracy.html> (Дата перегляду 17.12.2019).

Липсет С., Кен-Рюн С., Торрес Д. Сравнительный анализ социальных условий, необходимых для становления демократий // Международный журнал социальных наук. 1993. № 3. С. 5–34.

Лопушинський І. П. Електронна демократія та електронне урядування: досвід США // Електронна демократія. № 2. 2011. С. 60–68.

Ляшенко И. В. Этнические прозвища украинцев в российской и украинской блогосферах / Научный результат. Серия «Вопросы теоретической и прикладной лингвистики». № 2. 2014. С. 110–119.

Макеев С. А. Социальные институты: классические трактовки и современные подходы к изучению // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства: Ш Всеукр. соціол. конференція : наук. доп. і повідом. К.: Соціологічна асоціація України; ІС НАН України, 2003. С. 16–22.

Маклюен М. Галактика Гутенберга: становлення людини друкованої книги / пер. з англ. В. І. Постнікова, С. В. Єфремова. К.: Ніка-Центр, 2001. 464 с.

Мартинюк І. О., Соболева Н. І. Соціальна напруженість в кризовому суспільстві: проблеми соціологічного дослідження // Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання. тези доповідей та виступів учасників III конгресу Соціологічної Асоціації України, (Харків, 12–13 жовтня 2017 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. С. 43–45.

Мельвиль А. Ю., Стукал Д. К. Условия демократии и пределы демократизации. Факторы режимных изменений в посткоммунистических странах: опыт сравнительного и многомерного статистического анализа // Полис. Политические исследования. 2011. № 3. С. 164–183.

Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях // Полис. 2002. № 1. С. 6–17; № 2. С. 20–30.

Міністерство та Комітет цифрової трансформації, 2020. URL:<https://thedigital.gov.ua/> (дата звернення 21.03.2020).

Нагорна Л. Демократизація // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К.: Парламентське видавництво, 2012. 807 с.

Найдюнова Л. А. Особливості медіа-культури територіальних спільнот України (регіональні особливості молодіжної віртуальності) / Психолого-педагогічні засади розвитку особистості в освітньому просторі: Матеріали методол. семінару АПН України, 19 берез. 2008 р. К., 2008. С. 382–395.

Найдюнова Л. А. Кібер-булінг підлітків (віртуальний терор) як новітній феномен інформаційної доби : теоретико – методичні засади подолання і профілактика // Педагогіка і психологія. 2010. № 8. С. 10–18.

Найдюнова Л. А. Діти і гроші в Інтернеті: проблема економічної кіберсоціалізації // Педагогіка і психологія. 2019. № 1. С. 55–60.

Наумова М. Українці в соціальних медіа: популярні платформи та активності // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. К.: ІС НАН України, 2017. С. 400–413.

Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2018 року. Статистичний збірник. Державна служба статистики України. К., 2019. 146 с.

Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Пер. с англ. А. Н. Нестеренко; предисл и науч. ред. Б. З. Мильнера. М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. 180 с.

О'Доннелл Г. Делегативная демократия. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Article/donn_del.php (Дата перегляду 17.12.2019).

Онлайн платформи та сервіси із залучення громадян. Червень 2020. NDI UKRAINE, 2020. 29 с.

Офіційний портал оприлюднення інформації про публічні закупівлі України. URL: <https://prozorro.gov.ua/about> (Дата звернення 17.12.2019).

Панина Н. В. Избранные труды по социологии: В трех томах. Т. 1. Вопросы теории, методологии, технологии социологического исследования и профессиональной этики / Сост., ред., вступ. статья Е. И. Головахи. К.: Факт, 2008. 472 с.

Патнем Р. Д., Леонарді Р., Нанетті Р. Й. Творення демократії. Традиції творення громадської активності в сучасній Італії. К.: Основи, 2001.

Патнем Р. Чтобы демократия сработала: гражданские традиции в современной Италии / Пер. с англ. А. Захаров. М.: Ad Marginem, 1996. 287 с.

Паращевін М. А., Мартинюк І. О. Довіра до церкви як показник її інституціонального впливу // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. 2016. Вип. 69–70. С. 147–158.

Паращевин М., Соболева Н., Стеценко Т. Доверие как социальный ресурс // Общество без доверия / Под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева. К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2014. С. 13–54.

Петренко-Лисак А. О. Кібервіртуальність як соціологічна проблема // Нова парадигма: Журнал наукових праць / Гол. ред. В. П. Бех. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. Вип. 63. С. 196–209.

Петренко-Лисак А. О., Чепак В. В. Освіта 4.0 як трансформація викладацьких практик / Збірка матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми соціальної прогностики» (м. Дніпро, 19 квітня 2019 р.). Д., 2019. С. 44–46.

Политология: словарь–справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. М.: Гардарики, 2001. 328 с.

Понятие демократизации. 2013. URL: <http://studies.in.ua/ru/teoriya-i-modelirovanie-demokratii-seminary/466-ponyattya-demokratizaciyi.html> (Дата перегляду 7.02.2019).

Prozorro заощадила українським платникам податків 100 млрд гривень. 24.12.2019. URL: <https://prozorro.gov.ua/news/prozorrozaoshadila-ukrayinskim-platnikam-podatktiv-100-mlrd-griven> (Дата звернення 27.12.2019).

Паренти М. Демократия для избранных. Настольная книга о политических играх в США. М.: Поколение, 2006. 418 с.

Пшеворский А. Переходы к демократии. // Путь. 1993. № 3. С. 3–56.
Радкевич А. Л. Социальные интернет практики как объект социологического анализа // Знание. Понимание. Умение: информационный гуманитарный портал. Социология. 2009. № 3. URL : <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/3/Radkevich/> (дата звернення 23.01.2019).

Растоу Д. Переходы к демократии: Попытка динамической модели // Полис. 1996. № 5. С. 5–15.

Резник В. Доверительные основания легитимации социального порядка // Общество без доверия / Под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева. К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2014. С. 55–69.

Резнік О. Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації. К.: ІС НАНУ, 2011. 336 с.

Рейнгольд Г. Умная толпа: новая социальная революция / Пер. с англ. А. Гарькавого. М.: ФАИР-ПРЕСС, 2006. 416 с.

Ровинская Т. «Подвижная демократия»: за и против // Мировая экономика и международные отношения, 2014. № 12. С. 60–69.

Романенко С. В. Новая среда социальной интеракции // Вісник ОНУ. Соціологія і політичні науки. Одеса, 2008. Том 13. випуск 3. С. 48–52.

Розпочав роботу Open Data Forum 2019 – головна подія у сфері відкритих даних в Україні URL: <https://www.adm-km.gov.ua/?p=63492> (Дата звернення 27.11.2019).

Романюк А. И. Что такое «дефектные демократии» и какими они бывают // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» № 2 (33) 2017. С. 114–123.

Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты.: Пер. с фр. М.: КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 1998. 416 с.

Ручка А. Соціокультурне підґрунтя демократичної консолідації // Медіа. Демократія. Культура / За ред. Н. Костенко, А. Ручки. К.: ІС НАН України, 2008. С. 48–60.

Ручка А. Ціннісна ментальність українського соціуму в першій декаді нового століття // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін; за ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н М. Шульги. К.: Інститут соціології НАН України, 2009. С. 285–292.

Сергодеев В. А. Коммуникативные практики в сетевых интернет-сообществах // Вестник АГУ. Выпуск 1 (135). 2014. С. 133–138.

Скокова Л. Культурні практики в сучасному суспільстві: теоретичні підходи та емпіричні виміри. К.: Ін-т соціології НАН України, 2018. 334 с.

Словарь терминов и понятий по обществознанию. Автор-составитель А.М. Лопухов. 7-е изд. переб. и доп. М., 2013.

Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму / за наук. ред. О. Г. Злобіної. Київ: Інститут соціології НАН України, 2016. 276 с.

Степаненко В. Глобальное гражданское общество: концептуализации и посткоммунистические вариации // Социология: теория, методы, маркетинг. 2005. №2. С.156–175.

Степаненко В. П. Громадянське суспільство: дискурси і практики. К.: Ін-т соціології НАН України, 2015. 420 с.

Степаненко В. Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: інститути, практики, цінності / Українське суспільство: 10 років незалежності / За ред. В.Ворони. К.: ІС НАН України, 2001. С. 169–183.

Судакова В. Медійна система сучасного суспільства як комунікативна модель культурних трансформацій // Нові медіа в сучасному суспільстві: культурологічний вимір. К.: Інститут культурології НАН України, 2017. С. 13–42.

Суська О. О. Віртуальна свідомість як конструкт медіа-комунікативістики в медіапсихології // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка. Т. XIV, част. 2. К., 2012. С. 345–352.

Суханова А. Ш. Интернет-практики как вид социальных практик: теоретический обзор // Теория и практика общественного развития. № 2. 2017. С. 31–33.

Текучая демократия. 2012. URL: <https://libre.life/crasy/liquid/ru> (Дата перегляду 7.12.2019).

Токвіль Ал. Де. Про демократію в Америці. У двох томах / Пер. с фр. Г. Філіпчук та М. Москаленко. К.: Всесвіт, 1999. 590 с.

Тоффлер Е. Третя хвиля. К.: Видавничий дім «Всесвіт», 2000. 480 с.
Усланер Э. М. Социальный капитал и Сеть Интернет в общественной жизни // Сборник научных статей / Под ред. В. В. Геринг. М.: Идея-Пресс, 2006. С. 123–137.

Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / пер. с англ. М.: АСТ Москва, 2008. 730 с.

Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. М.: РОССПЭН, 2003. 368 с.

Хантингтон С. Будущее демократического процесса: от экспансии к консолидации // МЭиМО. 1995. № 6. С. 90–97.

Хветкевич А. Говорит и показывает Интернет или Web 3.0 в действии. 2010. URL: <http://info.nic.ua/articles/article-opinion/govorit-i-pokazyivaet-internet-ili-web-3-0-v-d/> (Дата перегляду 7.08.2018).

Чудовська І. Зміни в сфері суспільних відносин, пов'язані з інтернет-комунікацією // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. пр. : у 2т.* Харків: Харків. нац. ун-т імені В.Н.Каразіна, 2013. Т. 2. С. 343–348.

Чудовська І. А. Селфі: самореклама чи щось більше? // *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики.* 2019. Вип. 81. С. 150–158.

Шапиро І. Переосмысливая теорию демократии в свете современной политики // *ПОЛИС.* 2001. № 3. С. 6–15.

Штомпка П. Доверие – основа общества / пер. с пол. Н. В. Морозовой. М.: Логос, 2012. 440 с.

Штомпка П. Социология. Анализ современного общества. М.: Логос, 2007. 591 с.

Шульга М. Динаміка процесів державної регуляції суспільного життя // *Соціальна регуляція поведінки в умовах суспільної нестабільності* / За ред. О. Злобіної. К.: Інститут соціології НАН країни, 2013. С. 38–52.

Шульга М. О. Щодо співвідношення понять «конфліктогенність», «соціальна напруженість», «конфлікт» // *Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання. тези доповідей та виступів учасників III конгресу Соціологічної Асоціації України, (Харків, 12–13 жовтня 2017 р.).* Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. с. 40–41.

Щербина В. Информационное общество в контексте коммунитарно-либертарной альтернативы: понятийный аспект // *Социология: теория, методы, маркетинг.* 2004. № 4. С. 158–171.

Енциклопедія права. 2015. URL: https://encyclopediya_prava.academic.ru/1552/Демократизация (Дата перегляду 7.02.2019).

Енциклопедія соціології. Составитель: А. Антинази, 2009. URL: <http://sociology.niv.ru/doc/encyclopedia/socio/fc/slovar-196-1.htm#zag-816> (Дата перегляду 7.02.2019).

Этциони А. Меньше – значит больше: нравственные достоинства политического минимализма // *Демократия и модернизация: к дискуссии о вызовах XXI века* / Центр исследований постиндустриального общества; Вступ. статья В. Л. Иноземцева. М.: Издательство «Европа», 2010. С. 249–266.

Електронне урядування: основи та стратегії реалізації / [А. І. Семенченко, А. О. Серенюк]. К.: ФОП Москаленко О. М., 2017. 72 с.

Web 3.0: Сарафанный Интернет. 2008. URL: <http://www.ubideum.org/web-30-Sarafannyj-internet/> (Дата перегляду 7.12.2018).

Як змінилося користування мобільними застосунками за 5 років. 2020. URL:<https://mmr.ua/show/yak-zminilosya-koristuvannya-mobilnimi-zastosunkami-za-5-rokiv> (Дата звернення 28.06.2020).

Як працює застосунок «Дій вдома». 2020. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/yak-pracuyue-zastosunok-dij-vdoma> (Дата перегляду 23.04.2020).

Archibugi D. *The Global Commonwealth of Citizens. Toward Cosmopolitan Democracy*. Princeton (NJ): Princeton Univ. Press, 2008. 320 p.

Bailard C. S. *Democracy's Double-Edged Sword: How Internet Use Changes Citizens' Views of Their Government*. Publisher: Johns Hopkins University Press, 2015. 176 c.

Bailard C. S. Testing the Internet's Effect on Democratic Satisfaction: A Multi-Methodological, Cross-National Approach // *Journal of Information Technology & Politics* Volume 9. 2012. Issue 2. P. 185–204.

Barber B. *The Logics and Limits of Trust* / New Brunswick (NJ): Rutgers University Press, 1983.

Barro R. Determinants of Democracy // *Journal of Political Economy*. 1999. Vol. 107. N 6. C.158–183.

Bartlett J. *People vs. Tech: How the Internet Is Killing Democracy (and How We Save It)*. Ebury Press, 2018. 249 p.

Bauman Z. *Intimations of Postmodernity*. Routledge, 1992. 232 s.

Bellah R, Madsen R, Sullivan W, Swidler A, Tipton S. *The Good Society*. New York: Knopf, 1991. 347 p.

Bookchin M. *Post-Scarcity Anarchism*. London: Wildwood House, 1974. 22 p.

Bookchin M. *The Ecology of Freedom*. Montreal: Black Rose Books, 1991. 395 p.

Bookchin M. *Re-Enchanting Humanity: A Defense of the Human Spirit Against Antihumanism, Misanthropy, Mysticism, and Primitivism* / London: Cassell, 1995. 288 p.

Boix C. Development and Democratization // *IBEI Working Papers* 2009/26. 24 p.

Boix C., Stokes S. Endogenous Democratization // *World Politics*. 55 (4) July. 2003. P. 517–549.

Blum C., Zuber C. I. *Liquid Democracy: Potentials, Problems, and Perspectives* // *The Journal of Political Philosophy*. Volume 24. Number 2, 2016, P. 162–182.

Brack A., Noble P. *E-democracy Around the World / A Survey For the Bertelsmann Foundation by Phil Noble & Associates*. Summer, 2001. 91 p.

Bray D. Pragmatist Ethics and the Will to Believe in Cosmopolitanism // *International Theory*. 2013. № 5 (3). P. 446–76.

Bruecher H., Baumberger P. Using Mobile Technology to Support eDemocracy / *Proceedings of The 36th Hawaii International Conference on System Sciences*. 2003.

Bull H. *International Theory: The Case of a Classical Approach* // *World Politics*. 1966. № 3 (18). P. 361–377.

Carroll L. *Principles of Parliamentary Representation*. London: Oxford, 1884. 47 p.

Chandler D. Building Global Civil Society ‘From Below’? // *Millennium – Journal of International Studies*. 2004. № 33. P. 313–340.

Clift S. E-Democracy, E-Governance and Public Net-Work. 2003. URL: <http://www.publicus.net/articles/edempubliсnetwork.html> (Дата звернення 17.02.2019).

Clift S. E-Democracy 2.0. 2006. URL: https://www.finance.gov.au/agimoarchive/data/assets/pdf_file/0006/38859/041117sc.pdf (Дата звернення 17.02.2019).

Coleman J. S. *Foundations of Social Theory*. Cambridge, Mass. L.: The Belknap Press of Harvard University Press, 1990. 993 p.

Croissant A., Thiery P. Von defekten und anderen Demokratien // *WeltTrends*. 2000/2001. Winter. Nr. 29. P. 9–32.

Dahl R. A. *Polyarchy: Participation and Opposition*. New Haven: Yale University Press, 1971. 257 p.

Dahlberg L. The Internet and Democratic Discourse: Exploring The Prospects of Online Deliberative Forums Extending the Public Sphere // *Journal Information, Communication & Society*. Volume 4. 2001. Issue 4. P. 615–633.

Dahlgren P. The Internet and the Democratization of Civic Culture // *Political Communication*. Oct-Dec2000. Vol. 17. Issue 4. P. 335–340.

Democracy Index 2018 // *The Economist*. URL: <http://www.eiu.com/topic/democracy-index>. (Дата звернення 10.03.2019).

Digital 2020: Global Overview Report, 2020. URL: <https://datareportal.com/reports/digital-2020-global-digital-overview>(Дата звернення 17.07.2020).

Dutton W. *Internet studies: The foundations of a transformative field* // *The Oxford handbook of internet studies*. Oxford University Press, 2013. P. 1–26.

Dzindolet M.T., Peterson S.A., Pomranky R.A., Pierce L.G., Beck H.P. The Role of Trust in Automation Reliance // *International Journal of Human-Computer Studies*. 2003. Vol. 58. P. 697–718.

Edwards M. *Civil Society*. Third Edition. Cambridge: Polity Press, 2014. 182 p.

Ess C. *Democracy and the Internet // Javnost – The Public*. 2018. Vol. 25. is. 1–2. P. 93–101.

Falling Through the Net: Defining the Digital Divide. 1999. URL : <http://www.ntia.doc.gov/ntiahome/fttn99/contents.html> (Дата звернення 11.08.2016).

Falk R. *On Human Governance: Toward a New Global Politics*. Cambridge: Polity Press, 1995. 234 p.

Falk R. Resisting «Globalisation-from-above» through «Globalisation-from-below» // *New Political Economy*. 1997. №1. Vol. 2. P. 17–24.

Falk R. *Global Civil Society: Perspectives, Snitiatives, Movements // Oxford Development Studies*. 1998. Vol. 26. Iss. 1 (February). P. 39–45.

Falk R. *The Changing Role of Global Civil Society // Global Civil Society: Contested Futures*. New York: Routledge, 2005. P. 59–71.

Feyerabend P. *Against Method*. London: Verso, 1975. 336 p.

Ferdinand P. *The Internet, Democracy and Democratization // Democratization*. Volume 7. 2000. Issue 1. P. 1–17.

Ferguson N. *The Square and the Tower: Networks and Power, from the Freemasons to Facebook*. New York: Penguin Press, 2018. 592 p.

Fotopoulos T. *Towards an Inclusive Democracy: The Crisis of the Growth Economy and the Need For a New Liberatory Project*. Bloomsbury Academic, 1997. 401 p.

Fotopoulos T. *Towards a Democratic Conception of Science and Technology // Democracy & Nature*. Vol. 4. N. 1. 1998. P. 54–86.

Ford B. *Delegative Democracy (May 15, 2002)*. URL: <http://bford.info/deleg/deleg.pdf> (Дата перегляду 7.12.2019).

Ford B. *Delegative Democracy Revisited. (November 16, 2014)*. URL: <http://bford.info/2014/11/16/deleg.html> (Дата перегляду 7.12.2019).

Ford B. *Liquid Democracy: Promise and Challenges. (January 15, 2018)*. URL: <http://www.icare.cl/assets/uploads/2018/01/bryan-ford-ppt.pdf> (Дата перегляду 7.12.2019).

Government by Proxy Now. The New York Times. June 30, 1912. URL: <https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1912/06/30/100586994.pdf> (Дата перегляду 17.12.2019).

Gowdy J. M. *Progress and Environmental Sustainability // Environmental Ethics*, Vol. 16. №. 1 (Spring 1994). P. 41–55.

Green-Armytage J. Direct Democracy by Delegable Proxy. 2005. URL: https://web.archive.org/web/20090528052745/http://fc.antioch.edu/~james_green-armytage/vm/proxy.htm (Дата перегляду 7.12.2019).

Hacker K., Todino A. Virtual Democracy at the Clinton White House: An Experiment in Electronic Democratisation // *Javnost the public*, 1996. 3 (1). S. 71–86.

Hagen M. A Typology of Electronic Democracy. 1997. URL: <http://martin-hagen.net/publikationen/elektronische-demokratie/typology-of-electronic-democracy/> (Дата звернення 17.02.2019).

Hagen M. Digital Democracy and Political Systems // *Digital Democracy: Issues of Theory & Practice*. London: Sage, 2000. S. 54–69.

Held D. Democracy and Global Order: From The Modern State to Cosmopolitan Governance. Cambridge: Polity Press, 1995. 324 p.

Held D., McGrew A., Goldblatt D., Perraton J.. *Global Transformations: Politics, Economics and Culture* // *Politics at the Edge*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. P. 14–28.

Hern M., Chaulk S. Roadgrading Community Culture: Why the Internet is so Dangerous to Real Democracy // *Democracy & Nature*. 2000. Vol. 6, № 1. P. 111–120.

Hill K. A., Hughes J. E. Is the Internet an Instrument of Global Democratization? // *Democratization*. Volume 6. 1999. Issue 2. P. 99–127.

Inglehart R. The Silent Revolution in Post-Industrial Societies // *American Political Science Review*. № 65. 1971. P. 991–1017.

Inglehart R. F., Welzel C. *Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence*. New York: Cambridge University Press, 2005. 344 p.

Inglehart R. F., Christian W. Changing Mass Priorities: The Link between Modernization and Democracy // *Perspectives on Politics*. 2010. 8 (2). p. 551–567.

International Day of Democracy 15 September. 2019. URL: <https://www.un.org/en/events/democracyday/> (Дата перегляду 17.12.2019).

Internet in Europe Stats // *Internet World Stats*, 2019. URL: <https://www.internetworldstats.com/stats4.htm#europe> (Дата звернення 17.07.2020).

Ito J. Emergent Democracy. 2003. URL: <https://joi.ito.com/joiwiki/EmergentDemocracyPaper>. (Дата перегляду 7.12.2019).

Jian J.-Y., Bisantz A. M., Drury C. G. Foundations for an Empirically Determined Scale of Trust in Automated Systems // *International Journal of Cognitive Ergonomics*. 2000. Vol. 4. Is. 1. P. 53–71.

Jochmann J. Liquid Democracy in Simple Terms. 2012. URL: https://www.youtube.com/watch?v=fg0_Vhldz-8 (Дата перегляду 7.12.2019).

Josselin D., Wallace W. Non-state Actors in World Politics: A Framework // *Non-State Actors in World Politics*. New York: Palgrave, 2001. P. 1–20.

Keane J. *Global Civil Society?* Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 220 p.

Kuhn T. S. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: University of Chicago Press, 1970. 210 p.

Lakatos I. *Criticism and the Growth of Knowledge*. Cambridge: Cambridge University Press, 1970. 282 p.

Lee J., Moray N. Trust, Control Strategies and Allocation of Function in Human-Machine Systems // *Ergonomics*. 1992. Vol. 35. №. 10. P. 1243–1270.

Lewandowsky S., Mundy M., Tan G. P. A. The Dynamics of Trust: Comparing Humans to Automation // *Journal of Experimental Psychology: Applied*. 2000. Vol. 6. P. 104–123.

Linz J. J., Stepan A. *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1996. 504 p.

Lipschutz R. Reconstruction World Politics: The Emergence of Global Civil Society // *Millennium: Journal of International Studies*. 1992. Vol. 21. P. 398–420.

Lipschutz R. Crossing Borders: Global Civil Society and the Reconfiguration of Transnational Political Space // *GeoJournal*. Berlin, 2000. Vol. 52. № 1. P. 17–23.

Loader B. D., Mercea D. Networking democracy? Social media innovations and participatory politics // *Information, Communication & Society*. Volume 14. 2011. Issue 6. P. 757–769.

Lomax D. *Beyond Politics*. 2003. URL: http://web.archive.org/web/20031220012108/www.beyondpolitics.org/Beyond_Politics_Intro.htm (Дата перегляду 7.12.2019).

Mann S. “GlassEyes”: The Theory of EyeTap Digital Eye Glass // *IEEE Technology and Society*. Fall 2012. Vol. 31. №. 3. P. 10–14.

Marcuse H. *One Dimensional Man*. London: Sphere books, 1968. 257 p.

Margolis M., Moreno-Riaño G. *The Prospect of the Internet Democracy*. Routledge, 2009. 200 p.

Markham A. N. Disciplining the Future: A Critical Organizational Analysis of Internet Studies // *The Information Society*. 2005. 21 (4). P. 257–267.

Marx GT. Ironies of Social Control: Authorities as Contributions To Deviance Through Escalation, Nonenforcement and Covert Facilitation // Social Problems. 1981. V.28. № 3 (Feb). P.221–246.

Marx GT. The Engineering of Social Control: The Search for the Silver Bullet / In Hagan J and Peterson R (eds.), Stanford: Crime and Inequality. Stanford University Press, 1995. p. 225–246.

Marx GT. The Surveillance Society: The Threat of 1984 Style Techniques // The Futurist. 1985. № 19 (03) June. P. 21–26.

Masuda I. The Information Society as Post-Industrial Society. Washington: World Future Society, 1981. 171 p.

McLuhan M. The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man. Toronto: Univ. of Toronto Press, 1962. 294 p.

McLuhan M. Understanding Media: The Extensions of Man. N.Y.: McGraw Hill, 1964. 359 p.

McNeal R., Hale K., Dotterweich. L. Citizen–Government Interaction and the Internet: Expectations and Accomplishments in Contact, Quality, and Trust // J. of Information Technology & Politics. 2008. Vol. 5. is. 2. P. 213–229.

McFaul M. Post–Communist Politics: Democratic Prospects in Russia and Eastern Europe. Washington: Center for Strategic and International Studies, 1993. 132 p.

McFaul M. The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World // World Politics. 2002. Vol. 54. № 2. P. 212–214.

McFaul M. Transitions from postcommunism // Journal of Democracy. 2005. Vol. 16. № 3. P. 5–19.

Merkel W. Embedded and Defective Democracies // Democratization. 2004. Vol. 11, №. 5. P. 33–58.

Miller J. A Program for Direct and Proxy Voting in the Legislative Process // Econpapers. 1969. Vol. 7. Issue 1. P. 107–113.

Moellering G. Trust: Reason, Routine, Reflexivity. Oxford; Amsterdam: Elsevier, 2006. 230 p.

Muir B. M. Trust in Automation. P. 1. Theoretical Issues in the Study of Trust and Human Intervention in Automated Systems // Ergonomics. 1994. Vol. 37. №. 11. P. 1905–1922.

Nordfors M. Democracy 2.1. 2006. URL: https://archive.org/details/politics_Democracy2.1 (Дата перегляду 7.12.2019).

The New South American Democracies in Comparative Perspective. Notre Dame, 1992. 360 p.

O'Donnell G. Delegative Democracy // Journal of Democracy. 1994. Vol. 5, №1. P. 55–69.

O'Donnell G., Schmitter P. C. Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. Baltimore (MD), L.: Johns Hopkins University Press, 1986. 81 p.

Ogden F. Navigating in Cyberspace. Toronto: Macfarlane, Walter and Ross, 1995. 194 p.

O'Reilly T. What is Web 2.0: Design Patterns and Business Models for the Next Generation of Software. Communications & Strategies. №65. First Quarter 2007. p. 17–37.

Oxford Dictionary of Sociology / 3 rev. ed. By John Scott and Gordon Marshall. Oxford University Press, 2009. 879 p.

Pain S. “When the Price Is Wrong” // The Guardian. 27 Feb. 1997.

Patomaki H. Republican Public Sphere and the Governance of Globalizing Political Economy // Value Pluralism, Normative Theory and International Relations / Eds. M.Lensu, J.-S. Fritz. London: McMillan, 2000. P. 160–195.

Persily N. Can Democracy Survive the Internet? // J. of Democracy. 2017. Vol. 28. is. 2. P. 63–76.

Pirannejad A. Can the Internet Promote Democracy? A Cross-Country Study Based on Dynamic Panel Data Models // Information Technology for Development. 2017. Vol. 23. is. 2. P. 281–295.

Phillips D. Abandoning Method. London: Jossey–Bass, 1973. 176 p.

Przeworski A. Ama a incerteza e seras democratico // Novas Estudos (CEBRAP) (9). 1984. P. 36–46.

Przeworski A. Democracy and the Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America. Cambridge: Cambridge University Press, 1991. 224 p.

Putnam R. D. Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. Princeton: Princeton University Press, 1993. 280 p.

Rheingold H. The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier. Reading Massachusetts: Addison-Wesley, 1993. 447 p.

Robison K. K., Crenshaw E. M. Reevaluating the Global Digital Divide: Socio-Demographic and Conflict Barriers to the Internet Revolution // Sociological Inquiry. 2010. Vol. 80. is. 1. P. 34–62.

Rosst M. Structural Deep Democracy (SD2). 2005. URL: http://www.newciv.org/nl/newslog.php/_v45/_show_article/_a000009-000320.htm. (Дата перегляду 7.12.2019).

Rustow D. A. Transition to Democracy – Toward a Dynamic Model // Comparative Politics. 1970. Vol. 2, № 3. P. 337–363.

Salgado S. The Web in African countries // Information, Communication & Society. 2012. Vol. 15. is. 9. P. 1373–1389.

Sayke. Liquid Democracy. 2003. URL: <https://web.archive.org/web/20040616144517/http://www.twistedmatrix.com/wiki/python/LiquidDemocracy> (Дата перегляду 7.12.2019).

Schedler A., Sarsfield R. Democrats with Adjectives // European Journal of Political Research 46 (3) 2006. P. 637–659.

Schiener D. Liquid Democracy: True Democracy for the 21st Century. 2015. URL: <https://medium.com/organizer-sandbox/liquid-democracy-true-democracy-for-the-21st-century-7c66f5e53b6f> (Дата перегляду 7.12.2019).

Scholte J. Civil Society and Democracy in Global Governance // Global Governance. 2002. Vol. 8. Iss. 3 (July – September). P. 281–304.

Schmitter Ph. Interest Systems and the Consolidation of Democracies // Reexamining Democracy. Essays in Honor of Seymour Martin Lipset / Ed. by G. Marks. L. Diamond. Newbury Park. London. New Delhi: Sage Publications. 1992. 386 p.

Schmitter Ph. The Consolidation of Political Democracies: Processes, Rhythms, Sequences and Types // Transitions to Democracy. Comparative Perspectives from Southern Europe, Latin America and Eastern Europe. In G.Pridham (ed.). Aldershot. 1995. 639 p.

Sen A. Democracy as a Universal Value // Journal of Democracy. 1999. July. Vol. 10. № 3. P. 3–15.

Shapiro A. The Control Revolution. How the Internet is Putting Individuals in Change & Changing the World we Know. Affairs Books, 1999. 207 p.

Slaughter S. Global Democratic Theory: Problems and Possibilities. Cambridge: Polity, 2014. 272 p.

Snider J. Democracy On-Line. Tomorrow's Electronic Electorate // The Futurist. September/October, 1994. S. 15–19.

Stoycheff E., Nisbet E. What's the Bandwidth for Democracy? Deconstructing Internet Penetration and Citizen Attitudes About Governance // Political Communication. 2014. Vol. 31, is. 4. P. 628–646.

Tiidenberg K. Ethics in Digital Research // The SAGE handbook of qualitative data collection. Sage, 2018. P. 466–479.

Tilly C. Democracy. N.Y.: Cambridge, 2007. 234 p.

Thornton A. L. Does the Internet Create Democracy? // J. Ecquid Novi: African Journalism Studies. 2001. Vol. 22 is. 2. P. 126–147.

Trust in Systems: Effects of Direct and Indirect Information / ed. by P. de Vries. Eindhoven: Technische Universiteit Eindhoven, 2004. 169 p.

United Nations E-government Survey 2008: From E-government to Connected Governance. UN, 2008. 224 p.

United Nations E-Government Surveys 2018: Gearing E-Government to support transformation towards sustainable and resilient societies. UNITED NATIONS New York, 2018. 270 p.

United Nations E-Government Surveys: Digital Government in the Decade of Action for Sustainable Development. United Nations New York, 2020. 325 p.

Uslaner E. Producing and Consuming Trust // *Political Science Quarterly*. 2001. Vol. 115. № 4. P. 569-590.

Uzzi B. Social Structure and Competition in Interfirm Networks: The Paradox of Embeddedness // *Administrative Science Quarterly*. 1997. Vol. 42. № 1. P. 35–67.

Welzel C. Democratization as an Emancipative Process // *European Journal of Political Research* 45 (6): January 2006. P. 871–896.

Welzel C. Theories of democratization // *Democratization* / Ed. by Haerpfer. Oxford University Press, 2009. P. 74–90.

Zerzan J. & Carnes A. (Eds.). *Questioning Technology: Tool, Toy or Tyrant?* Philadelphia, PA: New Society Publishers, 1991. 222 p.

Наукове видання

Монографія

Бойко Наталія Леонідівна

**ІНТЕРНЕТ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ РЕСУРС ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ
СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

(українською мовою)

Наукові рецензенти:

доктор соціологічних наук *Л.Г.Скокова*

доктор соціологічних наук *М.О.Соболевська*

доктор соціологічних наук *К.О.Чернова*

Відповідальна за випуск: *Т. Загороднюк*

Редактор: *Л. Бакланова*

Комп'ютерна верстка: *О. Соколова*

Підписано до друку 20.11.2020 р. Формат 60x84/16. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум. др. арк. 16. Замов. № . Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макета,
виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України.
01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ НВП «Інтерсервіс».
02099, м. Київ, вул. Бориспільська, 9